

Коп
т-23.

28.68

К. А. ТАТАРИНОВ

ЗВІРІ
ЗАХІДНИХ
ОБЛАСТЕЙ
УКРАЇНИ

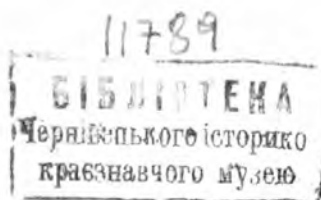
Коп
Т-23

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ФІЛІАЛ
НАУКОВО-ПРИРОДОЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

К. А. ТАТАРИНОВ

ЗВІРІ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

(МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ФАУНИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР)

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1956

Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР

Відповідальний редактор
доктор біологічних наук І. Г. Підоплічко

Константи Адріанович Татаринов
Звери западных областей Украины
(материалы к изучению фауны Украинской ССР)
(на украинском языке)

Редактор видавництва І. М. Овруцька

Технічний редактор Є. К. Сіваченко.

Коректори Р. І. Бичкова, В. С. Дворкіна

БФ 07940. Зам. № 585. Вид. № 61. Тираж 1000. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друкарськ. аркушів 16,1.
Обл.-видавн. аркушів 16,65. Паперових аркушів 5,875. Підписано до друку 24/VII 1956 р.

Ціна 13 крб. 15 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, Стефаника, 11.

ВІД РЕДАКТОРА

Після возз'єднання західних областей України в єдиній Українській Радянській державі почалося інтенсивне і планомірне вивчення природи цих областей, в тому числі фауни.

Зусиллями зоологів Києва, Львова, Чернівців, Ужгорода та інших міст вже створено ряд капітальних праць, що висвітлюють окремі групи тваринного світу західних областей УРСР. Однією з таких праць є монографія К. А. Татаринова «Звірі західних областей України», в якій подаються вичерпні відомості про ссавців західних областей УРСР, зібрані попередніми дослідниками, особисто автором цієї монографії, а також іншими радянськими зоологами.

До цього часу подібних праць, присвячених ссавцям західних областей УРСР, не було. Окремі праці про ссавців, надруковані в минулому сторіччі і написані на рівні науки свого часу, охоплюють лише певні частини території західних областей УРСР і тому не можуть задовольняти нас тепер.

Поява монографій про окремі групи тваринного світу, створених в результаті багаторічних досліджень, свідчить про інтенсивну роботу радянських зоологів, спрямовану на розробку теоретичних і практичних питань зоології.

Такі праці є показником зростання культури і науки нашої країни, вони дають конкретні відомості про природні ресурси і являють собою наукову основу для їх збагачення і раціонального використання.

ВІД АВТОРА

Проблема вивчення фауни західних областей Української РСР належить до числа майже нерозроблених. В той же час фауна в цілому і ссавці зокрема відіграють важливу роль у нашому житті. Перед нами стоїть завдання освоювати, перетворювати і максимально бережливо використовувати природні ресурси, в тому числі і фауну.

В цьому напрямі і провадились нами роботи по вивченню фауни ссавців західних областей УРСР¹.

Роль ссавців в народному господарстві двояка. З одного боку, звірі можуть приносити користь, даючи цінну сировину для нашої хутрообробної та інших галузей легкої промисловості, а також знищуючи шкідливі види, а з другого — можуть завдавати сільському і лісовому господарству шкоди. З кожним роком в нашій країні дедалі більше розширюється робота по штучному розведенню цінних диких звірів, розвивається нова галузь сільського господарства, зокрема дрібного тваринництва, — звіроводство.

В зв'язку з цим очевидна потреба вивчення і раціонального використання фауни ссавців взагалі і фауни західних областей УРСР зокрема. Гостра потреба заповнити існуючу прогалину в знаннях у галузі фауни зазначеної території була акцентована в резолюції Республіканської наради зоологів, скликаній за ініціативою Інституту зоології АН УРСР в листопаді 1950 р. для обговорення проблеми вивчення фауни Української РСР.

В резолюції неодноразово підкреслюється, що докладне дослідження мало вивчених районів УРСР, зокрема Карпат і рівнинних територій, які межують з ними з півдня і півночі, є невідкладним завданням, яке має бути розв'язане в найближчий час.

Щоб взяти посильну участь у розв'язанні цього важливого народно-господарського завдання, ми провели дослідження теріофауни (фауни ссавців) західних областей УРСР.

В своїх дослідженнях ми звертали основну увагу на вивчення умов зовнішнього середовища, пам'ятаючи, що живий організм перебуває з ним у тісному взаємозв'язку. Ми розглядаємо ценотичні взаємозв'язки ссавців, їх екологію, періодичні явища в житті, коливання чисельності, закономірності географічного поширення, роль ссавців у народному господарстві досліджуваних районів Радянської України як нерозривно зв'язані, взаємнопідпорядковані і обумовлені зовнішнім середовищем.

Основним недоліком сучасних знань в галузі фауни ссавців західних областей УРСР є прогалина в еколого-географічній характеристиці окре-

¹ До західних областей Української РСР входять Закарпатська, Дрогобицька, Станіславська, Львівська, Тернопільська, Волинська, Рівненська та Чернівецька області.

мих видів. Тому наша увага була спрямована на вивчення екології ссавців і їх географічного поширення, на основі ландшафтно-зонального вчення О. І. Воейкова, В. В. Докучаєва і Л. С. Берга, яке дозволяє правильно визначити участь ссавців у створенні біоценозів і їх народно-господарське значення.

Ми намагались дати у цій праці критичний огляд фауни ссавців західних областей Української РСР. При виконанні її були використані літературні дані, наші шестирічні (1948—1953 рр.) спостереження і власні колекції автора, матеріали музеїв Львова, Станіслава, Дрогобича, Ужгорода та різних заготівельних організацій. Разом було досліджено понад 6 тис. екземплярів ссавців, з яких близько 3 тис. зібрано безпосередньо автором в 89 пунктах західних областей УРСР.

В процесі роботи автор користувався допомогою і порадами вчених-біологів різних науково-дослідних установ СРСР. За консультації, постійну підтримку і допомогу вважаю своїм приємним обов'язком висловити щиро подяку проф. Ф. І. Страутману, проф. І. Г. Підоплічку, члену-кореспонденту АН УРСР А. С. Лазаренку, проф. В. Г. Гептнеру, академіку АН УРСР В. Г. Касьяненко, проф. О. П. Кузякіну, доценту О. П. Корнєєву, І. Т. Сокуру, а також постійному учаснику всіх експедицій старшому лаборанту Н. А. Лисенку.

ІСТОРІЯ ТЕРІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Відомості про фауну ссавців досліджуваного нами району України, як і більшої частини території республіки, можна знайти вже в стародавніх руських літописах. Частина літописних даних говорить лише про полювання і про найбільш цінних мисливських звірів, бо звіроловство мало велике значення для древніх поселенців Київської Русі. Те, що дикі тварини як хижі, так і копитні знищувались у великій кількості, підтверджується рядом історичних документів (І. Г. Підоплічко, 1951).

У Волинсько-Галицьких літописах, що відносяться до XIII ст., є вказівки, що Данило Галицький в 1255 р. «едушу до Грубешова, и уби вепрев шесть сам же уби и рогатиною три, а три отроци его и власт мяса всем на путь». В 1287 р. князь Володимир Волинський «приеха из Раю в Любомль, ту же и лежаше все зиму, в болести своей, розсылая слуг своих на ловы» (Н. Аристов, 1886). В зазначених Волинсько-Галицьких літописах є повідомлення про «лови» бобрів, турів, кабанів, оленів, зубрів, ведмедів, рисей, лисиць та інших звірів, що у великій кількості населяли різноманітні угіддя Західної України.

У мемуарах Сігізмунда фон-Герберштейна (*Rerum Moscovitarum commentarii*), які відносяться до XVI ст., також є список деяких мисливсько-промислових тварин (зубр, тур та інші).

Тваринному світу Польщі, в тому числі Прикарпаття і Галичини, відведено значне місце в працях найстаріших польських авторів — М. Кромера (1555), Г. Рачинського (1721), Г. Пуша (1837) та інших. Зазначені автори по праву повинні вважатися першими дослідниками фауни тієї частини України, що вивчається нами. Проте вони спеціально не займалися вивченням фауни ссавців, а висвітлювали історичні, в тому числі і загальнофауністичні проблеми, займалися вивченням природи краю взагалі. По суті, тільки в 1820 р. румунський натураліст К. С. Рафінеску друкує роботу «*Annals of Nature*», яку цілком присвячує фауні південно-східної частини Західної Європи, досить детально зупиняючись на такій цікавій і в той же час цілком не вивченій групі ссавців, як кажани.

За рік перед цим зоолог Г. Кюль (1819) пише і друкує відому спеціалістам роботу «*Die deutschen Fledermäuse*», яка значною мірою стосується і західних районів колишньої Галичини.

Фауну ссавців західних, а також Житомирської, Кам'янець-Подільської і Волинської областей нашої республіки в першій половині XIX ст. вивчали А. Анджейовський та Е. Ейхвальд. Останній опублікував ряд робіт, найбільш відомими з яких є «*Naturhistorische Skizze von Lithauen, Volhynien u. Podolien*» (1830) і «*Zoologia specialis*» (1831). А. Анджейовський у 1814—1829 рр. досліджує природу території між Дністром і Бугом,

в результаті чого видає працю «Rys botaniczny krain pomiędzy Bohem i Dniestrem». У 1840 р. в світ виходить кілька фауністичних праць, в тому числі А. Нордмана «Observation sur la Faune Pontique», присвячена опису тваринного світу півдня України, Молдавії і Валахії, та О. Завадського «Fauna der galizisch-bukowinischen Wirbelthiere» (1840). В своїй невеликій праці він встановлює у Буковині і Галичині 56 видів ссавців, з них 7 — комахоїдних, 11 — рукокрилих, 14 — хижих, 15 — гризунів і 5 — копитних.

Таким чином, Е. Ейхвальд (1830) і О. Завадський (1840) у своїх працях уже безпосередньо зупинились на огляді фауни Волині, Поділля, Галичини і Буковини, тобто території, яка належить тепер до західних областей УРСР.

У 1844 р. з'являється праця Я. Блазіуса «Reise durch das europäische Russland in den Jahren 1840 und 1841», в якій також описуються звірі, що зустрічаються в межах нашої республіки.

К. Ф. Кесслер у 1850 р. видає капітальне зведення по ссавцях сучасної Київської, Чернігівської, Вінницької і Полтавської областей («Естественная история губерний Киевского учебного округа. Животные млекопитающие»). У цій праці К. Ф. Кесслер описує 62 види, більшість з яких живе в західній частині України.

У 1851 р. вийшла в світ праця К. Водзицького «Wycieczka ornitologiczna w Tatrach i Karpatach Galicyjskich na początku czerwca 1850 roku». К. Водзицький в цій праці основну увагу спрямовує на авіфауну, проте дає список ссавців, вказує на особливості їх поширення у гірській країні.

Друга половина XIX ст. характеризується ще більш інтенсивним вивченням фауни України, в тому числі і її західних районів. Так, в 1852 р. у Вільно опублікував працю «Spis zwierząt ssących, ptaków i ryb krajowych» А. Плятер, а через рік побачила світ стаття С. Петруського «Historia naturalna zwierząt ssących dzikich Galicyjskich» (1853). У своїй праці А. Плятер для Галичини, Литви і Східних Карпат вказує 77 видів звірів, а С. Петруський — 54 види. Зазначені автори у своїх статтях майже не говорять про біологію розглядуваних видів звірів, обмежуючись лише короткою діагностикою і уривчастими відомостями про поширення останніх. С. Петруський виступав також у періодичних виданнях («Gazeta Narodowa») з статтями про рідкісних тварин Галичини.

З 1853 по 1858 р. Г. Бельке друкує ряд праць, в тому числі свою статтю «Krótki rys historyi naturalnej K. Podolski» і «Wiadomości o kotach na Podolu» і т. д., які відповідають на деякі питання теріофауни Поділля. Угорський натураліст Л. М. Ейтелеш в 1862 р. публікує зведення про фауну «Prodromus faunae vertebratorum Hungariae». В. Тачановський в 1855 р. друкує у Варшаві статтю «Spis zwierząt ssących gubernji Lubelskiej», а в 1866 р. М. Новицький видає цікаву оглядову працю з фауни хребетних тварин Галичини «Przegląd prac dotychczasowych o kręgowcach Galicji». Цей автор для території Галичини вказує 60 видів ссавців. Крім списку звірів, що зустрічались в Галичині, М. Новицький дає календар найважливіших біологічних явищ у житті промислових звірів, вказує на особливості їх поширення та екології. Через 10 років В. Тачановський у «Bull. Soc. Zoolog. France» (1877) друкує загальнофауністичну статтю під назвою «Liste des Vetebres de Pologne». І. Лозинський публікує у журналі «Łowiec» (1879) серію нарисів про таких звірів як куниця, борсук, видра та інші. В кінці XIX ст. ряд праць (в тому числі кілька путівників) з фауни Галичини видає В. Дзедушицький. За період з 1866 по 1884 р. кілька статей опублікував О. Валецький, в тому числі і свою працю «Przyczynek do fauny teryologicznej kraju».

На початку XX ст. вийшов ряд великих праць і невеликих статей, присвячених більш глибокому вивченню біології комахоїдних і рукокрилих Польщі (в тому числі і Галичини) та Угорщини. Так, в 1900 р. була

надрукована монографія Л. Мехелі про кажанів Угорщини і прилеглих країн («*Monographia chiropterorum Hungariae*»).

У 1903 р. в журналі «Kosmos» були вміщені роботи і визначники Б. Дибовського, присвячені комахоїдним, і Р. Гольдгамерувни — рукокрилим Польщі. Крім того, побачили світ статті про ласку — К. Водзицького (1887), про зубрів і бобрів — О. Валецького (1885), А. Березовського (1905), А. Козиковського (1915); про лосів — Б. Густовича (1901), про хом'яків — Я. Стаха (1919—1920), про ховрахів — Я. Ломницького (1902) і Я. Грохмалицького (1920).

В перші роки ХХ ст. почалась наукова діяльність талановитого вітчизняного дослідника тваринного світу південно-західної частини України, знавця степової теріофауни О. О. Браунера. Такі праці його, як «О летучих мышах Бессарабии и Подолии» (1910), «Млекопитающие Новороссии» (1914), «Сельскохозяйственная зоология» (1923), «Очерки Днестровской плавни» (1930) і ряд інших являють значний інтерес і не втратили свого значення до наших днів. В ряді своїх статей О. О. Браунер торкається Подільської теріофауни, тобто частково вивчає територію Тернопільської області.

У 1913—1915 рр. ряд праць, що стосуються вивчення біології і господарського значення звірів Волині, видає А. В. Ксенжопольський (наприклад, «Заметки о волынских сусликах», «Мышиная напасть на Волини в 1913—1914 гг.», «Результаты научной поездки по Волини в 1912 году» і т. д.).

Починаючи з 1925 р. дуже багато зробив у галузі вивчення фауни ссавців Правобережжя УРСР І. Г. Підоплічка, який в широких масштабах застосував метод аналізу погадок і опублікував велику кількість оригінальних статей.

Крім І. Г. Підоплічка, в радянський період ряд вітчизняних зоологів — С. І. Огньов, М. В. Шарлемань, О. О. Мигулін, О. П. Корнеев, А. В. Федюшин, Є. В. Яценцовський та ін. — у своїх роботах з фауни України, Білорусії та європейської частини РРФСР в тій чи іншій мірі порушували питання про теріофауну західних областей УРСР.

До возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській Соціалістичній Республіці вони входили до складу Австро-Угорщини, а пізніше — Польщі. Вивченням фауни цієї території до 1939 р. займалися такі зарубіжні автори, як Р. Гутвинський (1898), Е. Незабитовський (1901—1903), Я. Шульчевський (1910), С. Тененбаум (1913), З. Федорович (1928) та ін.

Починаючи з двадцятих—тридцятих років ХХ ст. вивченню теріофауни західних областей України і Польщі присвячують себе такі польські зоологи, як Я. Доманевський, який в 1931 р. видав статтю «Über Tyzenhauz's Katalog der in Polen vorkommenden Vögel und Säugethiere», Е. Незабитовський — автор численних праць, в тому числі «Klucz do oznaczenia zwierząt ssących» (1933), «Bericht über die Säugethiere Polens und ihre geographische Verbreitung», Р. Кунце, який написав велику кількість статей, фундаментальну книгу «Fauna słodkowodna Polski» (1933) і «Narys zoogeografii Polskiego Podola» (Ssacy, t. II, 1933). Заслужують уваги праці українського зоолога В. Храневича, зокрема «Ссавці Поділля» (1930). Нарешті, одним з зарубіжних зоологів-теріологів, який зробив ряд цікавих спостережень при вивченні фауни Галичини і Східних Карпат, був Л. Саган (1930, 1935). Не можна не відзначити також роботи в галузі систематики і біології ссавців сучасних угорських зоологів І. Егіка і С. Вашаргелі, румунського зоолога Р. І. Калінеску і чеських мамаліологів Я. Ганзака, Й. Кратохвіла та ін.

Проте, незважаючи на значну кількість опублікованих праць, всі вони мали описово-обліковий інвентаризаційний характер і в недостатній мірі торкались питань систематики, поширення, екологічних особливостей

того чи іншого виду звірів, біоценотичних взаємозв'язків та господарського значення окремих видів. Цілком не висвітленим було питання чисельності ссавців. Таким чином, праці по теріофауні були суцього однобічними і автори цих праць обмежувались лише поданням списків видів тварин, які зустрічаються на обслідуваній ними території.

Крім того, в більшості перелічених праць мова йде не про територію сучасних західних областей УРСР. В них подано здебільшого відомості про фауну суміжних територій (Польщі, Угорщини, Румунії тощо). Нарешті, дані ряду праць застарілі і не відображують повністю сучасний стан теріофауни, яка зазнає істотних змін під впливом головним чином антропогенних факторів (культурно-господарська діяльність людини).

Після возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі в процесі вивчення природних ресурсів цього майже не вивченого краю почалось планове дослідження і фауни, зокрема ссавців. Першим радянським зоологом, який в 1939—1940 рр. досліджував фауну ссавців західних областей Української РСР, був співробітник Інституту зоології Академії наук УРСР Б. М. Попов, який для території Радянської України вказує 17 видів кажанів. В. І. Абеленцев, який в 1947—1949 рр. дослідив Закарпаття, вказує для Закарпатської області 18 видів кажанів.

Починаючи з 1946 по 1949 р. такі групи ссавців, як гризуни — шкідники сільського господарства і мисливсько-промислові звірі Закарпатської області, вивчалися І. Т. Сокуром (Інститут зоології АН УРСР), який в одній із своїх перших праць (1949) вказує для цієї області 54 види ссавців. Під керівництвом Ф. І. Страутмана досліджують фауну ссавців Східних Карпат студенти і асистенти Львівського державного університету.

Свої спостереження зоологи Львівського університету виклали в трьох невеликих працях (1947, 1948, 1949). Так, М. Г. Янушевич (1947) у своїй замітці вказує для Закарпаття 27 видів ссавців.

В 1950 р. в «Доповідах АН УРСР» І. Т. Сокур надрукував коротку статтю про фауну дрібних звірів Західного Полісся, матеріалом для якої послужив аналіз 3983 погадок хижих птахів. І. Т. Сокур констатує в межах Західного Полісся поширення 19 видів звірів (6 видів комахоїдних, 1 вид рукокрилих і 12 видів гризунів). В 1951 р. І. Т. Сокур була опублікована стаття «До питання про зоогеографічну характеристику Радянських Карпат», в якій автор поділяє Східні Карпати на три зоогеографічні райони. Ним же в 1952 р. видана робота «Господарське значення ссавців Закарпатської області і шляхи їх використання», де зазначено уже 60 видів ссавців.

В. С. Левицька (1949) провела корисну роботу по вивченню шкідливої діяльності мишовидних гризунів на колгоспних полях Іршавського району Закарпатської області. Ця робота ґрунтується на великому фактичному матеріалі і заслуговує уваги.

І. Д. Шнаревич (1950, 1954) провів детальне вивчення екології карпатської білки в межах Буковини і частково в гірських районах Станіславської області, а спільно з М. О. Макушенко опублікував статтю (1954) про деяких промислових звірів Чернівецької області. В 1955 р. І. Д. Шнаревич і К. І. Янголенко надрукували роботу про стаціонарний розподіл крота на Буковині.

І. Ф. Андреев (1953) в «Ученых записках» Кишинівського державного університету надрукував статтю, присвячену фауні птахів і ссавців Чернівецької області, зазначивши, що в цій області є 43 види ссавців.

І. І. Колюшев (1953) опублікував короткий нарис фауни гризунів Закарпатської області, в якому відзначив для Закарпаття 21 вид гризу-

нів, навів нові дані про лісову мишівку в Карпатах і подав таблицю видового і кількісного складу мишовидних гризунів у різних стаціях.

З 1948 по 1954 р. включно вивченням теріофауни західних областей УРСР займався автор цієї праці, який продовжує свої дослідження і тепер.

Таким чином, за роки радянської влади вивчення теріофауни західних областей УРСР, у порівнянні з попередніми роками, посунулось набагато вперед, причому слід відмітити цілком новий характер досліджень вітчизняних зоологів. Основну увагу вони звертають на еколого-географічну характеристику видів і груп ссавців, що зустрічаються у певних ландшафтах. Це дозволяє правильно оцінити участь цих тварин у складанні біоценозів і визначити їх народногосподарське значення.

ЕКОЛОГО-СИСТЕМАТИЧНИЙ ОГЛЯД ССАВЦІВ КОМАХОЇДНІ — INSECTIVORA

Ряд комахоїдних в межах західних областей Української РСР представлений 9 видами, що належать до трьох родин; а) Erinacidae (1 вид); б) Tarpidae (1 вид); в) Soricidae (3 роди, 7 видів). Найчисленнішими з комахоїдних на розглядуваній території є: кріт, бурозубка звичайна, почасти їжак і білозубка білочерева.

ІЖАКОВІ — ERINACIDAE

1. Їжак південний (їжак східний) — *Erinaceus europaeus rumanicus* Barret-Hamilton

Російське — ёж, місцеве — еж. Синонімика: *Erinaceus europaeus* L. (1758), *Erinaceus europaeus rumanicus* Barret-Hamilton (1900); *Erinaceus danubicus* (Дибовський, 1903); *Erinaceus europaeus* Barret-Ham. (Шарлемань, 1915); *Erinaceus rumanicus* Barret-Hamilton (Огньов, 1928; Мигулін, 1938; Незабитовський, 1933); *Erinaceus europaeus rumanicus* Barret-Ham. (Бобринський і Кузякін, 1944).

Розглянутий матеріал — 35 екземплярів.

Розміри дорослих їжаків, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 10 екземплярів): довжина тіла і голови 230—255 мм (середня — 242 мм), довжина хвоста 20—32 мм (середня — 26 мм), довжина вуха 22—31 мм (середня — 25,2 мм), довжина задньої ступні 35—49 мм (середня — 41,8 мм), конділобазальна довжина черепа 56,0—61,4 мм (середня — 58,3 мм), вилична ширина 34,0—36,1 мм (середня — 35,0 мм), вага 900—1100 г.

Порівняно з їжаками східних районів СРСР (Поволжя, Ставропольський край, Харківська область) їжаки, здобуті в західних областях УРСР, мають більш темне забарвлення як голок, так і нижньої частини тулуба і відносно малу пляму між передніми кінцівками. Їжаки нашої колекції за своїм забарвленням ідентичні з їжаками з Угорщини та Чехословаччини.

Зарубіжні зоологи XIX ст. — О. Завадський, А. Плятер, С. Петруський та ін. — відносили їжаків, що населяють східні райони Польщі, до виду *Erinaceus europaeus* L., тоді як Е. Незабитовський (1933) у своєму визначнику для Східної Польщі, в тому числі для Галичини і Прикарпаття, вказує східного їжака *Erinaceus rumanicus* Barret-Hamilton. За матеріалами Е. Незабитовського, цей же вид поширений в Сілезії, в Північній Чехії, Румунії і в Угорщині.

Питання про систематичне положення їжаків в західних областях УРСР ще не розв'язане. Ми вважаємо, що *Erinaceus rumanicus* Barret-Hamilton як самостійний вид не існує. Наш колекційний матеріал

свідчить лише про існування підвиду *Erinaceus europaeus rumanicus*, який характеризується темнішим забарвленням, більшими розмірами і більшою вагою. Цей підвид, на нашу думку, зустрічається не тільки в південно-західних, а й в південних і південно-східних районах СРСР. Він населяє Румунію, Угорщину, Чехословаччину і південно-східну Польщу.

Поширення цього виду на території Галичини і Буковини зазначав ряд попередніх авторів. В наших колекціях є їжаки, здобуті в усіх досліджених пунктах західних областей УРСР.

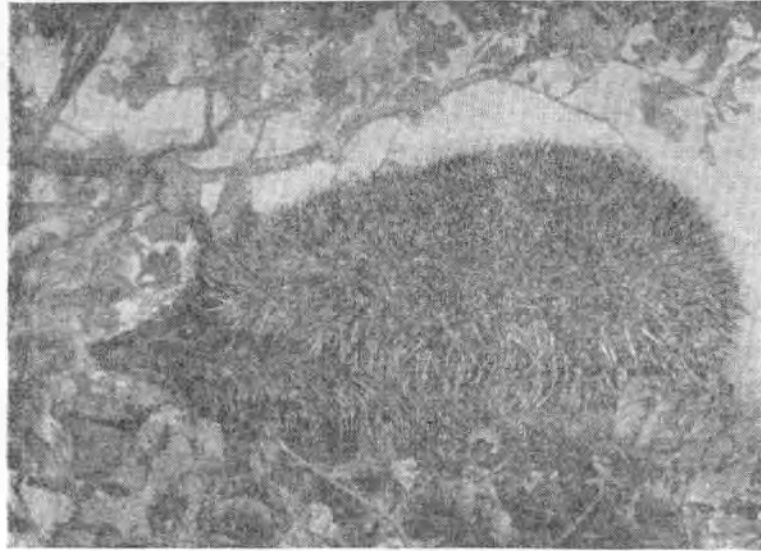

Рис. 1. Їжак південний — самка.

У Східних Карпатах, за нашими даними, їжак досить часто зустрічається в поясі європейського широколистяного і рідше в поясі хвойного лісу, найчастіше — в гірському буковому лісі до висоти 1000 м над рівнем моря і рідше у мішаному і ялицево-смерековому лісі.

Типовим місцем перебування їжака в західних областях УРСР є зріжені листяні ліси, деревні насадження паркового типу, чагарникові зарості по берегах річок, озер та інших водойм. Він охоче селиться в окультуреному ландшафті, в таких великих містах, як Львів, Ужгород тощо. Уникає відкритих орних площ. Рідко зустрічається в гірських карпатських ялицево-смерекових лісах.

В західних областях УРСР їжаки залягають в зимову сплячку досить рано, приблизно в другій половині жовтня. Так, в с. Рудниках Дрогобицької області, де ми протягом літа 1948 р. неодноразово зустрічали цих комахоїдних, восени можна було зустріти їжаків тільки до 20-х чисел жовтня. Весняне пробудження їжаків у 1948 р. в околицях Кременця (Тернопільська область) спостерігалось рано — в кінці березня. Так, 30 березня автор здобув їжака в чагарниках на горі Хрестовій. В 1950 р. в околицях м. Львова їжаків, які вийшли із зимових сховищ, ми зустрічали 5—8 квітня. Цілком можливо, що їжаки покидають свої зимові сховища ще на початку березня, якщо настає раннє потепління і зникає сніговий покрив¹.

За нашими спостереженнями, основним об'єктом живлення їжака весною є хрущі — *Melolontha melolontha* L. Аналіз екскрементів їжаків, зібраних в околицях с. Мостищ (Станіславська область) в кінці травня 1951 р., показав, що в травні їжаки живляться переважно великими гусе-

¹ 17 березня 1954 р. нами був здобутий їжак, який біг по снігу в широколистяному лісі поблизу с. Поториці Сокальського району Львівської області.

ницями. В літній період їжа їх складається з різних твердокрилих, молюсків, дрібних гризунів і дощових черв'яків. Цікаво відзначити, що їжаки, які знаходились у нас в лабораторних умовах, охоче поїдали тушки кажанів — вечірниць рудих (*Nyctalus noctula* Schreber), дрібних дощових черв'яків, солодкі груші та яблука.

Про розмноження, гнізда і сховища їжака в західних областях УРСР є такі дані: 2 липня у Вінниківському лісі під Львовом було знайдено в заростях молодого бука гніздо-яму, вистелену сухим листям, в якому, крім дорослої самки, знаходились п'ять молодих їжачень. Розміри їхнього тулуба коливались в межах 120—130 мм, а вага — в межах 200—220 г. 20 травня 1951 р. в с. Мостищах Калуського району, на березі невеликого болота в примітивному гнізді (купа сухого листя і дрібного лозняка), розташованому в кущі вільхи, автор знайшов їжака-самку, яка 4 червня народила шість їжачень, з яких чотири незабаром з'їла. Двох їжачень, що залишилися, пробували вигодовувати молоком, але через три дні вони також загинули. Розміри двох одноденних їжачень такі: довжина тіла 58—68 мм, довжина хвоста 3—4 мм, вага 15—18 г.

В колекціях Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР зберігаються молоді їжаки, здобуті 6 червня, 1 липня і 24 серпня. Таким чином, поява молодняка у їжаків, що населяють західні області Української РСР, виходячи з наших даних, починається з кінця травня — початку червня і закінчується в кінці серпня.

На їжаках, здобутих нами в Тернопільській області, знайдені ектопаразити, зокрема блохи — *Archaeopsylla erinacei* Curt.¹, кліщі — *Ixodes ricinus* L. З ендopазитів виявлено *Physaloptera clausa* Rudolphi².

Ворогів у їжака мало. В околицях Кременця в квітні 1948 р. нами були знайдені на стовбурі вікової липи екскременти лісової куниці, які складалися з голок їжака. Мабуть, куниця знайшла сплячого їжака і частково з'їла його. За даними О. О. Мигуліна (1938), В. Г. Гептнера, Л. Г. Турової-Морозової, В. І. Цалкіна (1950), на цих звірків нападають лисиці і пугачі.

Чисельність їжаків у західних областях УРСР невисока. Найбільш поширений цей вид в окультуреному ландшафті рівнинних районів і ландшафті річкових долин пояса широколистяного карпатського лісу.

Господарське значення їжака незаперечне. Живлячись різними видами шкідливих комах — хрущі, черв'яки жуки, гнійовики, — знищуючи різних гусениць, поїдаючи при нагоді різноманітних мишовидних гризунів, їжак приносить користь сільському і лісовому господарству і тому заслуговує на охорону.

КРОТОВІ — TALPIDAE

2. Кріт — *Talpa europaea brauneri* Satunin

Російське — крот, місцеве — кіртица, крет. Синоніміка: *Talpa europaea* L. (1758), *Talpa caeca* Savi (Кесслер, 1850), *Talpa vulgaris* Brisson (Дибовський, 1903); *Talpa europaea brauneri* Satunin (1908), *Talpa europaea brauneri* Satunin (Шарлемань, 1915; Огньов, 1928; Фолтарек, 1932); *Talpa europaea* L., *Talpa europaea brauneri* Satunin (Мигулін, 1938; Незабитовський, 1933); *Talpa europaea europaea* L. (Бобринський і Кузякін, 1944).

Розглянутий матеріал — 84 екземпляри.

Розміри дорослих кротів, здобутих в західних областях Української РСР (♂♂ і ♀♀ — 25 екземплярів): довжина тіла і голови 130—156 мм (середня — 141,7 мм), довжина хвоста 20—44 мм (середня — 32,5 мм), довжина задньої ступні 14,23 мм (середня — 18,5 мм), кондилобазаль-

¹ Блохи були визначені Т. І. Дятловою (зоомузей Київського держуніверситету).

² Визначення професора Р. С. Чеботарьова (Інститут зоології АН УРСР).

на довжина черепа 33,0—35,2 мм (середня — 34,1 мм), вилична ширина 11,6—12,9 мм (середня — 12,0 мм), вага 80—95 г.

В західних областях УРСР, як і в інших місцях Союзу РСР, зустрічаються білі, жовті, сірі і плямисті кроти. У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР зберігаються один білий, два блідожовтих, два оранжовожовтих і один сірий кроти, здобуті в околицях Львова і в Станіславській області. В околицях с. Березця Дрогобицької області в червні 1949 р. нами було здобуто два кроти, які мали на череві оранжовожовті смуги.

Кроти, які населяють південні схили Східних Карпат і Закарпатську область, за нашими даними, дрібніші; вони, мабуть, належать до підвиду *Talpa europaea europaea* L., який тяжить до середземноморської групи типу *Talpa europaea coeca* Savi.

В західних областях УРСР кроти живуть в усіх районах. За нашими спостереженнями, кріт є одним з найбільш звичайних і численних видів ссавців, що зустрічаються як в низинних, лісових і лісостепових районах, так і в субальпійському поясі Східних Карпат. Сліди діяльності кротів спостерігалися на Боржавських полонинах (Стоги, 1650 м над рівнем моря), на горі Пікуй, а також на чорногорських високогірних пасовищах, на вершинах гір Балцатул, Туркуль, Гутень, Чорна Гора, Говерла, П'єтрос, Квасівський Менчул.

В західних областях УРСР кріт заселяє всі ландшафти і біотопи, проте найбільш характерними місцями оселення цього типового підземного комахоїдного є букові і буково-грабові ліси, низинні луки і окраїни боліт коло Дністра і Тиси, а також субальпійські луки — полонини. На полях, засіяних зерновими культурами, кріт зустрічається рідше, а в ялицево-смерекових гірських лісах — зовсім рідко.

Більшу частину життя кріт проводить під землею, «працюючи» протягом цілої доби, проте влітку в районах західних областей УРСР кріт найчастіше викидає свіжі купки землі рано вранці, перед сходом сонця. Діяльність крота не припиняється і взимку. Свіжі купки землі ми зустрічали в січні—лютому не тільки в рівнинних, але й в гірсько-карпатських районах. У ґрунті кріт добуває їжу.

Кормовий раціон крота складається з дощових черв'яків (Я. Ф. Шрейнер; С. С. Фолітарек, 1932) і личинок пластинчастовусих жуків (С. С. Фолітарек, 1932). На те, що кріт живиться дощовими черв'яками, комахами (їх личинками та лялечками, багатоніжками, мокрицями і дрібними звірками (наприклад, землерийками) вказують Є. В. Зверезомб-Зубовський, 1914; О. П. Кузякін, 1935; В. Г. Гептнер, Л. Г. Морозова-Турова, В. І. Цалкін, 1950 та ін. Переглядаючи шлунки і стравоходи кротів, здобутих в червні—серпні, ми знайшли в них рештки дощових черв'яків.

Кроти роблять підземні ходи діаметром від 4 до 5—6 см, які йдуть залежно від характеру ґрунту і наявності ґрунтової фауни на глибині від 3—4 до 50—60 см. Прокладаючи хід кріт викидає нагору в процесі цієї роботи землю у вигляді своєрідних купок через вертикальні ходи, які йдуть до поверхні¹.

Роблячи підземні ходи, кріт переміщує значну кількість ґрунту з нижчележачих ґрунтових шарів на поверхню землі. За матеріалами О. О. Мигуліна (1946), при ритті однієї нори кріт переміщує у вертикальному і горизонтальному напрямках 123 дм³ ґрунту. За даними В. Г. Гептнера, Л. Г. Морозової-Турової, В. І. Цалкіна (1950), обсяг викидів крота на площі 1 га може досягати 3—12 м³.

Парування кротів у рівнинних районах західних областей УРСР, за нашими даними, починається з другої половини березня; молодняк з'яв-

¹ Кроти часто проходять під самою поверхнею землі, біля берегів водойм і річок. Так, в червні 1950 р. кріт, риючи біля берега невеликого струмка, потрапив у дугувий запкан, який був поставлений нами на ондатру.

ляється в кінці квітня і протягом травня. Так, у нас є малята, ще не покриті шерстю, здобуті 24 травня. В першій декаді травня 1952 р. в матках здобутих самок ми виявили ембріони завбільшки 5—22 мм.

На основі матеріалу, зібраного в Дрогобицькій області, в виплоді в середньому буває 5 малят (кількість ембріонів коливається від 3 до 6). Малята народжуються цілком беспорядні, але ростуть швидко і на початку червня досягають $\frac{3}{4}$ розмірів своїх батьків і ведуть самостійний спосіб життя. В субальпійському поясі Східних Карпат молоді кроти від-

Рис. 2. Сліди зимової діяльності кротів у Бескидах.

ловлювались нами в липні, в зв'язку з чим можна вважати, що спаровування у кротів, які населяють карпатське високогір'я, відбувається приблизно в травні.

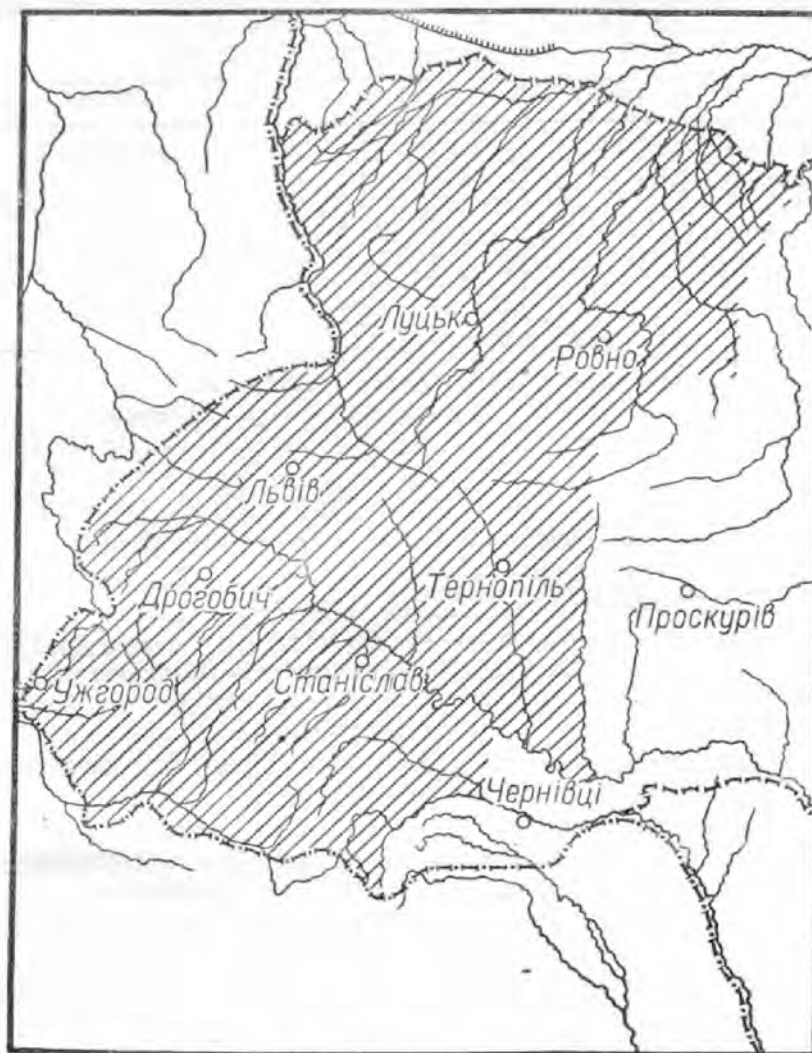
Ворогів у крота в західних районах УРСР мало. Ми знаходили кістки і черепи цих комахоїдних в погадках сов, але кількість кротів до загальної кількості ссавців, виявлених у погадках, не досягала і 0,1%. В деяких випадках кротів ловлять лисиці, тхори чорні, а найчастіше домашні коти і собаки.

На кротах зібрані блохи *Ctenophthalmus bisoctodentatus* Kolen, *Ctenophthalmus agyrtes* Hell., *Palaeopsylla similis* Dampf.¹

Чисельність крота являє великий інтерес для хутрозаготівельних організацій західних областей УРСР. В заготівлях хутра в останні роки він починає посідати одне з перших місць. Працюючи в районі Кременця (Тернопільська область), ми за шість днів здобули 37 кротів, тобто в середньому по шість кротів за день, причому на промисел крота одна людина кожного ранку витратила не більше двох годин. Виходячи з того, що кроти викопувались нами на невеликому лузі (2,5—3,0 га), ми вважаємо, що з 1 га екологічно сприятливих для крота угідь, які ми пропонуємо називати кротопромисловими, можна здобути не менше 10 кротів, не ризикуючи підірвати основного поголів'я. Львівський мисливець О. В. Єгоров здобуває крота універсальними кротоловками. Розставляючи по 50 пар кротоловок, він влітку 1951 і 1952 рр. здобував по 20—30 кротів за день. За один тиждень роботи у Пустомитівському районі в червні 1952 р. він здобув понад 1000 кротів.

¹ Блохи були визначені В. І. Юркіною (Інститут зоології АН УРСР).

Загальна площа Тернопільської області становить 1358 тис. га. З цієї території кротопромислова площа, за нашими підрахунками, становить близько 30 тис. га. Не важко зробити висновок, що промислові запаси крота в Тернопільській області досягають значної цифри. Тепер в цій області здобувається тільки близько 10% природних запасів цього звірка. В Дрогобицькій області тільки сіножаті займають 40 410 га, випаси — 5539 га, чагарники — 1495 га. Зазначеним угіддям кроти віддають перевагу, і якщо вважати, що на 1 га кротопромислової площі припадає

Поширення крота.

тільки 10 кротів, то в Дрогобицькій області промислові запаси цього комахоїдного будуть значно більші, ніж в Тернопільській області.

Масова загибель кротів у Львівській області спостерігалась у другій половині 1952 р. У Закарпатській області в посушливе літо 1947 р. зустрічались мертві кроти на поверхні ґрунту. При розтині мертвих кротів у їх кишечниках були знайдені плоскі і круглі паразитні черв'яки. Шлунки їх були порожні. В решті західних областей УРСР масова загибель кротів нами не спостерігалась. За період з 1948 по 1952 р. ми не відзначали різких коливань чисельності крота. Найбільш густо в рівнинних районах західних областей кріт заселяє лісові зріджені масиви і луки, а в Карпатах — всі ландшафти європейського широколистяного лісу і високогірні пасовища — полонини. В результаті культурно-господарських заходів (осушення боліт, викорчовування чагарників, лісонасадження

тощо) для крота створюються сприятливі умови і чисельність його в західних областях УРСР повинна зростати.

Господарське значення крота велике. По-перше, він дає хорошу шкуру; по-друге, своєю діяльністю (риттям) він сприяє переміщенню ґрунтів і підґрунтів і цим самим поліпшує аерацію ґрунту; по-третє, кріт знищує велику кількість шкідливих комах та їх личинок.

Заготівля шкурок крота в західних областях УРСР провадиться з 1946 р. Дані про неї наводяться в табл. 1.

Таблиця 1

Заготівлі кротових шкурок у західних областях УРСР за матеріалами обласних контор Заготживсировини і Споживспілки (в % по відношенню до 1947 і 1949 рр.)

Область	1947 р.	1948 р.	1949 р.	1950 р.	1951 р.
Закарпатська	100,0	45,8	109,2	338,9	430,0
Львівська	100,0	137,8	427,0	883,6	1118,2
Станіславська	100,0	84,4	60,2	80,4	189,9
Львівська	100,0	136,3	299,0	570,0	1128,7
Тернопільська	—	—	100,0	100,0	170,8
Волинська	100,0	196,4	806,7	1701,4	2739,3
Ровенська	—	—	100,0	239,4	200,9

Обласні заготівельні організації з кожним роком збільшують здобування цього промислового комахоїдного звірка. У 1951 р. в західних областях УРСР було заготовлено близько $\frac{1}{8}$ млн. кротових шкурок.

ЗЕМЛЕРИЙКОВІ — SORICIDAE

3. Бурозубка мала — *Sorex minutus minutus* L.

Російське — малая бурозубка; місцеве — ривка. Синоніміка: *Sorex minutus* L. (1758), *Sorex pygmaeus* Pallas (Завадський, 1840); *Sorex exilis* L., *Sorex pygmaeus* Pall., *Sorex minimus* Geoff., *Sorex pumilus* Nills. (Дибовський, 1903); *Sorex minutus* L. (Шарлемань, 1915; Огньов, 1928; Незабитовський, 1933; Магулін, 1938; Бобринський і Кузякін, 1944).

Розглянутий матеріал — 11 екземплярів.

Розміри малих бурозубок, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 4 екземпляри): довжина тіла і голови 45—66 мм (середня — 55,2 мм), середня довжина хвоста — 38,5 мм, довжина задньої ступні 10—11 мм (середня — 10,5 мм), довжина вуха 4—6 мм (середня — 5 мм), конділобазальна довжина черепа 14,1—15,9 мм, ширина міжочного проміжку 3 мм, вага 2—5 г (середня — 3,5 г). Забарвлення типові.

Ми здобули бурозубку малу в околицях м. Львова — 14 листопада 1947 р., 29 серпня 1948 р. в Рахівському районі Закарпатської області, на березі річки Балцатул — 28 серпня 1951 р., в поясі криволісся на Чорній Горі — 3 листопада 1951 р. і поблизу с. Ясенівки Глинянського району Львівської області — 29 листопада 1951 р. 12 червня 1948 р. два черепи цієї землерийки були знайдені в погадках, зібраних на горі Ребровач Яремчанського району Станіславської області (Ф. І. Страутман і К. А. Татаринов, 1949). Дев'ять черепів бурозубки малої були виявлені при аналізі знайдених погадок в Мукачівському районі Закарпатської області. І. Т. Сокур (1950) знайшов черепи бурозубок малих в погадках сов, зібраних в південних районах Ровенської і південних та північних районах Волинської областей. По відношенню до загальної кількості виявлених у погадках звірків цей вид становив 1,2—2,2%.

Зважаючи на незначну кількість здобутого матеріалу, говорити про характерні місцезнаходження цього відносно рідкого в західних областях УРСР виду не можна.

На Львівщині в усіх випадках бурозубки малі були знайдені мертвими на стежках в буковому високостовбурному лісі з густим підліском. В Чорногорах (Східні Карпати) бурозубки малі були здобуті

серед бурелому і наносу гілок та кори в сухому рукаві гірського потоку в поясі карпатської тайги на висоті 1200 м над рівнем моря; одна землерийка потрапила в капкан біля стовбура гірської сосни серед субальпійських трав на висоті 1600 м над рівнем моря. Крім цього, землерийка мала була зловлена в каміннях під гірськими соснами на межі ялицево-смерекового лісу і стланців (1500—1600 м над рівнем моря). Нарешті, в Бескидах бурозубка мала була знайдена мертвою 5 вересня 1952 р. на одній із стежок Боржавських полонин (1200 м над рівнем моря).

4. Бурозубка звичайна — *Sorex araneus araneus* L.

Російське — обыкновенная бурозубка; місцеве — звичайна мідця, кретомиша, попідтока. Синоніміка: *Sorex araneus* L. (1758), *Sorex araneus* Schreber (Завадський, 1840); *Sorex tetragonurus* Herm. (Плятер, 1852); *Sorex eremita* Bechst., *Sorex conicularia* Bechst., *Sorex labiosus* Jengus., *Sorex melanodon* Wagl., *Sorex daubentonii* Guv., *Sorex rhinolophus* Wagl., *Sorex vulgaris* L., *Sorex tetragonurus* Herm. (Дибовський, 1903); *Sorex araneus* L. (Шарлемань, 1915; Огньов, 1928; Незабитовський, 1933; Мигулін, 1938; Бобринський і Кузякін, 1944).

Розглянутий матеріал — 146 екземплярів.

Розміри здобутих в західних областях УРСР бурозубок звичайних (♂♂ і ♀♀ — 25 екземплярів): довжина тіла і голови 63,0—84,0 мм (середня — 69,0 мм), довжина хвоста 35,0—45,0 мм (середня — 41,6 мм), довжина задньої ступні 11,0—14,0 мм (середня — 12,4 мм), довжина вуха 4,0—7,0 мм (середня — 5,0 мм), конділобазальна довжина черепа 18,9—20,1 мм (середня — 19,5 мм), ширина міжочного проміжку 3,4—4,0 мм (середня — 3,8 мм), вага 6,7—13,0 г (середня — 9,5 г).

Забарвлення бурозубок звичайних, що зустрічаються на дослідженій нами території України, буває двох типів: а) оксамитночорне, блискуче із злегка буруватоіржавим нальотом на боках, на межі яснобурого або жовтобурого черевця і б) коричневобуре, «шоколадне», тьмяне зверху і буре з йодистожовтим відтінком знизу. Влітку 1951 р. в Східних Карпатах (Чорногорах і Бескидах) ловились бурозубки з забарвленням другого типу. Взимку 1949/50 р. в околицях м. Львова і ранньою весною (березень) поблизу с. Рудники Миколаївського району Дрогобицької області ловились тільки бурозубки звичайні з забарвленням першого типу.

В наших колекціях є бурозубки звичайні з 28 пунктів західних областей УРСР, в тому числі з п'яти пунктів Закарпатської області, шести — Дрогобицької, трьох — Станіславської, восьми — Львівської, чотирьох — Тернопільської, двох — Волинської.

Місцезнаходження бурозубки звичайної до цього часу ще достатньо не вивчені. За нашими спостереженнями, в західних областях УРСР цей звірок найбільш густо заселяє: а) широколистяні буково-грабові і букові ліси, які мають велике затінення, а внаслідок цього і підвищену вологість; б) чагарникові зарості, розташовані по притоках Дністра і Тиси в рівнинних районах, і в) карпатські зарості стланців. Зазначені біотопи характеризуються підвищеною вологістю, великим затіненням, наявністю великої кількості різноманітних «надземних» сховищ у вигляді шару опалого листя, мохових і гнилих пнів, напівзгнилих стовбурів і гілок тощо. Наявність таких умов, за нашими спостереженнями, необхідна для життя звичайної бурозубки. Зустрічається бурозубка і на низинних луках і болотах, в ялицево-смерековому карпатському лісі, на полонинах, проте в цих місцях їх набагато менше, ніж в зазначених вище.

Свою діяльність бурозубка не припиняє ні вдень ні вночі як зимою, так і влітку. Проведені влітку 1949—1950 рр. спостереження в буковому лісі Погулянка (околиці м. Львова) показали, що найбільша активність бурозубок буває ранком (від 9 до 11 год.), вдень (від 16 до 18 год.), увечері (після 20 год.) і на світанку (від 4 до 6 год.).

Як поживу бурозубки звичайні насамперед поїдають такі комахи, їх личинки і лялечки, як *Amphimallon solstitialis*, *Aromia moschata*, *Tortrix viridana*, *Helops gnisgnibius*, а також багатоніжки, мокриці, дрібні сухопутні молюски, черв'яки, жаби, тритони, молоді полівки.

Нори бурозубка звичайна влаштовує або під згнилими чи напівзгнилими пнями і стовбурами дерев, або в поверхневому шарі ґрунту під опалим листям. Мабуть, користується норами і ходами мишей та полівок. Зустрічається і в кротових ходах. На заболочених ділянках бурозубка влаштовує надземні гнізда. Київський зоолог М. А. Воїнственський (усне повідомлення) влітку 1948 р. знайшов надземне гніздо бурозубки в дельті Дунаю, а вдруге — на Київщині. 1 жовтня 1953 р. гніздо бурозубки, в якому знаходились шість ще сліпих малят, було знайдено

в соломі поблизу с. Чишки Вінницького району Львівської області. Гніздо було недбайливо зроблене з вівсяної луски.

Рис. 3. Бурозубка звичайна.

Розмноження бурозубок звичайних починається в кінці березня. Перші вагітні самки були відловлені 30 квітня. Крім того, вагітні самки здобуті нами 10—11—12 і 20 травня, а також 28 червня, 30 липня і 2 серпня. Як зазначалось вище, сліпі молоді бурозубки здобуті 1 жовтня 1953 р. Розміри їх такі: довжина тіла 50—54 мм; довжина хвоста 25—30 мм; вага 3,3—3,9 г. Таким чином, період розмноження

у цих комахоїдних розтягнутий, і кожна статевозріла самка протягом літа, мабуть, приводить молодих не менше двох-трьох разів. Ембріонів у цих бурозубок 4—8, розміри ембріонів нашої колекції 5—7 мм.

На бурозубках знайдені ектопаразити; гамазові кліщі роду *Laelaps* і блохи *Doratomyia bifida*, *Palaeopsylla sorecis* Dale.

Ворогів у цих маленьких звірків багато. Велику кількість бурозубок знищують денні і нічні хижі птахи, крім того, сойки, горішанки, ворони, ласки, горностаї, лисиці, борсуки, тхори чорні, коти домашні. В деяких районах Закарпаття в живленні сов бурозубки, за нашими даними, посідають третє місце. На Волині, за даними І. Т. Сокура (1950), ці звірки в живленні нічних пернатих хижаків займають перше місце. Дуже часто доводиться знаходити на доріжках і лісових стежках мертвих бурозубок, задушених яким-небудь хижакom¹.

Про відносну чисельність бурозубок звичайних ми судимо, виходячи з аналізу погадок і відлову давилками на облікових площадках в тих або інших біотопах. Аналіз погадок з Ровенської і Волинської областей показав, що бурозубки звичайні по відношенню до знайдених в погадках тварин становить 10—28,44%, займаючи перше та друге місця (І. Т. Сокур, 1950). Проведений нами аналіз погадок з Мукачівського (сс. Ракошин, Кайданове, Нове Давидкове) і Ужгородського (сс. Середнє, Довге Поле) районів Закарпатської області показав, що і в цих районах бурозубки звичайні по відношенню до решти знайдених тварин становлять 11,5%, займаючи третє місце.

Наші дослідження 1950—1951 рр. фауни карпатського криволісся і прилягаючих ландшафтів показали, що бурозубки звичайні є найбільш характерними представниками теріофауни перелічених вище гірських поясів, посідаючи за чисельністю четверте місце.

¹ Бурозубки, як і більшість інших комахоїдних, мають різкий і специфічний запах, через що хижаки не завжди їх поїдають.

Чисельність бурозубок звичайних в рівнинних букових лісах помітно коливається. Так, з 28 дрібних ссавців, здобутих нами в грудні 1947 р. в околицях м. Львова (урочище Погулянка), на 100 пасток не було жодної бурозубки. Весною 1948 р. всього тільки один раз, 24 березня, нам вдалося побачити бурозубку звичайну, але вже в червні кількість цих комахоїдних помітно зросла, і при відлові дрібних звірків давилками на бурозубок звичайних припадало близько 15—20%. В листопаді—грудні 1948 р. бурозубки звичайні при відлові давилками траплялись частіше, ніж такі дуже поширені в букових насадженнях гризуни, як жовтогорла миша або руда лісова полівка. 14—15 січня 1949 р. на 22 капкани нами було здобуто три *Sorex araneus* L., одна *Clethrionomys glareolus* Schreber і одна *Apodemus flavicollis* Melch. Аналогічна картина спостерігалась і 27—28 січня. Таким чином, на бурозубок звичайних припадало в цей період 75%. В зимовий період 1949/50 р. в деревних насадженнях району м. Львова ці бурозубки зустрічались скрізь, але влітку 1950 р. кількість їх помітно зменшилась. Восени 1950 р., як і восени 1947 р., бурозубки зустрічались рідко.

У зв'язку з тим, що поживою бурозубок звичайних в основному є різноманітні комахи на різних стадіях їх розвитку, користь від таких звірків для лісового і сільського господарства очевидна. Крім того, бурозубки, як і крот, своєю риучою діяльністю сприяють аерації ґрунту і природному лісовідновленню. Нарешті, не можна не враховувати ролі цих комахоїдних — невід'ємного компонента лісової фауни — як об'єкта живлення цінних видів хутрових звірів і ряду видів корисних птахів.

5. Бурозубка альпійська — *Sorex alpinus* Schinz

Російське — альпийская, или горная, бурозубка. Синоніміка: *Sorex antinorii* Bonaparte, *Sorex intermedius* Cognalia (Дибовський, 1903); *Sorex alpinus* Schinz (Незабитовський, 1933; Страутман і Татарінов, 1949).

Розглянутий матеріал — 5 екземплярів.

Розміри бурозубок альпійських, здобутих в Східних Карпатах, які зберігаються в експозиційних фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР: довжина тіла і голови 70—88 мм (середня — 60 мм), довжина хвоста 62—69 мм (середня — 51,5 мм), довжина задньої ступні 11—13 мм (середня — 12 мм). 6 жовтня 1955 р. на Брескульській полонині нами була здобута бурозубка альпійська (♀, ad), яка мала такі розміри: довжина тіла — 72 мм; довжина хвоста — 67 мм; довжина задньої ступні — 14 мм; довжина вуха — 8,5 мм; вага — 8,5 г.

Забарвлення бурозубок альпійських однотипне, від чорного до темно-бурого кольору з срібlistим відтінком, проте верхня частина тулуба порівняно з черевцем значно темніша¹.

Довжина хвоста у бурозубок альпійських майже дорівнює довжині тулуба і має різко виявлену двоколірність: верхня частина хвоста темна і своїм забарвленням наближається до забарвлення спини, а нижня має жовтобурий відтінок.

У вітчизняній літературі нема відомостей про цей вид бурозубок. За діагностичними ознаками ми схильні розглядати цей вид як дуже близький до кавказької форми *Sorex raddei*, описаної у свій час К. А. Сатуніним (1920). Можливо, що при наявності серійного матеріалу по бурозубці альпійській із Східних Карпат і Кавказу ці два самостійних тепер види можуть бути об'єднані в один вид. Щодо підвидової належності карпатської бурозубки альпійської, то вона, мабуть, може бути віднесена до

¹ Бурозубка альпійська з гір Югославії, яка зберігається у фондах зоологічного музею Московського університету, має дуже темне (чорнобуре) забарвлення спини і яснобуре черевце. Розміри її перевищують розміри карпатських альпійських бурозубок.

Sorex alpinus hercynicus Miller, яка відрізняється від номінальної форми *Sorex alpinus alpinus* Schinz. меншими розмірами.

Бурозубка альпійська, за даними Е. Незабитовського (1933), живе в Альпах, Гарці, Татрах і на Балканах. Я. Ганзак (1949) у своїй праці вказує на три екземпляри цієї рідкої бурозубки, здобуті 18 серпня 1931 р., 27 серпня 1935 р. і 1 жовтня 1946 р. в різних пунктах Високих Татр. В СРСР бурозубка альпійська зустрічається тільки у Східних Карпатах і вперше для фауни Союзу РСР була вказана нами в одній з попередніх праць (1949). Таким чином, цей вид є давнім представником карпатської фауни. В нашому розпорядженні є бурозубки альпійські, здобуті в районі с. Підлютого Долинського району Станіславської області, на схилі Говерли (полонина Брескул) Рахівського району Закарпатської області і в районі Закопаного (Польща). Крім того, проф. Т. Ф. Вільчинський повідомив нас про знаходження бурозубок альпійських в Чорногорах, зокрема на полонині Заросляк, де він здобував їх сам.

В центральній частині Східних Карпат — Горганах (с. Підлюте) бурозубка альпійська була здобута О. Мацилинським на висоті понад 1200 м над рівнем моря. На полонині Брескул в Чорногорах бурозубка була виявлена нами на висоті 1450 м над рівнем моря. Я. Ганзак (1949) у Високих Татрах здобув бурозубку альпійську на висоті 1000—1050 м над рівнем моря. Т. Ф. Вільчинський (усне повідомлення) в Чорногорах здобував цих звірків на полонинах, розташованих на висоті 1330—1450 м над рівнем моря. Таким чином, на підставі наведених даних вертикальне поширення бурозубки альпійської у Східних Карпатах досягає 1300—1500 м над рівнем моря. Ця бурозубка є типовим, але надзвичайно рідким жителем ландшафту криволісся і субальпійських карпатських лук.

Щодо способу життя цього виду, то таких даних майже немає. За спостереженнями Т. Ф. Вільчинського (Ф. І. Страутман і К. А. Татаринів, 1949), бурозубка альпійська живе в місцях не дуже вологих і таких, що мають високий трав'яний покрив, серед якого вона влаштовує на стеблах свої гнізда. Гніздо розташовується на висоті 10—20 см від поверхні ґрунту. Бурозубки альпійські добре лазять по стеблах трав'янистих рослин, в чому їм допомагає довгий хвіст.

6. Кутора звичайна — *Neomys fodiens fodiens* Schreber

Російське — кутора обыкновенная; місцеве — пискуча миша, водяний крет. Синоніміка: *Sorex fodiens* Schreb. (1777), *Sorex fodiens* Bechst. (Завадський, 1840); *Crossopus (Sorex) fodiens* Pall. (Плятер, 1852); *Sorex (Crossopus) fodiens* Pall. (Новицький, 1866); *Sorex natans* Brehm, *Sorex nigripes* Melchior, *Sorex stagnatilis* Wagl., *Sorex constrictus* Herzm., *Sorex daubentonii* Erxleb., *Sorex hydrophilus* Pall., *Sorex fluviatilis* Bechst., *Sorex lineatus* Geoffroy, *Amphisorex Pennati* Grey, *Sorex amphibius* Brehm, *Sorex bicolor* Shaw. (Дибовський, 1903); *Neomys fodiens* Schreb. (Шарлемань, 1915; Огньов, 1928; Мигулін, 1938; Бобринський і Кузякін, 1944).

Розглянутий матеріал — 14 екземплярів.

Розміри кутор звичайних, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 6 екземплярів): довжина тіла і голови 75—103 мм (середня — 83 мм), довжина хвоста 45,0—67,0 мм (середня — 54,8 мм), довжина задньої ступні 14,0—17,7 мм (середня — 16,0 мм), довжина вуха 4—6,6 мм (середня — 4,8 мм), конділобазальна довжина черепа 21,2—21,9 мм, ширина міжочного проміжку 4,9—5,1 мм.

Забарвлення двох типів: а) забарвлення двоколірне, нормальне, тобто верхня частина тулуба вкрита короткою чорною шерстю, що нагадує оксамит, черевце яскравіше з ледве помітною жовтизною. Перехід ясного черевця до темного верху — різкий, межа йде по боках тулуба. Тильна сторона стопи вкрита темнішою короткою шерстю; б) забарвлення тулуба однотипне, темнобуре (вицвілий чорний колір), більш інтенсивне на

верхній частині тулуба і трохи слабніше на череві за рахунок переважання бурих волосинок. Чіткої межі між забарвленням верхньої і нижньої частини тулуба нема. Тильний бік стопи вкритий темною короткою шерстю.

В літературі (С. І. Огньов, 1928; О. О. Мигулін, 1938) є посилання на те, що у кутори звичайної дуже рідко спостерігається відхилення від типового забарвлення в бік меланізму. Можливо, що й здобуті нами кутори є мелануючими особинами, але в такому разі явище меланізму у кутор, що населяють західні області УРСР, не таке вже й рідке, бо із

здобутих нами шести кутор дві мали однотипне забарвлення (тип «б»). Крім цих двох одноколірних екземплярів, в експозиційних фондах зоомузею Львівського державного університету є також одне чучело абсолютно темної, однотипно забарвленої кутори. Б. Дибовський (1903) і ряд інших зарубіжних зоологів відносять однотипно забарвлених кутор до окремого виду *Neomys (Crossopus) ciliatus* Sowerby et. *Neomys (Crossopus) remifer* Geoffroy, в чому, можливо,

Рис. 4. Кутора звичайна.

і є деяка рація, бо систематика родини Soricidae до цього часу, по суті, ще не розроблена. Не маючи достатнього матеріалу по цьому виду, ми не розв'язуємо питання про систематичне положення однотипно забарвлених кутор і відносимо їх до форми *Neomys fodiens fodiens* Schreber.

В межах західних областей УРСР кутори були здобуті нами в таких місцях: у Закарпатській області — с. Бронька Іршавського району; у Дрогобицькій області — с. Підзвіринець Комарнівського району; у Львівській області — м. Львів, с. Страдч Івано-Франківського району, с. Ясенівка Глинянського району; у Волинській області — с. Смоляри Заболотівського району.

В експозиційних фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР зберігаються чучела і мокрі препарати кутор, здобутих в с. Пиняках Підкамінського району Львівської області. Для Закарпатської, Ровенської і Волинської областей кутору вказує І. Т. Сокур (1950). В Східних Карпатах кутора звичайна вище 800 м над рівнем моря не зустрічалась.

В травні 1948 р. в околицях с. Ворохти (Східні Карпати) ми зустрічали кутору на висоті 750—800 м над рівнем моря на березі гірського струмка, який впадає в Прут. В 1947—1949 рр. кілька кутор було здобуто студентами Львівського університету біля гірських потоків в Іршавському районі на висоті до 700 м над рівнем моря. В липні 1951 р. ми бачили кутору серед каміння поблизу бурхливої річки Оси в Бескидах (Воловецький район Закарпатської області) на висоті 650 м над рівнем моря.

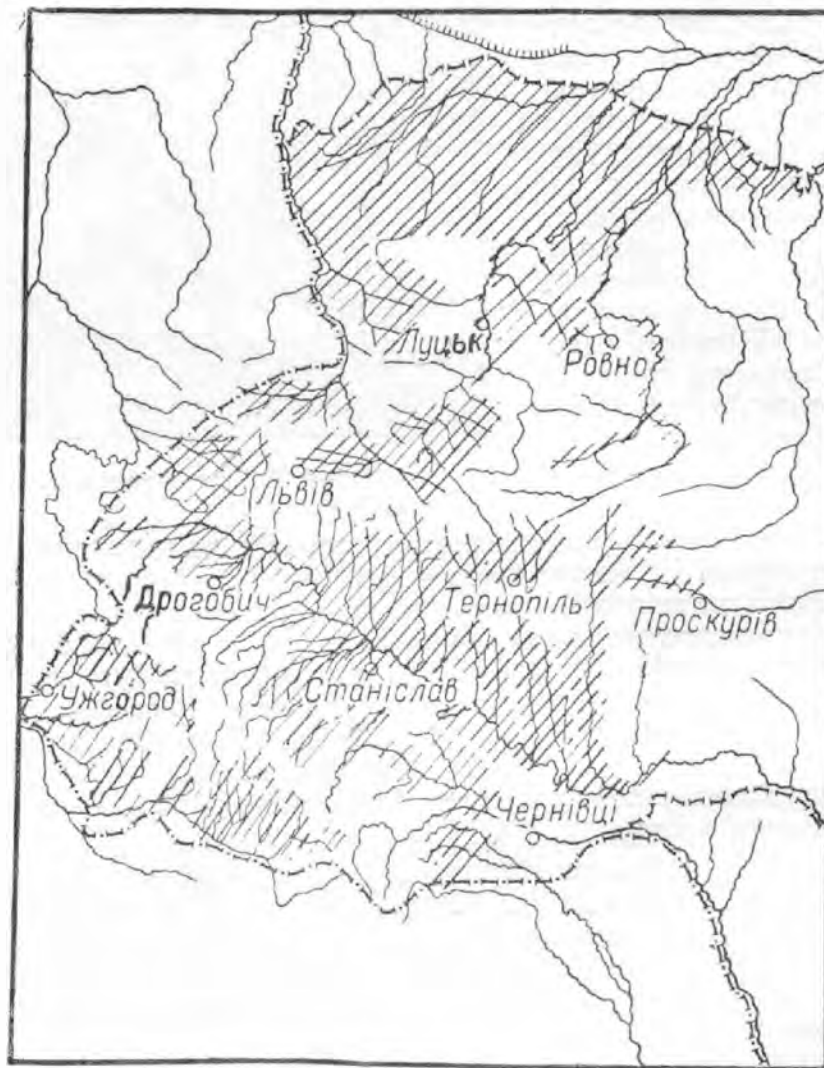
М. А. Бобринський і О. П. Кузякін (1944) пишуть, що кутора в гори підіймається вище 1500 м.

За даними В. С. Бажанова¹, в межах Казахстану кутора звичайна в горах спостерігалась до 2600 м над рівнем моря. Автор в Хібінських горах у серпні 1950 р. бачив кутор на висоті до 1000 м над рівнем моря.

¹ А. В. Афанасьев, В. С. Бажанов, М. Н. Карелов, А. А. Слудский, Е. И. Страутман, «Звери Казахстана», Алма-Ата, 1953, стор. 32.

Зустрічались кутори в тих самих місцях, де й ондатри і водяні щури, тобто на різних стоячих і слабо протічних водоймах, головним чином на густо зарослих очеретом і рогозом ставках (наприклад, ставок Риболівка, с. Підзвіринець Дрогобицької області), дністровських стариках поблизу с. Нижнього Станіславської області, на дикому озері поблизу райцентра м. Городка Львівської області і на озерах Заболотівського району Волинської області. На зазначених водоймах кутор найчастіше доводилось зустрічати літом в другій половині дня поблизу берега.

Неодноразово доводилось зустрічати кутор на лісових мілководних озерах, струмках і болотах (наприклад, поблизу сс. Яніва, Полоничної,

Поширення кутори звичайної.

в околицях м. Львова), де основною лісоутворюючою деревною породою була вільха. Саме в такому місці 22 червня 1948 р. була здобута од-
нотипно забарвлена кутора. Двічі (21 червня 1951 р. і 6 липня 1952 р.) мертві кутори були знайдені на вулицях східної околиці м. Львова.

Таким чином, в західних областях УРСР кутори живуть в обводнених місцях, як правило, по берегах річок, каналів, струмків, озер, ставів, боліт, на вологих сіножатях. Далі як за 0,5 км від обводнених ділянок ми цих звірків не спостерігали.

В зв'язку з дуже обмеженим матеріалом екологія кутори в західних областях УРСР нами ще не може бути повністю висвітлена. Відзначимо, що в матці темнозабарвленої кутори, здобутої 22 червня, було два ембріони, з яких один досягав 24,5 мм завдовжки, а другий — 19,7 мм.

В літературі є вказівки (М. А. Бобринський і О. П. Кузякін, 1944; І. Г. Підоплічко, 1951), що у кутори звичайної може бути до 10 ембріонів.

В норах кутора влаштовує свої гнізда, які сплітає з тонких сухих стебел прибережних трав'янистих рослин.

Ці звірки діяльні протягом усього року. В сплячку не впадають. Взимку кутори тримаються поблизу незамерзлих ділянок водойм. У снігу кутори можуть прокладати ходи, що дає їм змогу розшукувати під снігом поживу. Як і всі землерийки, кутори дуже зажерливі. Добова потреба в їжі значно перевищує вагу звірка.

Живляться кутори різними безхребетними і дрібними хребетними тваринами — комахами, рачками, молюсками, черв'яками, жабами (рід *Rana*), тритонами (рід *Triturus*), дрібною рибою.

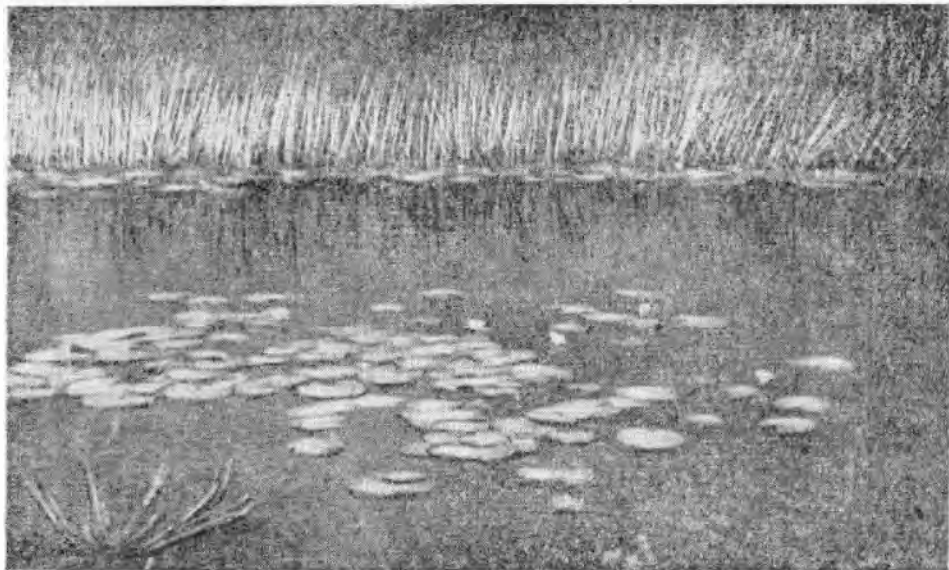

Рис. 5. Сплавини — місце перебування кутори звичайної.

За нашими спостереженнями, кутора в західних областях УРСР належить до нечисленних і рідких видів. Найбільшу кількість кутор в рівнинних районах доводилось спостерігати біля лісових водойм, а в Східних Карпатах — в ландшафті річкових долин пояса широколистяних і часті ялицево-смерекових лісів. Цікаво відзначити, що І. Т. Сокур (1950), аналізуючи погадки сов з Волинської і Ровенської областей, де для кутори є більше придатних біотопів, встановив, що в живленні сов кутори становили всього тільки 0,5—2,18% від загальної кількості дрібних ссавців, знайдених в погадках. Провівши в 1948 р. аналіз погадок з Мукачівського та Ужгородського районів, з 1339 дрібних ссавців, знайдених в погадках, ми не знайшли жодної кутори.

Наведені дані аналізу погадок підтверджують наше припущення, що чисельність кутори в досліджуваних областях УРСР дуже низька.

Практичне значення кутори в західних областях УРСР внаслідок малої чисельності її невелике.

7. Кутора мала — *Neomys anomalus* Cabrera

Російське — малая кутора. Синоніміка: *Neomys milleri* Mattaz. (1907), *Neomys anomalus* Cabrera (1907), *Neomys soricoides* Ognew (1917); *Neomys fordiensi morkzecki* Mart. (1917); *Neomys milleri* Mattaz (Підоплічко, 1927; Мигулін, 1938); *Neomys anomalus* Cabrera (Бобринський і Кузякін, 1944).

Розглянутий матеріал — 5 екземплярів.

Розміри здобутих нами в західних областях УРСР трьох кутор малих такі: довжина тіла і голови 75—78 мм, довжина хвоста 45—52 мм, довжина задньої ступні 14—15 мм, довжина вуха 4—5 мм, вага 9—14,1 г.

Забарвлення двоколірне, але різкої межі між темним верхом і яснішим черевцем нема. Кінці деяких темнопігментованих волосків, що вкривають верхню частину тулуба, мають ясні (білі) кінчики, у зв'язку з чим звірок здається «сивим» (срібlistого відтінку).

В західних областях УРСР нами здобуто три екземпляри кутори малої: 5 серпня 1950 р. — в Бескидах під Боржавськими полонинами (Закарпатська область) на висоті 750—800 м над рівнем моря, 1 листопада 1951 р. — в околицях с. Ясенівки Глинянського району Львівської області, 21 червня 1951 р. — у м. Львові. На наявність кутори малої в Закарпатській області вказує І. Т. Сокур (1949) на основі аналізу погадок. Ним же при аналізі погадок встановлено поширення кутори малої в південних районах Ровенської і південних та північних районах Волинської областей. В процентному відношенні до загальної кількості знайдених в погадках дрібних звірів кутори малі в зазначених областях становили 0,15—0,16%.

В Східних Карпатах (Бескиди) кутора мала була здобута в ландшафті мішаного буково-ялицево-смерекового лісу недалеко від маленького гірського струмка. У Львівській області її зловлено у високостовбурному буковому лісі з густим підліском в заростях малини, ожини і кропиви.

Дані про екологію кутори малої в літературі недостатні.

8. Білозубка мала — *Crocidura suaveolens* Pallas

Російське — малая белозубка. Синонімики: *Sorex suaveolens* Pall. (1811); *Crocidura aranea* Bechst. (Плятер, 1852); *Crocidura araneus* Schreber (Новицький, 1866); *Crocidura suaveolens* Pall. (Дибовський, 1903); *Crocidura minuta russula* Heerm. (Шарлемань, 1915); *Crocidura suaveolens* Pall. (Огньов, 1928; Незабитовський, 1933; Мигулін, 1938; Бобринський і Кузякін, 1944).

Розглянутий матеріал — 9 екземплярів.

Розміри білозубок малих, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 5 екземплярів): довжина тіла і голови 55,0—56,0 мм, довжина хвоста 31,0—33,0 мм, довжина задньої ступні 12,0—15,0 мм, довжина вуха 5,0—9,0 мм, конділобазальна довжина черепа 17,0 мм, ширина міжочного проміжку 3,9—4,1 мм, вага 6,0—8,0 г.

Забарвлення верхньої частини тулуба значно темніше, ніж в екземплярів, здобутих в центральних районах європейської частини СРСР¹. Різниця між темним верхом і свинцевобілим черевцем велика.

В нашому розпорядженні є білозубки малі з таких пунктів західних областей УРСР: Закарпатської області — сс. Ракошин, Кайданове, Руське Мукачівського району, сс. Середнє і Довге Поле Ужгородського району; Дрогобицької області — с. Роздол Миколаївського району, с. Ралівка Самбірського району; Львівської області — с. Пиняки Підкаміньського району, с. Ясенівка Глинянського району, м. Львів.

Наявність у Закарпатській області білозубки малої відзначає І. Т. Сокур (1949). З восьми виділюваних нами (1953, 1955) в Східних Карпатах ландшафтів розглядуваний вид в дуже невеликій кількості зустрічається в грабово-букових лісах і річкових долинах. Нам доводилось ловити поодинокі екземпляри цієї білозубки на полях і посівах жита (долина р. Дністра поблизу с. Ралівки Дрогобицької області) і знаходити мертвих звірків у грабово-буковій ділянці лісу в Глинянському районі Львівської області.

Кілька білозубок малих здобуто в м. Львові в складських приміщеннях і льохах.

¹ Матеріали по *C. suaveolens* Pall. и *C. leucodon* Heerm. із західних областей УРСР завдяки люб'язності проф. С. С. Турова, В. Г. Гептнера і Л. Г. Морозової-Турової були порівняні з фондами зоологічного музею Московського державного університету в січні 1952 р.

Вертикальне поширення цього виду в західних районах України, за нашими спостереженнями, обмежується 330—400 м над рівнем моря. Таким чином, білозубка мала не заходить високо в гори.

Аналіз погадок сов з Мукачівського та Ужгородського районів Закарпатської області показав, що в посушливі 1946—1947 рр. в живленні сов білозубка мала займала 11,5% від усіх дрібних звірів, що їх здобували хижаки. Це свідчить про те, що при сприятливих умовах в окультуреному ландшафті річкових долин чисельність розглядуваного виду може зростати і, таким чином, в Закарпатській області можна спостерігати коливання чисельності білозубки малої.

Практичне значення білозубки малої полягає в знищенні шкідливих комах і безхребетних. Однак про масштаби корисної діяльності цього нечисленного виду судити важко.

9. Білозубка білочерева — *Crocidura leucodon leucodon* Heermann

Російське — белобрюхая белозубка; місцеве — ключючка. Синоніміка: *Sorex leucodon* Heerm. (1780), *Leucodon micrurus* Fatio (Дибовський, 1903); *Crocidura leucodon* Heerm. (Огньов, 1928; Незабитовський, 1933; Мигулін, 1938; Бобринський і Кузякін, 1944).

Розглянутий матеріал — 29 екземплярів.

Розміри білозубок великих з західних областей УРСР (♂♂ і ♀♀ — 20 екземплярів): довжина тіла і голови 60,0—80,0 мм (середня — 67,6 мм), довжина хвоста 28,0—35,0 мм (середня — 31,9 мм), довжина задньої ступні 10,0—13,0 мм (середня — 11,0 мм), довжина вуха 4,0—8,0 мм (середня — 6,0 мм), конділобазальна довжина черепа 18,3—19,9 мм (середня — 18,4 мм), ширина міжочного проміжку 4,1—4,8 мм (середня — 4,7 мм), вага 8—12,5 г (середня — 9,1 г).

Забарвлення різко виявлене двоколірне. Спина і боки забарвлені в інтенсивний шоколадний колір. Екземпляри нашої колекції значно темніші і крупніші від білозубок того ж виду, але з інших районів СРСР.

Білозубки білочереві здобуті нами в таких пунктах досліджуваної території: у Закарпатській області — сс. Ракушин, Кайданове, Стрибичове, Довге Поле, Руське, Середнє Мукачівського і Ужгородського районів; у Дрогобицькій області — сс. Розвадів, Рудники Миколаївського району, с. Ралівка Самбірського району, с. Рудки Рудківського району; у Львівській області — м. Львів, с. Дмитрів Радехівського району, с. Ясенівка Глинянського району, с. Чишки Вінниківського району.

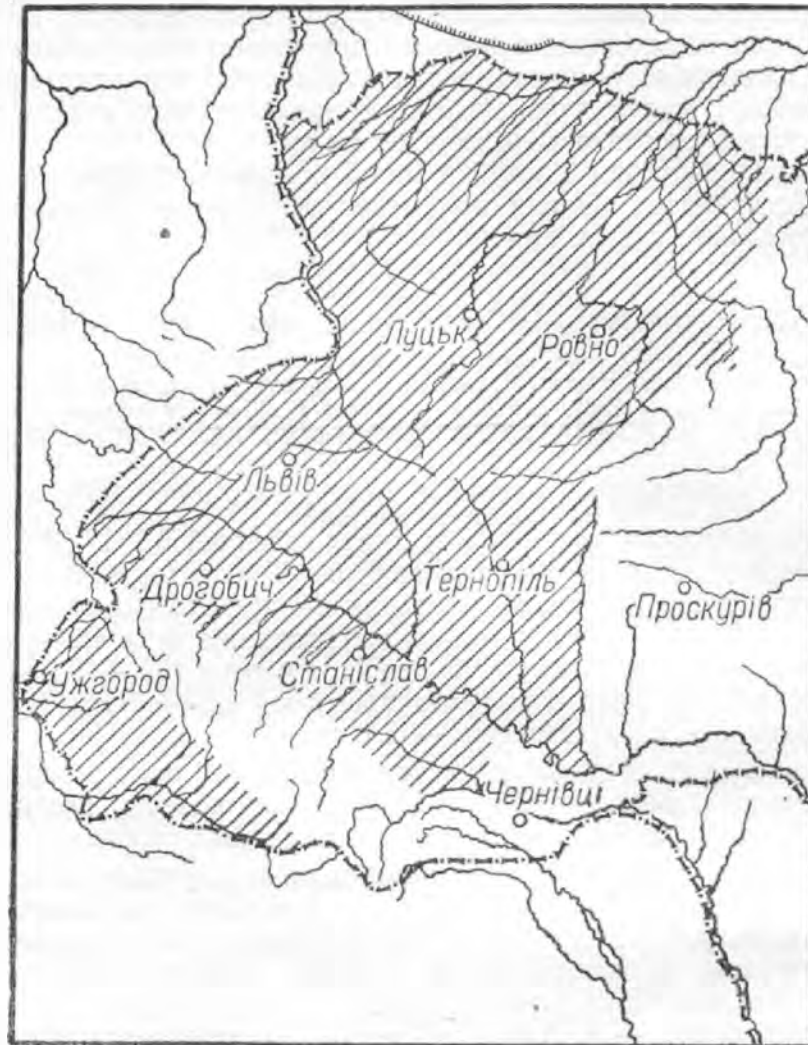
Високо в горах нам не вдалось знайти цього виду. Мабуть, вище 600—700 м над рівнем моря білозубка білочерева в Карпатах не піднімається, а якщо й піднімається, то її наявність зв'язана з житлом людини, і вона там нечисленна.

Через обмеженість матеріалу важко вказати на найбільш характерні стації, які населяє ця білозубка. Найчастіше білозубок білочеревих ми здобували на полях під снопами і навіть в скиртах, де вони живуть разом з полівками сірими, мишами польовими і хатніми, тобто в окультуреному ландшафті. Кілька білозубок було здобуто в льохах і знайдено мертвими на вулицях м. Львова, на пероні станції Рудки. Зволожений місць, лісів, чагарникових заростей білозубка білочерева, як правило, не заселяє. Свою діяльність ці звірки, як і всі *Soricidae*, не припиняють протягом цілої доби. В сплячку не впадають.

Питання про живлення цих звірків лишається поки що не розв'язаним. Як і всі землерийки, розглядуваний вид дуже ненажерливий і живиться насамперед різними комахами (тарганами, комарами, дрібною мошвою) на всіх стадіях їх розвитку, а також мокрицями, слимаками, черв'яками, пожирає молодих полівок сірих і мишей малих.

Цілком не вивченим лишається і розмноження цього виду. Єдина вагітна самка була здобута нами 21 серпня. В матці у неї знайдено п'ять ембріонів розміром по 4 мм.

Ворогами білозубок білочеревих насамперед є денні і нічні хижі птахи, а також ласки, тхори, лисиці і домашні коти.

Поширення видів білозубки (рід *Crocivora*).

За своєю чисельністю білозубка білочерева серед видів родини Soricidae поступається першим місцем тільки перед бурозубкою звичайною. Аналіз погадок сови-сипухи, зібраних в 1947 р. в Ужгородському і Мукачівському районах Закарпатської області, показав, що ці білозубки білочереві становили 7,93% від загальної кількості дрібних ссавців, знайдених в погадках. І. Т. Сокур (1950) зазначає, що в Рівенській і Волинській областях білозубки білочереві в кормовому раціоні хижих птахів становлять 6,5—7,39%.

Таким чином, білозубка білочерева в ряді рівнинних районів західних областей УРСР, де переважає окультурений ландшафт, належить до звичайних видів *Micromammalia* і майже не поступається чисельністю у південних районах Рівенської і Волинської областей перед мишею польовою (*Apodemus agrarius* Pallas).

Господарське значення білозубок білочеревих внаслідок їх відносної нечисленності невелике. Однак, зважаючи на те, що вони знищують комах — шкідників сільського господарства і є об'єктом живлення хутрових звірів та деяких птахів, їх треба віднести до корисних тварин.

РУКОКРИЛІ — CHIROPTERA

Ряд рукокрилих в межах західних областей УРСР представлений 22 видами, які належать до двох родин: а) *Rhinolophidae* (2 види), б) *Vespertilionidae* (6 родів, 20 видів). Найчисленнішими з рукокрилих на розглядуваній території є: підковоноси великий і малий, нічниця велика і водяна, вухань, широковух європейський, довгокрил звичайний, вечірниця руда і кожан пізній.

ПІДКОВОНОСОВІ — RHINOLOPHIDAE

10. Підковоніс малий (підковик малий) — *Rhinolophus hipposideros* Bechstein

Російське — малий підковонос; місцеве — лилик, пергач. Синоніміка: *Vespertilio Hipposideros* Bechstein (1800), *Vespertilio hippocrepis* var. *minor* (Паллас, 1811); *Rhinolophus hipposideros* Geoffr. (Завадський, 1840); *Rhinolophus bihastatus* Geoffr. (Плятер, 1852); *Rhinolophus minutus* Montagu, *Rhinolophus bihastatus* Geoffr., *Rhinolophus hippocrepis* Herm. (Гольдгамерувна, 1903); *Rhinolophus hipposideros minimus* Heugl. (Мекленбурцев, 1937); *Rhinolophus hipposideros* Bechstein (Міллер, 1912; Огньов, 1928; Кузякін, 1944, 1950).

Розглянутий матеріал — 39 екземплярів.

Розміри підковоносів малих із західних областей УРСР (♂♂ і ♀♀ — 30 екземплярів): довжина тіла і голови 34,5—41,0 мм (середня — 38,2 мм), довжина хвоста 25,0—30,0 мм (середня — 27,5 мм), довжина вуха 12,0—20,0 мм (середня — 15,3 мм), довжина передпліччя — 36,0—40,0 мм (середня — 38,0 мм), загальна довжина черепа 15,0—15,9 мм (середня — 15,4 мм), конділобазальна довжина черепа 13,5—14,1 мм (середня — 13,8 мм), вилична ширина 7,2—8,0 мм (середня — 7,7 мм), довжина верхнього ряду зубів 4,8—5,9 мм (середня — 5,3 мм), вага 4,2—6,3 г (середня — 4,8 г).

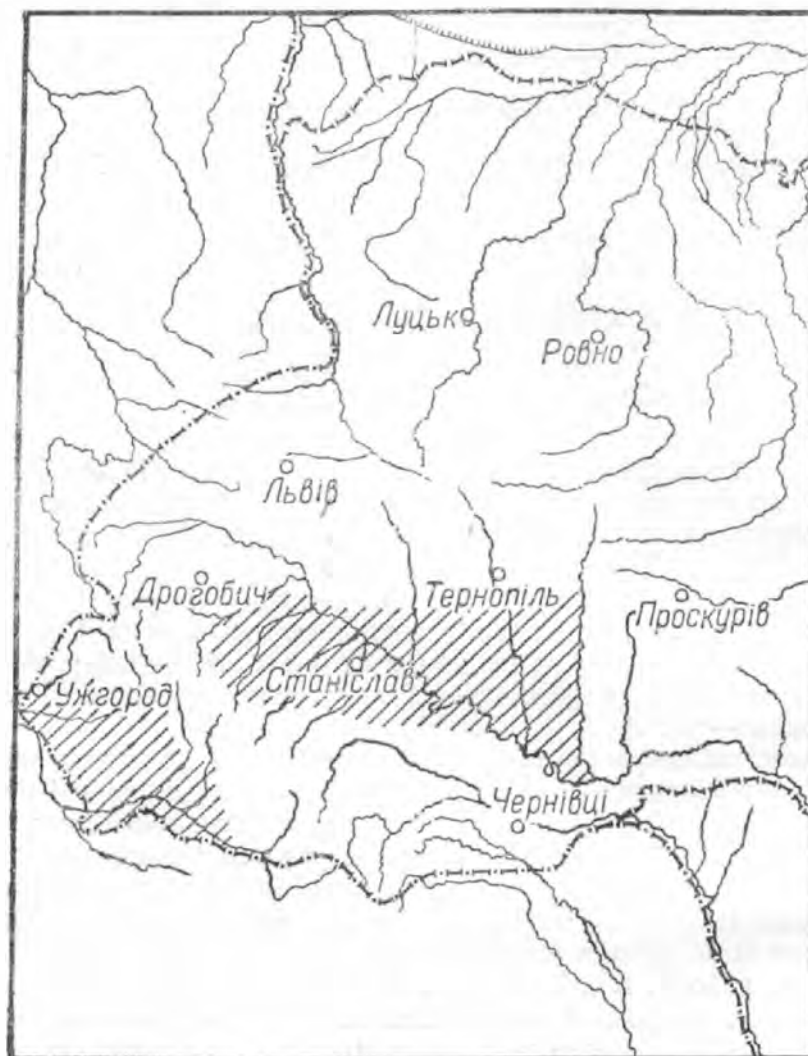
Забарвлення хутра варіює від яснодимчатого до злегка кремового.

В західних областях УРСР підковоноси малі були здобуті нами в таких пунктах: у Закарпатській області — с. Глибоке Ужгородського району, сс. Куклябана і Мужієве, м. Берегове Берегівського району, с. Кайданове, м. Мукачів Мукачівського району; у Тернопільській області — сс. Більче-Золото і Королівка Борщівського району. В Станіславській області Б. М. Попов (1940) знайшов цих підковоносів в с. Локітках Тлумачького району, в с. Бубнишах Болахівського району, в с. Маняві Солотвинського району. В Закарпатті В. І. Абеленцев (1950) знайшов підковоносів малих в 31 пункті. Доцент Львівського сільськогосподарського інституту зоолог С. Е. Пилявський передав нам свою колекцію рукокрилих, серед яких були три підковоноси малі, здобуті ним і колектором І. Козел 13 квітня 1930 р. і 27 липня 1939 р. в печері Вертеба Заліщицького району Тернопільської області.

В експозиційних фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є три екземпляри цього кажана, здобутого в околицях м. Заліщики і в Темчинському замку (Краків). Таким чином, підковоніс малий в західних районах України знайдений тепер в ряді пунктів. Всі пункти, де було встановлено місцезнаходження кажана, розташовані або в рівнинних районах, або в карпатських передгір'ях, з півдня цієї гірської системи. Вище 400—500 м над рівнем моря підковоноса малого не було знайдено.

Наші спостереження за способом життя підковоноса малого були проведені в підземних лабіринтах, в печерах і ходах, розташованих на відстані 0,5—1 км від с. Більче-Золото Борщівського району Тернопільської області, в старих каолінових шахтах поблизу с. Куклябана Берегівського району і в печерах с. Глибока Ужгородського району Закарпатської області.

Підковоноси малі як влітку, так і зимою у великій кількості живуть в зазначених вище сховищах. Під час денного відпочинку в літній період, а також при зимівлі підковоноси малі підвішуються до склепистих стін підземелля, приймаючи характерне положення — тулуб охоплюють широкі крила. Підковоноси малі висять на відстані 40—60 см один від одного. Необхідною умовою для зимівлі цього виду є відносно висока

Поширення підковоноса малого.

і постійна температура сховища при високій вологості. Саме такі умови є в підземних лабіринтах с. Більче-Золото, каолінової шахти с. Куклябана і с. Мужієве. Температура в зазначених підземеллях в січні—лютому, за нашими спостереженнями, не падає нижче 5°, коливаючись в основному близько 10°. Наявність підземних «озер», а також невеликих джерел (Куклябана) обумовлює високу вологість повітря. Все це створює оптимальні умови для зимівлі підковоносів і ряду інших видів рукокрилих.

У найхолодніший період року (кінець січня—лютий) підковоноси малі переміщуються в найвіддаленіші місця печер і шахт. Так, 2 лютого 1951 р. температура повітря о 8 годині ранку була -20° . Співробітники Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР М. Ф. Антоненко і Н. А. Лисенко, які відвідали в цей день печери, спочатку не встановили в них підковоносів. В міру того як вони просуvalись вглиб ходів, температура в печері підвищувалась. Пройшовши близько 500 м, вони знайшли на стінці підземного ходу першого підковоноса малого, а ще

через кілька десятків метрів підковоноси стали зустрічатися буквально на кожному кроці. Температура повітря в цьому місці підземелля досягала $+14^{\circ}$. Зимуючи при такій температурі, підковоноси малі не впадають в глибоку сплячку (як, наприклад, зимуючі в дуплах руді вечірниці) і в зимовий період літають у межах сховища, мабуть, полюючи на комах (переважно двокрилих і лускокрилих)¹, що зимують в печерах. У 14 підковоносів малих, здобутих на початку лютого в печерах с. Більче-Золото, в шлунках були знайдені рештки їжі, а кишечник був наповнений клейкою чорнуватою масою.

В місцях зимівлі цього підковоноса знайдені й інші види рукокрилих: вухані, нічниці великі, широкоухі європейський; в Закарпатті — підковоноси великі, довгокрил звичайний.

Виліт підковоносів малих із зимових сховищ, за нашими спостереженнями, припадає на першу декаду квітня (2, 3 і 4 квітня 1950 р. температура о 19 годині була $12-14^{\circ}$, а 3 квітня 1951 р. о 19 годині температура повітря становила 23°). Час, коли припиняється виліт цих рукокрилих із сховищ на годівлю восени, нами не встановлений.

Влітку підковоноси малі в умовах Тернопільської області вилітають на полювання в сутінки майже одночасно з нетопирами-карликами.

Підковоноси малі мають зловбий і незлагідний характер. В умовах неволі їх слід тримати ізольовано як один від одного, так і від інших видів, в противному разі вони загризають один одного.

На підковоносах малих з ектопаразитів зустрічаються: безкрилі паразитичні мухи *Nycteribia*, дрібні кліщі і блохи роду *Ischnopsyllus*.

Ворогів у цього виду кажанів, як і в решти рукокрилих, майже нема. Лише зрідка вони стають жертвою нічного пернатого хижака.

Порівняно з іншими видами рукокрилих відносна чисельність підковоносів малих велика. В рівнинних районах Закарпатської області і в степових районах Тернопільської і, мабуть, Станіславської областей — це один з найчисленніших видів кажанів. Підковоноса, що зустрічається в окультуреному ландшафті річкових долин і рівнинних районах Закарпаття та Тернопільщини, ми відносимо до звичайних видів літаючих ссавців.

Господарське значення підковоноса малого велике, особливо в Закарпатській області, де цей вид численний. Літаючи над виноградниками і фруктовими садами, цей підковоніс знищує багато дрібних комах — мошву, комарів, дрібних нічних метеликів і жуків, чим приносить істотну користь садівництву і сільському господарству.

11. Підковоніс великий (підковик великий) — *Rhinolophus ferrum-equinum* Schreber

Російське — большой подковонос; місцеве — лилик, пергач. Синоніміка: *Vespertilio ferrum-equinum* Schreber (1774), *Rhinolophus ferrum-equinum* (Андерсен, 1905); *Rhinolophus unioastatus* Geoffr., *Vespertilio ferrum-equinum* Schreber (Гольдгамерувна, 1903); *Rhinolophus ferrum-equinum proximus* Anders., *Rhinolophus tragatus* Hod. (Сатунів, 1911); *Rhinolophus ferrum-equinum colchicus* (Огньов, 1928); *Rhinolophus ferrum-equinum* Schreber (Незабитовський, 1933; Мигулін, 1938; Кузякін, 1944, 1950).

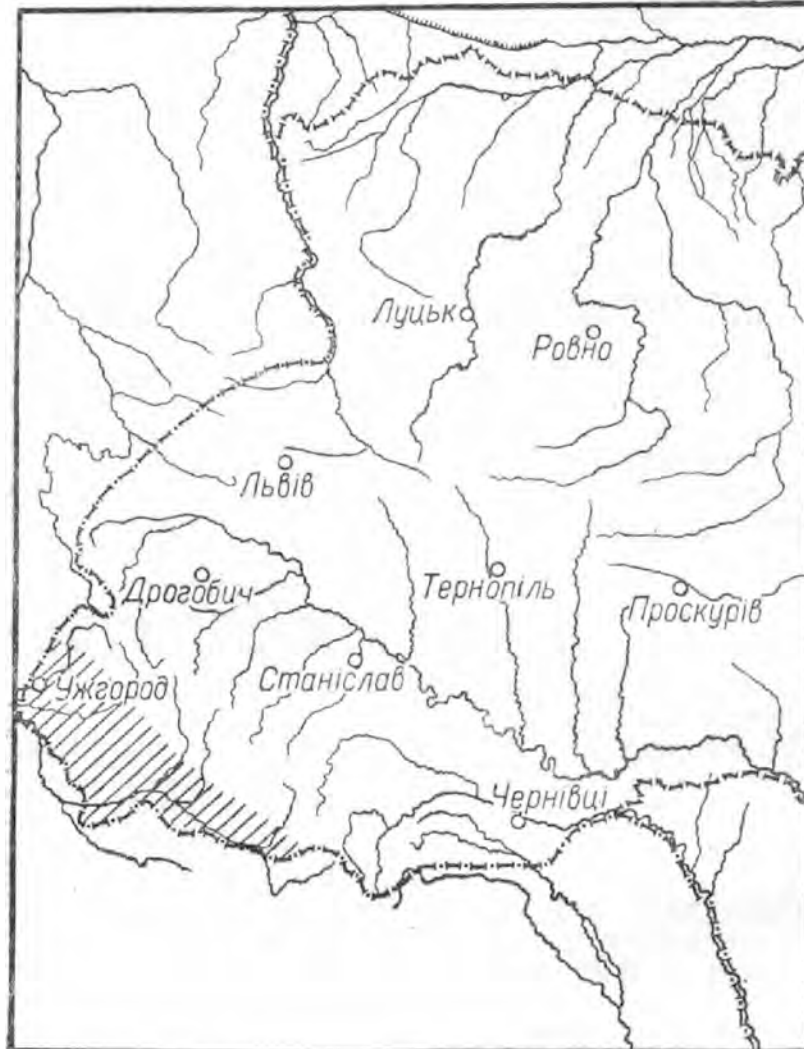
Розглянутий матеріал — 44 екземпляри.

Розміри підковоносів великих із Закарпатської області УРСР (♂♂ і ♀♀ — 30 екземплярів): довжина тіла і голови 53,0—68,0 мм (середня — 59,2 мм), довжина хвоста 31,0—42,0 мм (середня — 38,0 мм), довжина вуха 19,5—26,0 мм (середня — 22,5 мм), довжина передпліччя 52,0—56,5 мм (середня — 54,3 мм), загальна довжина черепа 21,2—22,5 мм (середня — 22,0 мм), конділобазальна довжина черепа 18,7—20,0 мм (середня — 19,9 мм), вилична ширина 10,9—12,1 мм (середня —

¹ *Scoliopteryx libatrix*, *Scotosia dubilata* — визначення ентомолога Я. В. Брицького.

11,7 мм), довжина верхнього ряду зубів 8,1—9,0 мм (середня — 8,6 мм), вага 12—15,5 г.

Забарвлення хутра на верхній частині тіла незначно варіює від ясно-коричневого (кремовопального) до яснопопелястого. Черевце вкрите шерстю ясного кольору з легким паловим або димчастим відтінком. Основа волосинок, що вкривають тіло, як черевце, так і спину, біла. Роз-

Поширення підковоноса великого, нічниць гостровухої і довгокрила звичайного.

міри закарпатських підковоносів великих трохи менші від розмірів підковоносів кавказьких і середньоазіатських.

Для України підковоніс великий вперше був указаний В. І. Абеленцевим (1950), який встановив, що цей вид зустрічається в 11 районах Закарпатської області.

Ми здобули серію підковоносів великих в околицях сс. Куклябана і Мужієве Берегівського району, поблизу с. Глибока Ужгородського району Закарпатської області. Наполегливі шукання цього виду високо в горах, на південних і північних схилах Карпат, а також в рівнинних районах верхньої течії Дністра до цього часу не дали наслідків. Отже, підковоніс великий зустрічається лише в рівнинних і передгірних районах на південь від Східних Карпат, які є північною і північно-східною межею поширення цього виду в Центральній Європі.

Типовим місцезнаходженням підковоноса великого в долині верхнього басейну Тиси є різні підземні сховища і насамперед старі каолінові шахти, винні льохи та підвали. Крім того, підковоносів знаходили на горищах старовинних замків і різних споруд.

Влітку найчастіше доводилось знаходити поодинокі екземпляри цих кажанів, але взимку в місцях з певними мікрокліматичними умовами (температура повітря не нижче 7—8° тепла, а вологість повітря не менше 75—80%) нам завжди доводилось знаходити скупчення підковоноса великого. В кожному з таких скупчень бувало від 10—15 до 35 звірків. В. І. Абеленцев (1950) у місцях зимівлі знаходив стада цих кажанів, в яких нараховувалось до 100 екземплярів.

Як і ряду інших авторів (К. А. Сатунін, 1907, 1912; Р. Н. Мекленбурцев, 1935; О. П. Кузякін, 1950; В. І. Абеленцев, 1950), нам доводилось зустрічати в місцях літньої дньовки і зимівлі підковоносів великих також і інші види рукокрилих. Наприклад, 28 серпня 1950 р. у винних підвалах в с. Куклябана по сусідству з висячими підковоносами великими знаходились підковоноси малі, нічніці водяні і великі. 1 січня 1951 р. в старій шахті в с. Мужієве разом з підковоносами великими були здобуті нічніці гостровухі, вухані і підковоноси малі, а 16 березня 1951 р. в печері серед лісу в с. Глибока цей вид був знайдений разом з довгокрилом і підковоносом малим.

За нашими спостереженнями, підковоніс великий надзвичайно прив'язаний до певного сховища, мабуть до того, де він народився. Так, кільцюванням, яке зробив спочатку В. І. Абеленцев, а потім і автор, вдалось встановити, що окільцьовані підковоноси великі протягом 2—2,5 років залишались приблизно в тих самих місцях, де їх окільцьовали.

В січні 1951 р. в підземеллях сс. Куклябана, Мужієве Березівського району ми здобули трьох окільцьованих підковоносів. Після одержання повідомлень з Бюро кільцювання ми встановили, що кільцем серії «Д» № 88544 23 вересня 1948 р. біля входу в стару каолінову шахту поблизу с. Мужієве була окільцьована самка *Rhinolophus ferrum-equinum* Schlegel, а 19 лютого 1949 р. кільцем «Д» № 88858 в тому самому місці була окільцьована інша самка великого підковоноса. Коли і де був окільцьований третій екземпляр, ми точно не встановили, проте, зважаючи на номер («Д» № 88851), цей підковоніс був окільцьований в той же час (ІХ. 1948, ІІ. 1949) в тій же шахті.

Шляхом кільцювання можна встановити і тривалість життя підковоноса великого. Нам здається, що коли М. Ейзентраут (1937) визначає тривалість життя нічніці великої від 9 до 12 р., то підковоноси великі живуть не менше.

Протягом зими підковоноси великі, як і особини попереднього виду, час від часу переміщуються в межах своїх сховищ. Отже, ці підковоноси не впадають в глибоке заціпеніння, легко пробуджуються і, мабуть, живляться зимуючими в печерах комахами. В січні 1951 р. в Закарпатті в одному з підземель нами була здобута серія підковоносів великих, яка складалася з 20 екземплярів. Всі підковоноси були дуже вгодовані. Вага тушки після зняття шкурки і відокремлення черепа в багатьох випадках перевищувала 15 г. Як з боку спини, так і черевця жир покривав всі м'язи. В той же день разом з підковоносами великими були здобуті нічніці гостровухі. У цих нічніць ніяких жирових відкладень не було.

Піймані підковоноси великі злі і незлагідні. Якщо в одне місце посадити кілька цих звірків, вони незабаром погризуть один одного.

Виліт на годівлю цих рукокрилих збігається з настанням сутінків. Полювання продовжується кілька годин підряд, після чого підковоноси один за одним повертаються на місця дньовки. Передсвітанковий виліт — не масовий і не щоденний. Великі підковоноси літають не високо.

Їжею для цих рукокрилих є жуки, нічні метелики, деякі прямокрилі, у зв'язку з чим підковоніс великий має бути віднесений до тварин, корисних для нашого народного господарства.

На підковонісах великих знайдені ектопаразити: кліщі з родини Spinturnicidae Oudm s., блохи *Rhinolophopsylla unipunctata*.

В південних районах Закарпатської області підковоніси великі в порівнянні з іншими видами рукокрилих досягають великої чисельності. За нашими спостереженнями, в окультуреному ландшафті Закарпаття — на виноградниках, садах, тютюнових плантаціях тощо — це один з найчисленніших видів кажанів.

Практичне значення підковоніса великого в Закарпатті не викликає сумніву. В результаті того, що підковоніси надзвичайно численні, вони знищують масу вечірніх і нічних комах — шкідників різних культурних рослин. Крім того, підковоніси великі, постійно живучи в певних сховищах, є одним з основних нагромаджувачів гуано.

ЛИЛИКОВІ — VESPERTILIONIDAE

12. Нічниця довговуха (нічниця Бехштейна) — *Myotis bechsteinii* Kuhl

Російське — ночница Бехштейна, ночница длинноухая. Синоніміка: *Vespertilio Bechsteinii* Kuhl (1818), *Vespertilio vespertilio Bechsteinii* Leisler (Гольдгамеруна, 1903); *Myotis (Paramyotis) bechsteinii* Kuhl (Біанкі, 1917; Огньов, 1928); *Myotis bechsteinii* Kuhl (Незабитовський, 1933; Мигулін, 1938; Кузякін, 1944, 1950).

Розглянутий (здобутий) матеріал — 5 екземплярів.

Розміри здобутих нами в західних областях Української РСР нічниць довговухих, або нічниць Бехштейна, наводимо в табл. 2.

Забарвлення здобутих нічниць Бехштейна в основному збігається з описом С. І. Огньова (1928) і О. П. Кузякіна (1950). Забарвлення спини і черева у нічниць нашої колекції майже не відрізняється від забарвлення тих же частин тіла у нічниць великих. Воно різко виявлене двоколірне; спинна сіропалевіста з оливковим відтінком, а черевце біле з палевим відтінком. Основа волосинок, що вкривають тулуб, темнопалеві. Перетинки між крилами і стегнами, а також вуха яснопалеві, тонкошкірі. Вільний кінець крилової перетинки прикріплюється до основи п'ятого (зовнішнього) пальця задньої кінцівки. На міжстегновій перетинці є вугласті виступи (по одному з кожного боку), симетрично розташовані відносно хвостових хребців. Хвостових хребців у здобутих нічниць — дев'ять, хвіст за межами міжстегнової перетинки виступає на 2,6—2,8 мм. Репіс досягає 5,1—5,4 мм, неоднаковий за своїм діаметром в корені і в передкінцевій частині. На кінцевій частині репіса з внутрішнього боку є два чітко виявлених валики (складки), що сходяться під кутом до сечостатевого отвору. Поверхня його рівномірно вкрита ясними волосинками, що стирчать вперед.

Для черепа нічниць довговухих характерні видовжена ростральна частина і добре виявлений сагітальний гребінь. Слухові барабани (bullae tympani) широко розставлені і невеликі (3,2—3,6 мм).

Нічниця довговуха в межах свого ареалу поширена спорадично, і чисельність її невелика, внаслідок чого в колекціях кажанів цього виду здебільшого немає. За даними ряду авторів (Е. Незабитовський, 1933; М. Ейзентраут, 1937; О. П. Кузякін 1944, 1950 та ін.), ареал нічниць довговухих охоплює Західну і Середню Європу, Кавказ та європейську частину СРСР. Проте кількість фактичних знахідок цього рукокрилого дуже обмежена.

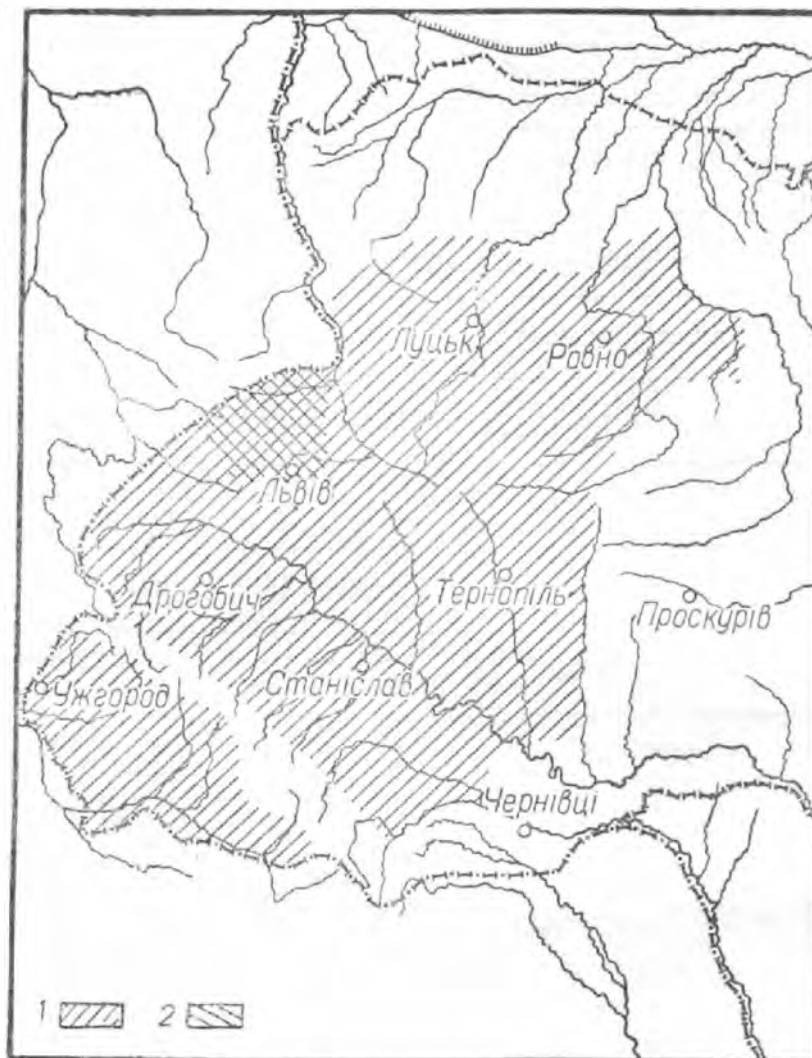
За літературними даними, нічницю довговуху в межах європейської частини СРСР за останні 40 років ніхто не добував і факт її знаходження в західній частині СРСР залишився непідтвердженим.

Таблиця 2

Розміри нічниць довговухих, здобутих в 1949—1952 рр. (в мм) і вага (в г)

Інвентарний №	Час і місце, де були здобуті нічниці	Стать і вік	Вага	Довжина тулуба	Довжина хвоста	Довжина задньої ступні	Довжина вуха	Ширину вуха	Довжина козелка	Довжина передпліччя	Конділобазальна дов- жина черепа	Ширину між вилични- ми дугами	Міжочний проміжок	Довжина верхнього ря- ду зубів	Penis
—	Львівська область, Медові печери, 8.XII 1949 р.	♂, ad	—	47,0	40,0	9,7	24,6	14,0	11,5	40,7	—	—	—	—	—
811	Львівська область, Медові печери, 6.I 1950 р.	♂, ad	7,1	46,8	39,9	9,7	24,8	14,0	10,7	41,0	16,0	9,0	4,1	6,9	5,1
1201	Львівська область, с. Страдч, 27.I 1951 р.	♂, ad	6,8	46,8	47,6	8,8	26,8	12,3	11,4	43,1	17,0	9,5	4,5	7,0	5,4
1202	Львівська область, с. Страдч, 27.I 1951 р.	♀, ad	6,3	47,2	43,8	8,0	26,5	14,4	11,0	43,0	16,9	9,9	4,1	7,0	—
2009	Львівська область, с. Страдч, 15.II 1952 р.	♂, ad	6,0	42,0	37,0	8,0	24,0	12,5	10,1	40,0	12,3	10,2	4,2	6,2	5,1

Вперше нічниця довговуха була здобута нами 8 грудня 1949 р. в Медових печерах, розташованих на східній околиці м. Львова. 6 січня 1950 р. в тому самому місці був здобутий другий екземпляр нічниці; 27 січня 1951 р. дві, а 15 лютого 1952 р. одна нічниця Бехштейна були піймані у вузькому підземному проході катакомб поблизу с. Страдч Івано-Франківського району Львівської області.

Поширення нічниці довговухої, великої і водяної.

1 — велика і водяна нічниця, 2 — довговуха нічниця.

Медові печери, в яких вперше були знайдені ці рукокрилі, утворилися природним шляхом в пісковнику. Одна з печер має великий аркоподібний вхід¹ і складається з двох окремих залів, а інша — розташована трохи далі і має маленький овальний вхід, по якому можна пролізти тільки плазом. Розміри першої печери: довжина першої зали — 23,6 м, ширина — 15,9 м, найбільша висота — 3,6 м; довжина другої зали — 23,2 м, ширина — 10,6 м, найбільша висота — 4,2 м. Розміри другої печери: довжина — 11,0 м, ширина — 11,5 м, найбільша висота — 5,8 м. В першій печері температура взимку коливається у великих межах, бо аркоподібний вхід не захищає її від морозу і негоди. Взимку температура в передній частині печери майже не відрізняється від температури зовнішнього повітря. В другій залі цієї печери, навпаки, різних коливань температури

¹ Ширина входу 8,2 м, найбільша висота — 2,8 м.

нема. В найхолодніші дні температура повітря в другій залі першої печери не падає нижче — 4°. В другій печері температура майже ніколи не буває нижче нуля, що пояснюється відносно великою ізолюваністю її від зовнішнього світу. В обох випадках нічниці Бехштейна були знайдені в другій печері. Вони висіли поодинокі, високо під куполоподібним склепінням. Хутро звірків було вкрите дрібними блискучими крапельками «роси».

Температура повітря в печері 8 грудня 1949 р. о 15 годині становила 6°, 6 січня 1950 р. о 13 годині 2°. Температура зовнішнього повітря відповідно становила 8 і 5°. Нічниці довговухі були в стані повного заціпеніння, а збиті із стелі мляво ворухили кінцівками, не подаючи ніякого звуку; проте через 2—3 хвилини і ці уповільнені рухи припинились і кажан здавався мертвим.

Друге місцезнаходження нічниць довговухих — катакомби в околицях с. Страдч Івано-Франківського району Львівської області розташовані в 25—30 км на захід від м. Львова. Катакомби влаштовані в схилах гори, яка складається з пісковика і четвертинних жовтих суглинків. Перед входом у підземелля є підземна капиця, з якої двері ведуть у підземні келії, що переходять в підземні ходи. Довжина лівого ходу — понад 200 м, після чого хід настільки звужується, що людина не може в нього пролізти. Правим ходом можна йти на відстань до 100 м. Завдяки невеликому входу, через який в підземелля проникає повітря, температура в ньому взимку не падає нижче нуля. 27 січня 1951 р. температура повітря об 11 годині ранку біля входу в катакомби становила 7° нижче нуля; в підземному ході, де були знайдені нічниці довговухі, температура в цей час досягала 9° тепла.

Здобуті в катакомбах нічниці знаходились у найвіддаленішому кінці лівого підземного ходу і висіли одна біля одної на склепистій стелі. Висота ходу в цьому місці досягала 110 см. Зняті кажани мляво рухались, але через 15—20 хвилин, зогрівшись в руках, почали голосно пищати і намагались звільнитись. 15 лютого 1952 р. дорослий самець був здобутий в правому ході катакомб на висоті 1 м.

Як в Медових печерах (1949—1950), так і в катакомбах с. Страдч (1951—1952) нічниці довговухі, перебуваючи в стані зимової сплячки, висіли головами вниз, прикріпившись до склепіння печери або ходу в найвищій його частині. Контур і положення тіла зимуючої нічниці довговухої майже не відрізняються від таких у нічниці великої, проте впадає в очі значна довжина вуха порівняно з невеликим тулубом. У нічниці великої, навпаки, вуха стирчать і порівняно з тулубом здаються дуже короткими. Таким чином, при дуже близькій схожості положення, яке займають під час зимівлі довговуха нічниця і нічниця велика, ясно помітна різниця у відношенні довжини вуха до тулуба у цих двох видів рукокрилих.

Ні екто-, ні ендопаразитів на здобутих нами нічницях Бехштейна знайти не вдалось. Шлунки їх були порожні.

Господарське значення нічниць Бехштейна через їх малу чисельність невелике.

13. Нічниця гостровуха — *Myotis oxygnathus* Monticelli

Російське — ночница остроухая. Синоніміка: *Vespertilio oxygnathus* Monticelli (1885), *Myotis myotis* Thomas (Міллер, 1909); *Myotis myotis oxygnathus* Monticelli (Томас, 1905; Бобринський, 1925; Огньов, 1928); *Myotis oxygnathus* Mont. (Кузякін, 1935; Мигулін, 1938; Кузякін, 1944, 1950).

В с. Куклябана Берегівського району Закарпатської області в січні 1951 р. нами здобуто два екземпляри нічниць гостровухих. Власних спостережень над способом життя цієї великої нічниці ми не маємо. О. П. Кузякін (1935, 1944, 1950) вважає, що нічниця гостровуха відрізняється від нічниці великої більшими розмірами і формою вуха, яке у нічниці великої трохи довше і значно ширше у вершинній частині.

В усьому іншому, зазначає О. П. Кузякін (1950, стор. 245), ці види майже не відрізняються один від одного.

Ми вважаємо, що виділення *Myotis oxygnathus* Mont. в самостійний вид не зовсім переконливе, бо морфологічні і краніологічні відміни цілком незначні, і види *Myotis myotis* Bork. і *Myotis oxygnathus* Mont. практично не відрізняються один від одного.

Щождо «екологічних відмінностей», про які пише В. І. Абеленцев (1950), то вони вимагають дальших спостережень, більш старанних і тривалих досліджень. Зазначений автор всіх здобутих великих нічних спочатку сам відніс до виду *Myotis myotis* Bork., а пізніше з цієї серії виділив *Myotis oxygnathus* Mont. Мабуть, *Myotis oxygnathus* правильніше розглядати, як східний підвид *Myotis myotis*, що зустрічається в Криму, на Кавказі, в Середній Азії і Китаї.

Ми вважаємо, що великих нічних, які водяться в західних областях УРСР, правильніше віднести до західного підвиду *Myotis myotis myotis* Bork. В зв'язку з цим на способі життя нічні гостровухи ми окремо не зупиняємось, а розглядаємо це питання при аналізі екології нічних великої в західних областях Української РСР.

14. Нічниця велика — *Myotis myotis myotis* Borkhausen

Російське — большая ночница. Синоніміка: *Vespertilio murinus* L. (1758), *Vespertilio myotis* Borkhausen (1797), *Vespertilio myotis* Bechstein, *Vespertilio submurinus* Brehm, *Vespertilio vespertilio murinus* Schreber (Гольдгамеруна, 1903); *Myotis myotis* Bork. (Кузякін, 1935, 1944, 1950).

Розглянутий матеріал — 27 екземплярів.

Розміри великих нічних, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 15 екземплярів): довжина тіла 62,0—76,0 мм (середня — 70,5 мм), довжина хвоста 49,0—64,0 мм (середня — 56,1 мм), довжина вуха 24,0—29,0 мм (середня — 25,7 мм), довжина передпліччя 58,0—65,0 мм (середня — 61,7 мм). Загальна довжина черепа 23,0—24,0 мм (середня — 23,5 мм), конділобазальна довжина черепа 22,1—23,3 мм (середня — 22,7 мм), вилична ширина 13,9—15,5 мм (середня — 15,1 мм), довжина верхнього ряду зубів 9,7—10,1 мм (середня — 9,9 мм), вага 16,0—30,0 г (середня — 20,9 г).

Розміри тіла нічних великих нашої колекції порівняно з даними, які наводить О. П. Кузякін (1950, стор. 245), менші. Забарвлення цих кажанів ідентичне з тим, що наводять С. І. Огньов (1928) і О. П. Кузякін (1950).

В західних областях УРСР нічниця велика вперше була знайдена Б. М. Поповим (1940) в с. Локітках Тлумацького району Станіславської області і поблизу станції Козлинка у Львівській області. В. І. Абеленцев (1950, стор. 63) відзначає, що в Закарпатській області нічниця велика є найчисленнішим видом рукокрилих. Він виявив місцезнаходження нічних великої в 32 населених пунктах, в тому числі у м. Береговому, сс. Квасовому, Мочолі, Лютий, Іршаві, Загатівка, Синевир, Росвиговому, Рахові, мм. Ужгороді, Хусті тощо.

Нами нічні великі здобуті в таких пунктах західних областей УРСР: у Закарпатській області — сс. Куклябана і Мужієве Берегівського району, с. Глибоке Ужгородського району, в містах Ужгород і Мукачів, у Дрогобицькій області — м. Дрогобич, с. Отиневичі Ходорівського району, с. Роздол, Миколаївського району, с. Стрий Стрийського району; у Львівській області — м. Львів, Медові печери, с. Голосківка Брюховицького району, м. Броди Бродівського району, с. Пиняки Підкамінського району, у старому замку Яна Собеського, х. Плісницьке Олеського району, с. Страда Івано-Франківського району; у Тернопільській області — сс. Більче-Золото і Королівка Борщівського району, м. Заліщики Заліщицького району, м. Кременець Кременецького району.

В зв'язку з тим, що нічницю велику до цього часу ніхто не здобув

у Хмельницькій, Вінницькій і в сусідніх з ними східних областях України, а також зважаючи на те, що вона була здобута нами в ряді пунктів Тернопільської області, можна припустити, що східна межа поширення цього виду на Україні проходить по міжріччю Збруч—Дністер—Східний Буг.

Нічниця велика — це осілий вид рукокрилих у західних областях УРСР.

5 травня 1949 р. ми знайшли велике скупчення нічниць великих в м. Львові на баштах Успенської церкви. В цьому місці, за розповідями старожилів, кажани живуть з давніх-давен. На підлозі, в тому місці, де знаходиться колонія, нагромадилось багато гуано, на якому лежать мумії нічниць великих. У Львівській області це одне з найбільших скупчень нічниць. Значна кількість нічниць великих зустрічалась нами в серпні 1950 р. на горищі одного з костьолів в центрі м. Дрогобича, а поодинокі екземпляри нічниць великої були знайдені під дахом будинку в с. Роздолі Миколаївського району, в приміщенні старої синагоги в м. Стрию, в підвалах зруйнованого замку Яна Собеського, на горищі колишнього Кременецького ліцею і т. д. В червні 1951 і 1952 рр. значна кількість цих рукокрилих зустрічалась в печерах поблизу с. Глибока Ужгородського району.

В. І. Абеленцев (1950) вважає, що нічниці великі відрізняються від нічниць гостровухих рядом екологічних особливостей. Зокрема нічниці гостровухі як самці, так і самки в літній період утворюють великі скупчення (до 1000 екземплярів, с. Ясиня), тоді як самці нічниць великих влітку тримаються поодинокі. Подібного явища ми не спостерігали.

Взимку 1948—1952 рр. в печерах і підземних ходах у Львівській і Закарпатській областях ми здобули кілька десятків нічниць великих, які знаходились в стані зимової сплячки. Так, наприклад, 17 лютого 1949 р. в Медових печерах ми знайшли трьох (2 ♂♂ і 1 ♀♀) нічниць великих, які висіли в різних місцях високо під склепінням печери. В цей день температура повітря о 12 годині становила 3°, а ввечері — 6°. 26 березня 1949 р. в катакомбах поблизу с. Страдч Івано-Франківського району серед інших видів рукокрилих нам вдалось здобути двох самців нічниць великих. Останні знаходились під аркоподібним склепінням підземного ходу на віддалі 3,5 м один від одного. Максимальна температура повітря в цей день досягала 17°, а в місці знаходження нічниць температура становила + 6°. 6 січня 1950 р. в Медових печерах ми здобули двох нічниць великих. Біля входу в печеру температура повітря становила 5°, а в печері 2° вище нуля. 6 січня 1950 р., 7 січня і 9 грудня 1951 р. поодинокі зимуючі нічниці були знайдені в печері при температурі повітря в ній 12° тепла, а 16 січня 1951 р. кілька нічниць великих вдалось здобути в підвалах с. Куклябана і в каолінових шахтах в районі с. Мужієве Березівського району Закарпатської області. В цих місцях нічниці великі утворювали невеликі скупчення — по три — сім екземплярів. В середині січня 1951 р. температура в печері коливалась в межах 12—15° вище нуля. Нічниці легко пробуджувались і починали літати. 15 лютого 1952 р. три нічниці були знайдені в катакомбах поблизу с. Страдч, а 27 березня того ж року в печерах поблизу с. Більче-Золото Тернопільської області був здобутий один екземпляр цього кажана. М. Ейзентраут (1937) пише, що взимку нічниці великі збираються у величезні колонії до 5,5 тис. особин. Подібного скупчення в західних областях УРСР ми не знаходили.

В стані сплячки нічниці великі зустрічались ще в перших числах квітня. Так, 1 і 3 квітня 1949 р. в одній з природних печер під м. Львовом ми знайшли кілька груп нічниць великих, в кожній з яких було від трьох до п'яти звірків.

Слід відзначити, що нічниці (під *Myotis*) у порівнянні з рукокрилими родів *Plecotus*, *Barbastella*, почасти *Vespertilio*, є більш чутливими до низьких температур; ось чому під час зимівлі вони займають в печерах

більш віддалені від зовнішнього входу місця, де температура коливається в межах 7—10° тепла. В другій декаді квітня нічниці зникли з катакомб с. Страдч і Медових печер, де знаходились на зимівлі. Таким чином, в стані анабіозу нічниці великі знаходяться від 5 до 5,5 місяців (кінець жовтня — початок квітня). Починаючи з другої половини квітня ми могли спостерігати вечірні виліти цих рукокрилих.

Про розмноження нічних великих матеріалів у нас мало. З 22 по 30 травня 1949 р. ми здобули двох годуючих самок на горищі Успенської церкви в м. Львові. В. І. Абеленцев відзначає, що самки в процесі родів зустрічались в Закарпатській області з 27 травня по 1—2 червня. Самка приводить одне маля. Цитований автор знаходив в Закарпатті в літній період стадо нічних великих (самок, що розмножувалися), кількість яких досягала 4 тис. екземплярів.

В західних областях Української РСР під час зимівлі нічниці здебільшого ізольовані одна від одної. Влітку нічниці великі також не утворюють великих скупчень, хоча в цей період року групи нічних великих можна зустріти частіше, ніж взимку. Це наше спостереження трохи суперечить літературним даним. Більшість дослідників підкреслює, що для великих нічних утворення колоній є типовим явищем. Вони зазначають, що самки цього виду нічних влітку утворюють тисячні зграї. Наші ж спостереження говорять про те, що в західних областях УРСР нічниці великі протягом цілого року здебільшого живуть невеликими групами або відокремлено, хоч і тут також є значні скупчення цих рукокрилих.

На нічних великих зустрічається чимала кількість ектопаразитів: безкрилих паразитичних мух (*Nycteribia*), гамазових кліщів з родини *Spinturnicidae* O u d m s. і бліх.

В колоніях нічниці великі неохайні. Влітку шкурки звірків вологі і часто не мають хутра. На старих екземплярах ми знаходили гниючі рани і нариви.

Нічниця велика в умовах західних областей УРСР майже в усіх ландшафтах є одним з найчисленніших видів рукокрилих.

Практичне значення цих кажанів¹ велике. Будучи найкрупнішим видом рукокрилих фауни СРСР, нічниця велика знищує шкідливих жуків (хрущів, шпанських мушок, мертвоїдів тощо), лускокрилих (совок, дубових листовійок) і навіть вовчків. Крім того, нічниця велика, як і інші стадні види рукокрилих, є основним виробником високоякісного органічного добрива — гуано.

В. І. Абеленцев (1950) пише, що в с. Великий Бичків в 1936—1939 рр. було знято з церковної дзвіниці 40 возів посліду, а в наступні роки в тому ж місці він нагромадився в кількості близько 3—4 тонн і в міру потреби використовується колгоспом «30 років Жовтня». Як ми вже відзначали, на дзвіниці Успенської церкви у м. Львові кількість нагромадженого гуано також досягає кількох тонн. Сотні кілограмів гуано є на баштах і горищах колишнього Кременецького ліцею (Тернопільська область).

15. Нічниця ставкова — *Myotis dasycneme* Boie

Російське — прудовая ночница. Синоніміка: *Vespertilio dasycneme* Boie (1825), *Vespertilio limnophilus* Temminck, *Vespertilio leuconoe dasycneme* Boie (Гольдгаммеруна, 1903); *Leuconoe dasycneme* Boie (Шарлемань, 1915); *Myotis dasycneme major* O g n e w (Огньов, 1923, 1928); *Myotis dasycneme* Boie (Незабитовський, 1933; Мигулін, 1938; Кузякін, 1938, 1950).

Розглянутий матеріал — 4 екземпляри. Розміри типові.

У Польщі і Галичині її наявність вперше відзначається Р. Гольдгаммеруною (1903), яка відносить цього кажана до одного з найбільш звичайних видів рукокрилих в рівнинних районах. Е. Незабитовський (1933)

¹ М. Ейзентраут (1937) зазначає, що тривалість життя цього виду становить приблизно 9 років.

також вважає нічницю ставкову звичайним видом рукокрилих в межах Польщі. Б. М. Попов (1940) знайшов велику колонію нічниць ставкових в районі м. Броди Львівської області. В експозиційних фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є нічниця ставкові, здобуті в околицях с. Пиняки Підкарпатського району Львівської області. В передгірних і гірських районах Східних Карпат цей кажан до цього часу нами не знайдений. З чотирьох розглянутих нами нічниць ставкових дві були здобуті в с. Пиняках 4 листопада, з чого можна зробити припущення, що в умовах Львівської області цей вид нічниць, як і розглянуті вище, зимує і веде осілий спосіб життя.

Даних про екологію нічниця ставкової в західних областях УРСР не маємо.

16. Нічниця водяна (нічниця Добантона, нічниця коловодна) —
Myotis daubentonii K ü h l

Російське — водяная ночница. Синоніміка: *Vespertilio Daubentonii* K ü h l (1819), *Vespertilio volgensis* (Еверсман, 1840); *Vespertilio Daubentonii* Leisler (Завадський, 1840; Кесслер, 1850; Новицький, 1866); *Vespertilio lanatus* Crespon, *Vespertilio capacinii* Sie è r i, *Vespertilio megapodius* N i n n i, *Vespertilio Leuconoe Daubentonii* Leisler (Гольдгамерувна, 1903); *Myotis petax* (Голистер, 1912); *Myotis daubentonii ussurensis* O g n e w, *Myotis daubentonii volgensis* E w e r s m a n n (Огньов, 1927, 1928); *Myotis daubentonii* K ü h l (Мигулін, 1929; Незабитовський, 1933; Мигулін, 1938; Кузякін, 1950).

Розглянутий матеріал — 21 екземпляр.

Розміри нічниць водяних, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 10 екземплярів): довжина тіла і голови 44,0—51,0 мм (середня — 47,5 мм), довжина хвоста 33,0—42,0 мм (середня — 38,3 мм), довжина вуха 12,0—16,0 мм (середня — 14,0 мм), довжина передпліччя 35,1—40 мм (середня — 37,6 мм), загальна довжина черепа 13,8—15,0 мм (середня — 14,5 мм), вилична ширина — 8,7—9,2 мм, конділобазальна довжина черепа 13,0—14,0 мм (середня — 13,4 мм), довжина верхнього ряду зубів 4,8—5,2 мм (середня — 5,0 мм), вага 4,0—10,5 г (середня — 7,6 г).

Як видно, розміри нічниць водяних нашої колекції трохи менші, ніж розміри нічниць, що наводяться в літературі. Це ще раз підтверджує правильність висновку, зробленого О. П. Кузякіним (1950, стор. 257), що «в межах Східної Європи і Західного Сибіру водяні нічниця трохи більші, ніж в Західній Європі і Східній Азії». Забарвлення нічниць водяних із західних областей УРСР шоколаднобуре зверху і брудносіре знизу. Спостерігається дуже незначна індивідуальна мінливість в забарвленні (ясніші відтінки).

Ми здобули цей вид в таких населених пунктах західних областей УРСР: у Дрогобицькій області — с. Стрілків Стрийського району, с. Березець Комарнівського району; у Львівській області — східні околиці м. Львова, Медові печери, с. Страдч Івано-Франківського району, с. Пиняки Підкарпатського району; у Тернопільській області — с. Токи Новосільського району.

В Закарпатській області В. І. Абеленцев (1950) здобув п'ять екземплярів нічниць водяних і зареєстрував їх знаходження в урочищі Атак, в м. Береговому, в с. Великій Бахті і Родванці, а також в інших пунктах. Вертикальне поширення нічниця водяної в Східних Карпатах, за нашими спостереженнями, досягає нижньої межі ялицево-смерекового лісу.

Влітку нічниця водяна часто зустрічається в дуплах і під корою різних широколистяних дерев, особливо буків і верб. Так, одна нічниця водяна була здобута в квітні 1949 р. у вузькій щілині старого бука у Львівському парку ім. Івана Франка. 7 вересня 1949 р. три водяні нічниця були знайдені в дуплі біля ставка в Стрийському парку. 27 червня 1950 р. дві нічниця були зловлені на горищі церкви в с. Токах на Тернопільщині. На початку цього ж року кілька водяних нічниць було знайдено під очеретовою покрівлею пустої птахоферми рибгоспу Комарно.

Вечірній виліт нічниць водяних в умовах м. Львова в червні приблизно припадає на 23 годину, полювання продовжується не більше 20—30 хвилин, після чого нічници зникають. В серпні — на початку вересня вечірній виліт нічниць водяних із денних сховищ в районі Комарно спостерігався до 21 години. Проте в червні — липні, якщо попередній вечір був дощовий або вітряний, спостерігається відносно ранній вечірній виліт. Так, 24 червня 1950 р. в тихий і теплий вечір після дощу ми спостерігали виліт нічниць водяних ще до заходу сонця. Три нічници з характерним «циканням» літали над водою р. Верещиці. В перших числах вересня 1951 р. ранній вечірній виліт нічниць водяних мав місце на озері біля греблі Гать-Балцатул, в Чорногорах. 23 травня 1952 р. в околицях гірського селища Сколе Дрогобицької області о 7 годині вечора літаюча нічниця водяна спостерігалась над бурхливим потоком, що впадає в р. Опор. При вилітах до заходу сонця нічници водяні полюють не більше 15—20 хвилин, після чого зникають у своїх сховищах до наступних сутінків. Взимку нічници водяні були здобуті нами в Медових печерах і в катакомбах с. Страдч, що для території СРСР відмічається вперше. Під час зимової сплячки нічниця водяна займає положення: а) вертикальне — головою вниз, розташовуючись поодинокі де-небудь під склепистою скелею підземелля, і рідше б) горизонтальне — в невеликій щілині або заглибині стіни, обов'язково головою до виходу і якнайдалше від зовнішнього входу в підземелля.

Протягом останніх років в західних областях УРСР нічници водяні були знайдені 9 і 24 березня 1949 р., 6 січня, 8 лютого і 7 березня 1950 р., 15 і 25 лютого 1952 р. і т. д. Таким чином, в західній частині України нічниця зимує і веде осілий спосіб життя¹. В межах СРСР знаходження нічниць водяних на зимівлі до нас ніхто не відзначав.

Під час зимівлі ми жодного разу не знаходили скупчень цього кажана. Самці і самки зимували поодинокі в тих самих печерах і підземеллях. Влітку тільки один раз були знайдені в одному місці три нічници разом (2 ♂♂ і 1 ♀♀).

Весняний виліт нічниць водяних точно не встановлений. Мабуть, він приурочений до першої половини квітня і залежить насамперед від температури повітря. В пізню весну 1952 р. літаючих над ставком в урочищі Погулянка нічниць водяних ми спостерігали 17 квітня.

В місцях літнього перебування нічници водяні у вечірні години здебільшого полюють над водоймами з стоячою водою або з спокійною течією. Проте прив'язаність до водойм у цієї нічници порівняно з нічницею ставковою, як відзначає О. П. Кузякін (1950, стор. 259), виражена менше. Ми спостерігали полюючих нічниць водяних в зелених насадженнях м. Львова. Кажани плавно, злегка попискуючи, носились невисоко над алеями і між деревами; відрізнити їх в польоті від інших рукокрилих було досить легко.

Внаслідок невеликих розмірів і слабо розвинених жувальних мускулів нічници водяні здебільшого живляться дрібними комахами, насамперед різними двокрилими, що в масі літають над басейнами, ставками і річками. Поїдаючи велику кількість комарів, мошву (О. П. Кузякін, 1950), дрібних метеликів, жуків з родини Hydrophilidae (В. І. Абеленцев, 1950), ефемерид (О. О. Мигулін, 1938), нічниця водяна приносить безсумнівної користь. Особливо важлива роль нічници водяної в західних областях УРСР, де є велика кількість різних водойм.

Матеріали, що стосуються розмноження цих кажанів в західних областях УРСР, відсутні. В. І. Абеленцев зазначає, що в Закарпатській області в середині травня самки приводять не більше як одне маля.

¹ В Закарпатській області В. І. Абеленцев (1950) не знайшов цього виду на зимівлі, внаслідок чого зробив припущення, що нічниця водяна мігрує на зимівлю по р. Тисі в західному напрямі.

На нічницях водяних знайдені паразити — гамазові кліщі родини Spinturnicidae Oudms., паразитичні безкрилі мухи родини Nycteribiidae і блохи *Isegnopsyllus hexactenus Kolenatii* W a g n. Порівняно з нічницею великою на нічницях водяних кліщів було менше, зате на кожному екземплярі були паразитичні мухи *Nycteribia* (1—5 шт.). В зв'язку з тим, що кліщі і *Nycteribia* збиралися з нічниць, які знаходились в анабіотичному стані, можна вважати, що ці паразити не припиняють своєї активності протягом цілого року.

За нашими спостереженнями, в західних областях УРСР нічниця водяна належить до одного із звичайних і поширених видів рукокрилих. В Карпатах цей вид найбільш густо заселяє окультурений ландшафт річкових долин пояса європейських широколистяних лісів.

Практичне значення нічниці водяної в умовах досліджуваного району дуже велике. Цей вид рукокрилих є одним з основних винищувачів дрібних літаючих кровосисних двокрилих, які переносять малярію і туляремію. У зв'язку з тим, що в західних областях УРСР, особливо в її північно-західних районах, є значна кількість водойм, над якими постійно тримаються комарі, мошва та інші комахи, питання про приваблення нічниці водяної і збільшення її чисельності набувають великого санітарно-епідеміологічного значення. Треба, щоб громадські організації проявляли належну увагу до охорони і приваблення нічниці водяної в зелені насадження наших міст, сіл і селищ шляхом розвішування штучних гніздищ (О. П. Кузякін, 1950).

17. Нічниця війчаста (нічниця Наттерера) — *Myotis nattereri* K ü h l

Російське — нощница Наттерера, ресничатая нощница. Синонімика: *Vespertilio nattereri* K ü h l (1818); *Vespertilio vespertilio Nattereri* K ü h l (Гольдгамерувна, 1903); *Myotis nattereri* K ü h l (Браунер, 1910; Огньов, 1928; Мигулін, 1938; Кузякін, 1944, 1950).

Розглянутий матеріал — 1 екземпляр.

Дані про розміри відсутні. Забарвлення (О. П. Кузякін, 1950) ясно-коричневобуре зверху і білястожовте, брудне знизу¹. Наявність цього виду в Польщі відзначають Е. Незабитовський (1933) і В. Скуратович (1939), у Закарпатті (Великі Ком'яга) — Л. Ейтелеш (1862).

В експозиційних фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є старе чучело нічниці війчастої, здобутої 24 вересня в околицях с. Пиняки Підкамінського району Львівської області². Б. М. Попов (1940) знайшов війчасту нічницю в Медових печерах під м. Львовом і в околицях станції Козлинка Львівської області влітку 1940 р. Для Закарпатської області зазначається В. І. Абеленцевим (1950), який знайшов череп цієї нічниці при аналізі погадок сипухи, зібраних на горищі монастиря в м. Мукачеві.

Екологія нічниці війчастої в західних областях УРСР ще не вивчена. Є лише окремі дані про те, що нічниця війчаста влітку під час дньовки ховається в баштах, куполах, печерах, дуплах і народжує одне маля (Р. Гольдгамерувна, 1903; Е. Незабитовський, 1933; М. Ейзентраут, 1937; В. Скуратович, 1939). О. П. Кузякін повідомляє, що 3 вересня 1939 р. в м. Кусари (північний Азербайджан) в дуплі волоського горіха він знайшов дев'ять нічниць війчастих (3 ♂♂ і 6 ♀♀). С. К. Даль (1947) зазначає, що 22—23 червня 1946 р. експедицією Вірменської Академії наук в с. Амгу в щілині великого купола напівзруйнованої церкви було здобуто 12 самок нічниць, в одній з яких на грудях висіло новонароджене маля, а в решти були цілком сформовані ембріони. Р. Гольдгамерувна

¹ Екземпляр, що зберігається у фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР, внаслідок тривалого зберігання в експозиції вицвів і змінив своє забарвлення.

² В. І. Абеленцев (1950, стор. 66) помилково зазначає, що ця нічниця здобута у м. Бродах Львівської області.

(1903), Е. Незабитовський (1933) свідчать, що війчаста нічниця зустрічається в колоніях нічниці водяної і великої, а також зимує в печерах, льохах та інших підземних сховищах по сусідству з довгоухою і вусатою нічницями і з довгокрилом. За спостереженнями зазначених авторів, увечері ця нічниця вилітає пізно, її політ низький і спокійний.

На нічницях війчастих О. П. Кузякін (1950) встановив дуже дрібних *Nycteribia*.

Говорити про практичне значення цієї нічниці не доводиться. В межах свого ареалу вона рідка. Згідно з вказівками Р. Гольдгамерувни (1903), нічниця війчаста більше прив'язана до лісових біотопів, і тому ми відносимо її до видів, що населяють ландшафти широколистяного лісу.

18. Нічниця триколірна — *Myotis emarginatus* Geoffroy

Російське — ночница трехцветная. Синоніміка: *Vespertilio emarginatus* Geoffroy (1806), *Vespertilio desertorum* (Добсон, 1878); *Vespertilio ciliatus* Blasius, *Vespertilio vespertilio emarginatus* E. Geoffroy (Гольдгамерувна, 1903); *Myotis desertorum* Thomas (Сатунін, 1914); *Myotis lanaceus*, *Myotis emarginatus turcomanicus* (Бобринський, 1925); *Myotis emarginatus desertorum* Dobs., *partim* (Огньов, 1928); *Myotis e. desertorum* Dobs., *Myotis e. lanaceus* Thos., *Myotis lanaceus saturatus* (Кузякін, 1934); *Myotis emarginatus saturatus* Kuz. (Кузякін, 1935); *Myotis emarginatus* Geoffroy (Кузякін, 1944, 1950).

Вперше цей вид нічниці на території України здобув В. І. Абеленцев 19 лютого 1949 р. Нічниця триколірна знаходилась серед зимуючих підковоносів малих і великих, нічниць великих і довгокрилів в старій каоліновій шахті поблизу м. Берегового Закарпатської області. В серпні 1947 р. В. І. Абеленцев бачив нічницю триколірну на горищі Ужгородського замку разом з підковоносом великим.

В експозиційних колекціях зоологічного музею Львівського державного університету ім. Івана Франка зберігається один екземпляр (чучело) нічниці триколірної, здобутої згідно етикетки в районі Заліщиків Тернопільської області в кінці XIX ст. Думку про можливість знаходження цього кажана в межах південно-східних районів західних областей УРСР у свій час висловив Б. М. Попов (1940), який відносить цей вид до групи середземноморських видів. Ми сумніваємось в правдивості університетської етикетки і вважаємо, що знаходження нічниці триколірної в західних областях України на північ від Карпат виключене.

Східні Карпати, на нашу думку, є природною межею поширення всіх типових представників середземноморської фауни рукокрилих, в тому числі і нічниці триколірної.

Географічні перешкоди обумовлюють, з нашої точки зору, відсутність в західних областях УРСР на північ від Карпат великого підковоноса, нічниці гостровухої і довгокрила звичайного, тобто тих видів, з якими нічниця триколірна біологічно тісно зв'язана (О. П. Кузякін, 1950, стор. 272).

В Закарпатській області нами встановлено поширення підковоносів великих та інших стадних видів рукокрилих середземноморської фауни; тут же знайдена і нічниця триколірна. Таким чином, умови зовнішнього середовища впливають на поширення ряду видів кажанів в межах західних областей УРСР, в тому числі і нічниці триколірної. Екологія цієї нічниці в західних областях республіки не вивчена.

19. Нічниця Іконникова — *Myotis ikonnikovi* O g n e v

Російське — ночница Иконникова. Синоніміка: *Myotis ikonnikovi* O g n e v (1911), *Myotis (Selysius) mystacinus ikonnikovi* O g n e v (Біанкі, 1917); *Myotis ikonnikovi* O g n e v (Кузякін, 1944, 1950).

На території південно-західної частини України цей вид вперше був відмічений В. І. Абеленцевим, який здобув один екземпляр дуже малої нічниці (♀, сепах) 27 липня 1947 р. у дубовому лісі урочища Атак Бере-

гівського району¹ на висоті 115 м над рівнем моря і визначив його як *Myotis ikonnikovi*.

За словами В. І. Абеленцева, цей екземпляр різко відмінний від типової західної форми нічницї вусатої.

За його спостереженнями, нічниця Іконникова тримається в центральній частині діброви на невеликих полянах, де вона вдень ховається під корою дерев, що відстала, за дерев'яною обшивкою стін лісових стожок. На вечірню годівлю в Закарпатті вилітає пізно. Літ триває майже всю ніч. Характерною рисою нічницї Іконникова є те, що вона живе в тихих безвітряних місцевостях — у лісовій хащі.

Ми вважаємо, що на основі одного екземпляра важко сказати щонебудь про поширення і біологію нічницї Іконникова в Закарпатті, і спостереження В. І. Абеленцева, на нашу думку, недостатньо обгрунтовані. Вимагає перевірки також і саме визначення описуваного екземпляра². Поширення нічницї Іконникова в південно-західній частині України нам здається сумнівним, мабуть, в кращому випадку — це лише більш дрібний підвид західної популяції нічницї вусатої.

20. Нічниця вусата — *Myotis mystacinus mystacinus* K ü h l

Російське — усатая ночница. Синонімика: *Vespertilio mystacinus* K ü h l (1819); *Vespertilio Brandtii* (Еверсман, 1845); *Vespertilio humeralis* Baillon, *Vespertilio emarginatus* Mac-Gillivray, *Vespertilio vespertilio mystacinus* Leisler (Гольдгамерувна, 1903); *Vespertilio mystacinus sibiricus* (Кашенко, 1905); *Vespertilio mystacinus* Leisler (Браунер, 1910); *Myotis mystacinus* K ü h l (Міллер, 1912); *Myotis mystacinus gracilis* (Огньов, 1927, 1928); *Myotis mystacinus aurescens*, partim (Кузякін, 1935); *Myotis mystacinus* K ü h l (Незабитовський, 1933; Мигулін, 1938); *Myotis mystacinus mystacinus* K ü h l (Кузякін, 1944, 1950).

Розглянутий матеріал — 14 екземплярів.

Розміри нічниць вусатих із західних областей УРСР (♂♂ і ♀♀ — 5 екземплярів): довжина тіла і голови 32,0—33,1 мм, довжина хвоста 33,0—35,0 мм, довжина вуха 12,0—14,4 мм, довжина передпліччя 31,9—32,0 мм, довжина верхнього ряду зубів 4,5 мм, вага 2,8—3,0 г.

Забарвлення хутра верхньої частини тіла звичайно насичено коричневе, рідше — буруватокоричневе, черевце і груди — коричневопальові, значно світліші від верхньої частини тулуба. Літальні і міжстегнові перетинки, а також вушні раковини темнобурі.

Як видно з наведених вище даних, нічницї вусаті, що населяють західні райони УРСР, характеризуються малими розмірами і відносно темним забарвленням.

Нами ця нічниця здобута: у Закарпатській області — сс. Воловець і Гукливій Воловецького району, с. Богдан Рахівського району; у Дрогобицькій області — районний центр Комарне; у Львівській області — м. Львів (центр), урочище Погулянка, парк Залізні Води, с. Страч Івано-Франківського району, сс. Брюховичі і Голосківка Брюховицького району, с. Пиняки Підкарпатського району; у Тернопільській області — с. Токи Новосільського району, с. Висічка Борщівського району, м. Заліщики Заліщицького району.

Б. М. Попов (1940) здобув кілька нічниць вусатих влітку 1940 р. в печері під Львовом і в районі м. Брод. В. І. Абеленцев зареєстрував цю нічницю поблизу с. Шоан Хустського району і в курортній місцевості Лумшур Перечинського району Закарпатської області. Вертикальне поширення в Східних Карпатах — до 900 м над рівнем моря.

¹ Невідомо, чому В. І. Абеленцев (1950, стор. 67) пише: «...факт знаходження цієї нічницї в Карпатах досить цікавий». Адже урочище Атак розташоване на рівнині.

² Р. Гольдгамерувна (1903) зазначає, що довжина тіла нічницї вусатої становить 38 мм, хвоста — 34 мм, передпліччя — 32 мм. Розміри нічницї, здобутої В. І. Абеленцевим: довжина тіла — 39 мм, довжина хвоста — 35 мм, довжина передпліччя — 30,5 мм.

Наші спостереження говорять про те, що влітку нічниця вусата невибаглива у виборі сховища для дньовок. Цих кажанів доводилось зустрічати на горищах львівських будівель (червень 1947 р.), в тріщинах кори бука в урочищі Погулянка (травень 1948 р.), під корою засохлого дерева у Львівському парку Залізні води (вересень 1948 р.), за дерев'яною обшивкою сільської дзвіниці (с. Токи, липень 1950 р.), в хліві для худоби (с. Гукливий, серпень 1950 р.), в коридорі Львівського політехнічного інституту (травень 1953 р.) і т. д. В усіх випадках влітку в денних сховищах ми знаходили поодинокі екземпляри нічниць вусатих. Нічниця вусата була знайдена старшим лаборантом Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР Н. А. Лисенко на зимівлі 8 січня 1950 р. в катакомбах поблизу с. Страдч. Нічниця (♂, ad) висіла у віддаленому вузькому ході катакомб на відстані 250 м від входу на висоті 60 см. Поодинокі зимуючих нічниць вусатих О. П. Кузякін знаходив в Саблінських печерах під Ленінградом, а М. Ейзентраут — в печерах Марк. Таким чином, нічниця вусата в умовах західних областей УРСР є досить звичайним і зимуючим видом рукокрилих, який не утворює скупчень¹. Відомості про розмноження цієї нічниці в західних областях України відсутні. На цих рукокрилих знайдені дрібні гамазові кліщі і безкрилі паразитичні мухи *Nycteribiidae*.

Найбільш густо цей кажан заселяє широколистяні ліси передгір'їв, де він звичайний в ландшафті дубово-грабових, грабово-букових лісів і в окультуреному ландшафті річкових долин. В ландшафті гірського букового і мішаного лісу — рідкий. Мабуть, особини цього виду здійснюють регулярні осінні міграції, бо на зимівлях в західних областях зустрічаються рідко. Взаємовідношення з іншими видами рукокрилих не вивчені.

Нічниця вусата, як і нічниця водяна, живиться головним чином дрібними двокрилими, приносячи цим самим істотну користь в справі боротьби з шкідливими кровосисними комахами. Нічниця вусата безперечно належить до корисних видів.

21. Довгокрил звичайний — *Miniopterus schreibersii* K ü h l

Російське — длинокрыл обыкновенный. Синоніміка: *Vespertilio Schreibersii* K ü h l (1819); *Vespertilio ursinii* (Бонапарте, 1837); *Miniopterus schreibersii* K ü h l (Міллер, 1912); *Vespertilio dasithrix* Темм., *Vespertilio ursinii* Вонапарте, *Miniopterus schreibersii* Natterer (Гольдгамерувна, 1903); *Miniopterus schreibersii pallidus* (Томас, 1907); *Miniopterus schreibersii* K ü h l (Сатунін, 1914; Огньов, 1928; Незабитовський, 1933; Кузякін, 1944, 1950).

Розглянутий матеріал — понад 40 екземплярів.

Розміри довгокрилів звичайних із західних областей УРСР (♂♂ і ♀♀ — 20 екземплярів): довжина тіла 52—57 мм, довжина хвоста 52—61 мм, довжина вуха 10—13 мм, довжина передпліччя 42—47 мм, загальна довжина черепа 15—15,6 мм, вилична ширина 8,3 мм, довжина верхнього ряду зубів 5,6—6 мм, вага 11,5 г.

Зимове забарвлення закарпатських довгокрилів інтенсивно свинцево-димчасте, більш темне зверху і значно світліше на черевці.

В Українській РСР до возз'єднання з нею західних областей ніхто з вітчизняних зоологів не встановив довгокрила. Наявність його у Буковині відзначає О. Завадський (1840), у Польщі і Галичині — А. Плятер (1852), С. Петруський (1853), М. Новицький (1866), А. Валецький (1884). Останній ніби відзначив знаходження довгокрила в печері Аксамитка в Пенінах. Пізніші дослідження фауни рукокрилих Польщі, проведені Р. Гольдгамерувною, не підтвердили факта поширення цього виду в межах краю. Не встановив наявності довгокрила в західних областях

¹ Р. Гольдгамерувна зазначає, що нічниця вусата утворює великі скупчення.

УРСР і Б. М. Попов. У зв'язку з цим викликає сумнів етикетка на екземплярі довгокрила звичайного, що зберігається в експозиційних фондах зоологічного музею Львівського державного університету ім. Івана Франка, на якій позначено «Galicij». Непереконаливе і посилення Е. Незабитовського (1933) на застарілі і не підтверджені фактичним шкурковим матеріалом дані Л. Ситовського про знаходження цього кажана в Пенінах (печера Аксамитка).

Вперше для Української РСР довгокрил був відзначений нами в травні—червні 1947 р. Черепи цього кажана ми знайшли в погадках сови-сипухи, зібраних в Мукачівському районі Закарпатської області.

Пізніше ми встановили знаходження довгокрилів в таких пунктах Закарпатської області: сс. Куклябана, Мужієве Берегівського району; сс. Середне, Довге Поле, Глибока, м. Ужгород; сс. Страбичове, Ракошин Мукачівського району. Таким чином, за нашими спостереженнями, довгокрил звичайний в межах західних областей УРСР тепер дуже поширений лише в Притисенській низовині і на південних схилах Карпат (Рахівський район). На північних схилах цієї гірської системи його поки що ніхто не знайшов. У своєму вертикальному поширенні в Східних Карпатах цей вид, мабуть, не зустрічається вище 400—500 м над рівнем моря. Отже, Східні Карпати є північною межею поширення довгокрила звичайного на південному заході СРСР.

В Закарпатській області влітку довгокрили постійно тримаються в різних підземних спорудах (наприклад, в старих винних льохах і покинутих каолінових шахтах в Берегівському районі) або в руїнах старих замків, під куполами костьолів, церков (Ужгородський, Хустовський та Мукачівський райони). Вони утворюють тут значні скупчення, що нараховують від кількох десятків до кількох сотень особин. Вечірній виліт на годівлю починається з моменту настання сутінків. У серпні приблизно між восьмою і дев'ятою годинами вечора виліт на годівлю має масовий характер і триває до світанку. Довгокрили — віртуозні літуні; це дуже спеціалізований вид кажанів. Такі відомі зоологи, як К. А. Сатунін (1920), О. П. Кузякін (1950), вдало порівнюють політ довгокрилів з стрімким польотом ластівок.

В Закарпатті довгокрили знайдені на зимівлях в каолінових шахтах недалеко від м. Берегового (січень 1951) і поблизу с. Глибокої Ужгородського району (березень 1951). Проте взимку зустрічається невелика кількість довгокрилів, що дозволяє зробити припущення про їх регулярні осінні і весняні перельоти. Мабуть, основна маса цих кажанів відлітає в південні райони Греції та Італії, а також в північну Африку. Очевидно, мігруючі довгокрили розмножуються, в зв'язку з чим з року в рік спостерігається велика кількість цих кажанів.

Під час годівлі довгокрили літають над виноградниками, садами, полями, винищуючи величезну кількість різноманітних комах, насамперед метеликів (Н. С. Олійников, 1936), гусениць, москітів, комарів, дрібних жуків. О. П. Кузякін вважає, що довгокрили, маючи добре розвинену жувальну мускулатуру, можуть легко справлятися з комахами, що мають жорсткі хітинові панцири.

Під час сплячки довгокрили впадають в глибоке заціпеніння. Поява малят у довгокрилів в Закарпатті, як правило, припадає на червень. Самка народжує велике маля, яке через 1,5 місяця досягає розмірів своїх батьків.

Як і на всіх стадних видах рукокрилих, на довгокрилах встановлено велику кількість зовнішніх паразитів, насамперед кліщів, безкрилих паразитичних мух і бліх. Серйозних ворогів у цих рукокрилих нема. Проте внаслідок своєї високої чисельності, вони частіше за інші види стають жертвою нічних хижаків. В погадках сов з Закарпаття з рукокрилих в основному зустрічались довгокрили.

В умовах Закарпатської області довгокрил є тепер найчисленнішим видом рукокрилих. Особливо багато його в рівнинних і передгірних районах, де він густо населяє окультурений ландшафт річкових долин.

Наслідком культурно-господарської діяльності людини в Закарпатті було зменшення площі, занятої лісом, у зв'язку з чим створились сприятливі умови для існування довгокрила — рукокрилого жителя відкритих територій.

Слід відзначити, що довгокрил добре уживається з іншими видами рукокрилих: підковоносами великими і малими, нічницями — великою, гостровухою, водяною і триколірною, а також з вуханями.

Практичне значення довгокрилів велике. З одного боку, вони є основними винищувачами найрізноманітніших груп шкідливих нічних літаючих комах, а з другого — нагромаджувачами гуано.

22. Вухань — *Plecotus auritus auritus* L.¹

Російське — ушан; місцеве — великовух. Синоніміка: *Vespertilio auritus* L. (1758), *Vespertilio auritus* Schreber (Завадський, 1840); *Plecotus brevimanus* Bonaparte (Кашенко, 1899); *Vespertilio cornutus* Faber., *Vespertilio brevimanus* Jepsen, *Vespertilio otus* Boie, *Pl. auritus* L. (Гольдгамеруна, 1903); *Plecotus auritus* L. (Міллер, 1912); *Plecotus auritus sacrimontis* Allen, partim (Огньов, 1928); *Plecotus auritus auritus* L. (Кузякін, 1944, 1950).

Розглянутий матеріал — 56 екземплярів.

Розміри вуханів із західних областей УРСР (♂♂ і ♀♀ — 15 екземплярів): довжина тіла 40,5—50,0 мм (середня — 45,1 мм), довжина хвоста 42,0—51,0 мм (середня — 46,5 мм), довжина вуха 35,0—39,6 мм (середня — 36,4 мм), довжина передпліччя 37,0—41,0 мм (середня — 39,8 мм), загальна довжина черепа 15,9—17,6 мм (середня — 16,7 мм), конділобазальна довжина черепа 14,1—16,5 мм (середня — 15,4 мм), вилична ширина 8,1—9,2 мм (середня — 8,8 мм), довжина верхнього ряду зубів 5,0—5,9 мм (середня — 5,5 мм), вага 5,0—9,0 г (середня — 6,5 г).

Забарвлення вуханів нашої колекції ідентичне з забарвленням вуханів з інших пунктів європейсько-сибірського ареалу.

Ми здобули вуханя в 31 пункті, в тому числі: в чотирьох пунктах Закарпатської області, в трьох — Дрогобицької, в чотирьох — Станіславської, в одинадцяти — Львівської, в п'яти — Тернопільської, в двох — Волинської і в двох — Ровенської. Це один з найбільш звичайних видів рукокрилих західних областей УРСР.

Вертикальне поширення в Східних Карпатах, за нашими спостереженнями, досягає 1250—1300 м над рівнем моря. Ми зустрічали вуханів на дніювці в гуцульських стаях, розташованих на чорногірських і горганських полонинах. Під час польоту цей вид зустрічався над заростями стланців на Чорній Горі в липні 1951 р. Таким чином, вухань є одним з небагатьох видів рукокрилих, що піднімаються в субальпійський пояс Карпат.

За нашими даними, в умовах західних областей УРСР вухані не утворюють стад. В усіх випадках як взимку, так і влітку ми знаходили лише поодинокі екземпляри різної статі. Але в інших місцях Радянського Союзу (О. П. Кузякін, 1950; В. І. Абеленцев, 1950) вухані можуть утворювати невеликі скупчення. На дослідженій території України, як і в ін-

¹ В. І. Абеленцев (1950) для Закарпаття зазначає підвид *Plecotus auritus wardi* Thomas, що характеризується крупнішими, здутими bullae tympani і великими розмірами тіла. В західних областях УРСР ми не встановили цього підвиду, і, таким чином, Східні Карпати є межею поширення двох підвидів вуханя. Територія на південь від Карпат заселена *P. a. wardi* Thomas, а територія на північ від Карпат і вся Східна Україна — *P. a. auritus* L.

ших місцях свого ареалу, вухань тісно зв'язаний з житлом людини. Весною 1948 р. ми тричі знаходили вуханів на зимівлі в льохах, а 3 лютого 1954 р. вухань був знайдений в пральні Львівського медичного інституту. В Східних Карпатах влітку 1948 р. вухані були знайдені в хліві високо в горах. Кожну зиму з 1949 по 1955 р. вуханів систематично знаходили в Медових печерах під Львовом, в катакомбах поблизу с. Страдч, в печерах в районі с. Більче-Золото, в каолінових шахтах поблизу с. Куклябаня, в підвалах старого замку м. Кременця, в руїнах біля с. Висички. Знайдені вухані зимували відособлено один від одного і від інших видів рукокрилих. В теплий період року вухані місцями своїх

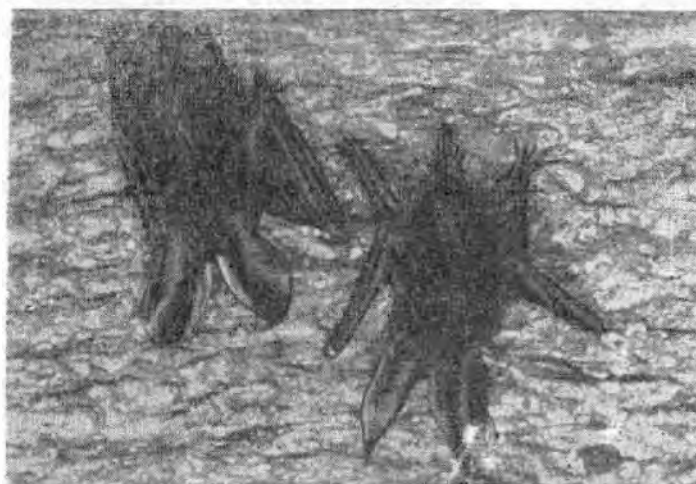

Рис. 6. Денний притулок вуханів — щілина під корою.

денних сховищ обирають різні тріщини в корі дерев і різноманітні застигні місця в будівлях. У Львові цих рукокрилих знаходили в липні 1948 р. під дахом альтанки на Личаківському кладовищі. Влітку 1949 р. один вухань був знайдений серед квіткових вазонів на балконі. 10 жовтня 1950 р. вухань був знайдений під корою ясеня в сквері на Галицькій площі в самому центрі м. Львова, а 21 травня 1951 р. — в дуплі бука на східній околиці м. Львова. 18 серпня 1953 р. один вухань був знайдений автором на доріжці парку ім. Івана Франка. Таким чином, в умовах західних областей вухань є осілим і зимуючим видом рукокрилих.

За нашими спостереженнями, вухань порівняно з деякими іншими видами рукокрилих є холодостійкою і світлолюбною формою. На зимівлі в печерах і катакомбах західних областей вухань зустрічається разом з такими видами кажанів, як нічниця велика, довговуха і водяна, кожан пізній, широковух європейський. Проте всі зазначені види в самій печері чи в катакомбах розташовуються неоднаково. Якщо нічниця водяна або велика займають під час зимівлі в печерах найбільш віддалені від зовнішнього входу місця, отже, найбільш темні і теплі¹, то вухань зустрічається біля самого входу, де досить світла, а температура взимку така сама, як і температура повітря біля входу, або відрізняється від неї на 1—3°. 9 березня 1949 р. ми знайшли вуханів в щілинах однієї печери під Львовом на відстані 4,5 м від великого аркоподібного входу. В цей день температура о 8 годині ранку була — 14°, але, незважаючи на це, кажани були живі, і коли їх принесли в лабораторію, де було 20° тепла, вони почали швидко літати і жили після цього кілька тижнів. 30 березня 1952 р. біля печери, розташованої серед лісу в кількох кілометрах від

¹ Якщо в підземеллях чи печерах зимують також підковоноси і довгокрили, то вони займають найвіддаленіші від зовнішнього входу місця печер, де відповідно найвища температура.

с. Королівки Борщівського району Тернопільської області, коли температура повітря була -4° , старший лаборант Н. А. Лисенко бачила літаючого біля входу вуханя, який, політавши кілька хвилин, сів на сніг і був зловлений.

Зимуючи в печерах або в інших підземних спорудах, вухань вибирає для себе невелике заглиблення в породі і розташовується в ньому в «сидячому» положенні головою до виходу. Іноді вухані зимують безпосередньо підвісившись до стіни підземелля, займаючи вертикальне положення і характерно склавши вуха.

Виліт вуханів на вечірню годівлю під Львовом спостерігався в травні між 9 год. 30 хв. і 10 год. вечора. Літають вухані високо над землею, часто між гілками буків і кленів. Політ їх спокійний, але досить швидкий. Над полями нам не доводилось зустрічати вуханів.

Весняний виліт вуханів в умовах Прикарпаття (Стрий) і Львова приурочений до останньої декади березня і, безумовно, залежить від температури повітря. В пізню весну 1952 р. вухані покинули свої зимові сховища лише в десятих числах квітня. Весною ж 1949, 1950, 1951 і 1953 рр. вже в перших числах квітня вуханів ніколи не вдавалось знайти в місцях їх постійного перебування взимку.

Зимою ми тримали вуханів в лабораторних умовах. Вухані добре почували себе і охоче поїдали різних членистоногих: павуків (*Tegenaria derhamii*), кімнатних і осінніх мух (*Musca domestica*, *Musca autumnalis*), тарганів (*Blatella germanica*). Вдень вони здебільшого розташовувались на квіткових вазонах — на землі під рослинами в «сидячому» положенні. Активність вуханів починалась увечері і тривала до 12 год. ночі. В цей час вони починали літати, але в повітрі знаходились не більше 3—4 хв., після чого сідали на який-небудь предмет і починали переміщуватися по ньому. Один вухань жив у нас в лабораторії п'ять тижнів, інші — по два-три тижні.

Розмноження вуханів в західних областях УРСР не вивчено.

На вуханях зустрічалась велика кількість дрібних кліщів (переважно на літальних перетинках) і дуже рідко блохи *Ischnopsyllus hexactenus Kolenatii* W a g n.

Наші спостереження говорять про те, що взимку, знаходячись в тих самих сховищах, де й ширококух європейський, вухані вступають в конкуренцію з цим видом за їжу. Адже і вухань і ширококух під час зимівлі пробуджуються і в цей час поїдають зимуючих у підземеллях дрібних двокрилих і совок. Цікаво відзначити, що ми констатували обернену пропорціональність щодо чисельності цих двох зимуючих видів у Медових печерах і катакомбах с. Страдч. Взимку 1948/49 р. в Медових печерах зустрічалась велика кількість ширококухів і поодинокі екземпляри зимуючих вуханів; в катакомбах, навпаки, вухані були численні, а ширококухів знайдено тільки двох. Взимку 1949/50 р. спостерігалась приблизно така сама картина, а взимку 1951/52 р. ширококухи майже не зустрічались, зате вухані домінували як в Медових печерах, так і в катакомбах поблизу с. Страдч і в руїнах замку біля с. Висички. Взимку 1953/54 р. в зазначених підземеллях ми не знаходили вуханів, тоді як ширококухи були і в цю дуже холодну зиму. Зимою 1954/55 р. ширококухів було дуже мало, а вухані траплялись часто.

З усіх рослинних поясів Східних Карпат вухань найбільш численний в широколистяному лісі, де населяє всі ландшафти. Звичайний в гірському буковому лісі, значно рідше він зустрічається в ялицево-смерековому лісі і криволіссі. Масові сезонні міграції вуханів нами не відмічені.

Практичне значення їх полягає в знищенні як дрібних літаючих кровосисних двокрилих, так і жуків, гусениць та павуків, що лазять по гілках.

23. Широковух європейський — *Barbastella barbastellus* Schreber

Російське — європейська широкоушка; місцеве — мопсик, зрословушок. Синоніміка: *Vespertilio barbastellus* Schreber (1774), *Vespertilio barbastellus* Gmel. (Заводський, 1840); *Vespertilio Barbastellus* L. (Плятер, 1852); *Synotus barbastellus* Schreber (Новицький, 1866); *Synotus Barbastellus* E. Geoffroy, *Vespertilio barbastellus* Schreber (Гольдгамерувна, 1903); *Barbastella barbastellus* Schreber (Міллер, 1912); *Barbastella barbastellus* Schreber (Підоплічко, 1927; Огньов, 1928; Мигулін, 1938); *Barbastella barbastellus* Schreber (Незабитовський, 1933; Кузякін, 1944, 1950).

Розглянутий матеріал — 74 екземпляри.

Розміри широковухів, здобутих у західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 30 екземплярів): довжина тіла 47,5—57,0 мм (середня — 51,2 мм), довжина хвоста 44,5—54,7 мм (середня — 48,7 мм), довжина вуха 13,0—24,0 мм (середня — 17,6 мм), довжина передпліччя 37,0—42,0 мм (середня — 39,5 мм), загальна довжина черепа 13,1—14,9 мм (середня — 14,3 мм), конділобазальна довжина черепа 13,0—14,0 мм (середня — 13,3 мм), вилична ширина 7,1—7,9 мм (середня — 7,4 мм), довжина верхнього ряду зубів 3,5—4,9 мм (середня — 4,3 мм), вага 5,8—12,7 г (середня — 9,2 г).

Забарвлення темне, але кінці волосинок, що вкривають спину, світлопальові, внаслідок чого широковух здається «сивіючим». Черевце має пальовокремовий відтінок і значно світліше від верхньої частини тіла. Вуха, літальні і міжстегнові перетинки — темнобурі.

Порівнюючи розміри широковухів європейських нашої колекції з розмірами широковухів, що їх наводять Р. Гольдгамерувна (1903), Е. Незабитовський (1933), О. О. Мигулін (1938) і О. П. Кузякін (1950), видно, що західноукраїнські широковухи мають крупніші розміри. Особливо характерне збільшення довжини тіла (на 7,0 мм), хвоста (на 10,7 мм) і вуха (на 7,0 мм).

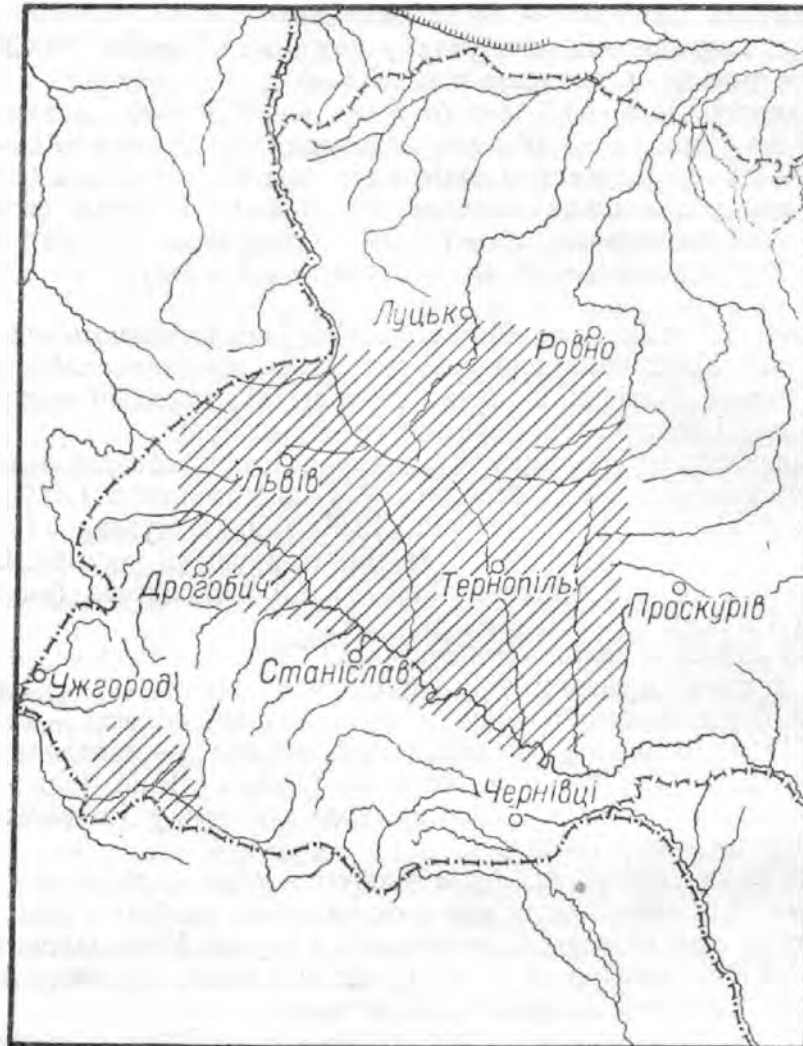
За час роботи в західних областях УРСР нам вдалося здобути широковухів у таких пунктах: у Закарпатській області — сс. Куклябана і Мужієве Берегівського району; у Дрогобицькій області — с. Ракове Старосамбірського району; у Львівській області — південна околиця м. Львова, Медові печери, Білогорща, сс. Страч і Янів Івано-Франківського району, с. Пиняки Підкамінського району; у Волинській області — районний центр Шацьк.

Широковухи європейські були здобуті в різні періоди року, найчастіше взимку і весною. Так, у нас є екземпляри, здобуті в січні, лютому, березні, квітні, травні, вересні, листопаді і в грудні. Крім наших колекцій, у фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є широковухи, здобуті 7 вересня і 2 листопада.

Таким чином, широковух європейський в західних областях УРСР є видом, що постійно тут живе і зимує. Наші спостереження показали, що в умовах західних областей УРСР широковух є не рідким, як зазначали попередні автори, а, навпаки, одним з численних видів рукокрилих. В наших колекціях широковухи щодо чисельності не поступаються місцем перед колекцією таких звичайних і поширених видів, як вечірниця руда, вухань, кожан пізній, нічниця велика. Взимку 1948/49, 1949/50, 1951/52 рр. широковух у Львівській області був домінуючим видом серед усіх зимуючих рукокрилих.

Широковух європейський зимує здебільшого в природних печерах або в різних підземних спорудах. Тільки в одному випадку, 17 листопада 1947 р., зимуючі широковухи були знайдені в м. Львові на горіщі будинку під черепичною покрівлею. В печерах цей кажан зимує в глибоких і вузьких як вертикальних, так і горизонтальних щілинах або в заглибинах. Якщо широковухи розташовуються у вертикальних тріщинах породи, то займають положення головою вниз, причепившись задніми кінцівками до стінок, а в горизонтальних щілинах чи в заглибинах вони знаходяться в «сидячому» положенні.

Проводячи систематичні спостереження з 1949 по 1953 р. над однією з природних печер на околиці м. Львова, ми встановили, що широковухи в більшості випадків (75%) зимують групами по 4—8 особин або утворюють скупчення по 30—40 особин. Про те, що широковухи збираються на зимівлях в такі групи, вказівок у вітчизняній літературі про рукокрилих нема. В зв'язку з цим на зазначених спостереженнях ми зупинимось докладніше.

Поширення широковуха європейського.

В листопаді — грудні 1948 р., в лютому, березні і грудні 1949 р. у вузьких щілинах Медових печер ми знаходили скупчення цих рукокрилих. В перший раз (грудень 1948 р.) з однієї такої щілини ми здобули 17 екземплярів цього кажана, а решта звірків забились у найвіддаленіші кутки свого сховища, і їх неможливо було дістати звідти. Кілька широковухів вилетіли з щілини і почали літати по печері. Вдруге (лютий 1949 р.) ми здобули з однієї щілини 19 широковухів, а решта, як і в перший раз, забились в найвіддаленіші і вузькі кутки печери. Близько десяти широковухів літали по печері. Температура повітря біля входу в печеру в цей день о 12 годині була 3° тепла. Виліт цих кажанів був відзначений нами і 9 березня 1949 р., хоча в цей день температура повітря біля входу у печеру о 12 годині знизилась до —14°. З однієї щілини ми дістали тоді 10 широковухів. В скупченнях кажанів знаходились як

самці, так і самки. Самок завжди було трохи більше, ніж самців (самок 56 %, самців 44 %).

Викладені спостереження не відповідають висловлюванням більшості зоологів, в тому числі і О. П. Кузякіна (1950, стор. 307), який твердить, що в сховищах широкоухи знаходяться «поодинокі, рідше по два, ще рідше по три звірка, причому, як правило, однієї статі». Виходячи з цього, О. П. Кузякін робить недостатньо обґрунтований, на наш погляд, висновок про малу ймовірність зустрічі в одному сховищі різностатевих особин. Далі він говорить, що це гальмує розмноження цього виду і призводить до скорочення чисельності цих рідких кажанів.

Зараженість ектопаразитами широкоухів європейських порівняно з іншими видами рукокрилих значна. В числі зібраних паразитів є гамазові кліщі родини Spinturnicidae, кровососки з роду *Nycteribia*, блохи *Nycteridopsylla dictena* Kolenati, *Ischopsyllus hexactenus* Wagn., *Nycteridopsylla pentactena* Kol.¹

В результаті наших спостережень вдалось уточнити, що температура повітря нижче нуля не викликає загибелі ряду рукокрилих, в тому числі і широкоуха європейського.

Спостереження О. М. Формозова (1927), Л. Шренка (1859) та інших авторів над кожанком північним (*Vespertilio nilssonii* Key s. et Blas.) говорять про те, що останній вид серед рукокрилих є найбільш холодостійким. Польоти широкоухів у відкритій печері в лютому, знаходження цих кажанів на горищах під черепичною покрівлею 17 листопада, а також встановлення того факту, що зимою широкоухи розташовуються в печерах здебільшого поблизу входу в підземелля, отже, в місцях, де температура майже не відрізняється від температури повітря біля входу в печеру, дозволяють зробити припущення, що широкоух європейський в умовах західних областей УРСР є одним з найбільш холодолюбних видів рукокрилих.

Систематичне спостереження над поведінкою цих кажанів в Медових печерах дало можливість встановити, що протягом зими вони міняють місця своєї зимівлі. Позначаючи тріщини, які вибираються широкоухами під час зимівлі, ми, наприклад, 25 грудня 1950 р. не знайшли цих рукокрилих в щілині № 4, але вже 7 січня 1951 р. в цій щілині було знайдено сім дорослих зимуючих звірків. Аналогічна картина спостерігалась і в щілині № 1 в лютому — березні 1949 р.

Живляться широкоухи переважно дрібними комахами (двокрилими), але в лабораторних умовах вони охоче поїдали і дрібних павуків. Можливо, що під час зимівлі, переміщуючись з одного місця в інше, широкоухи поїдають також нерухомих комарів, павуків і деяких метеликів, які у великій кількості зимують в цих печерах. Це підтверджується тим, що в шлунках широкоухів, здобутих зимою, були виявлені чорна маса і поодинокі дрібні піщинки. Останнє можна пояснити тим, що при живленні нерухомими комахами широкоухи разом з ними захоплюють і частинки субстрату, на якому сидять комахи. На тушках широкоухів європейських завжди була велика кількість жиру, тоді як на інших рукокрилих², зловлених в цей же час, підшкірного жиру майже не було.

Відомості про розмноження цього виду кажана в західних областях УРСР відсутні.

Наші спостереження говорять про відносно велике поширення широкоухів європейських в західних областях УРСР. Найбільш численний цей вид в окультуреному ландшафті. Зустрічається в поясі європей-

¹ Вид бліх *Nycteridopsylla pentactena* Kol. для СРСР зазначається вперше (Т. И. Дятлова «К эктопаразитофауне рукокрылых Украины», Труды зоологического музея Кийвськ. держ. ун-ту, № 3, 1953).

² На нічницях великих і водяних, кожанах пізніх і навіть вуханях.

ського широколистяного лісу, зокрема в ландшафті буково-грабового лісу передгір'їв.

Взаємовідношення широкоуха європейського з іншими видами розглянуті вище (див. розд. «Вухань»). Практичне значення полягає в знищенні шкідливих нічних комах.

24. Вечірниця мала (вечірниця Лейслера) — *Nyctalus leisleri* K ü h l

Російське — вечерница Лейслера, лейслерова вечерница, малая вечерница, летучая мышь Лейслера. Синоніміка: *Vespertilio leisleri* K ü h l (1819); *Vespertilio Leisleri* Keyser. et Blas., *Vesperugo vesperugo Leisleri* K ü h l (Гольдгамеруна, 1903); *Vespertilio dasycarpus Leister* (Міллер, 1912); *Nyctalus leisleri* K ü h l (Огньов, 1928; Мигулін, 1928, 1938; Незабитовський, 1933; Кузякін, 1944, 1950).

Розглянутий матеріал — 3 екземпляри¹.

Е. Незабитовський (1933) зазначає цю вечірницю для околиць Варшави, а В. Скуратович (1939) здобув малу вечірницю-самця 22 вересня 1938 р. в м. Замойську.

У фондів колекцій Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР зберігаються вечірниці малі, здобуті поблизу с. Пияки, Підкамінського району, Львівської області.

Нам не вдалося здобути цю вечірницю в західних областях УРСР. Не встановив знаходження цього кажана в Закарпатській області і В. І. Абеленцев. Дані про екологію вечірниць малої в західних областях України відсутні.

25. Вечірниця руда (вечірниця дозріла, вечірниця звичайна) — *Nyctalus noctula noctula* Schreber

Російське — рыжая вечерница. Синоніміка: *Vespertilio noctula* Schreber (1775); *Vespertilio proterus* (Кюль, 1819); *Vespertilio serotinus* E. Geoffroy, *Vesperugo vesperugo noctula* Schreber (Гольдгамеруна, 1903); *Pteregistes noctula* Schreber (Браунер, 1910); *Nyctalus noctula princeps* O g n e v (Огньов, 1927, 1928; Мигулін, 1929); *Nyctalus noctula* Schreber (Незабитовський, 1933; Кузякін, 1944); *Nyctalus noctula noctula* Schreber (Кузякін, 1950).

Розглянутий матеріал — 63 екземпляри.

Розміри вечірниць рудих, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 20 екземплярів): довжина тіла 70,0—85,0 мм (середня — 78,8 мм), довжина хвоста 30,0—57,0 мм (середня — 47,8 мм), довжина вуха 12,0—20,0 мм (середня — 16,4 мм), довжина передпліччя 49,0—55,0 мм (середня — 51,2 мм), загальна довжина черепа 18,0—19,1 мм (середня — 18,5 мм), вилична ширина 12,0—13,1 мм (середня — 12,8 мм), довжина верхнього ряду зубів 6,7—7,3 мм (середня — 7,1 мм), вага 27—28 г.

В межах західних областей УРСР вечірниця руда зустрічається в більшості широколистяних насаджень.

В наших колекціях є вечірниці, здобуті в трьох пунктах Закарпатської, в трьох — Дрогобицької, в чотирьох — Львівської і в трьох пунктах Тернопільської областей УРСР. В. І. Абеленцев констатував знаходження вечірниць рудих в 22 пунктах Закарпаття.

Вертикальне поширення в Східних Карпатах обмежене верхньою межею широколистяного лісу.

Вечірниця руда в західних областях УРСР зустрічається у великій кількості. Це дуже поширений вид рукокрилих. Як і в інших районах Радянського Союзу, а також в країнах Західної Європи, вечірниця руда на досліджуваній території тісно зв'язана з деревними насадженнями, особливо листяними — буковими, буково-грабовими, дубовими.

Нам дуже часто доводилось здобувати вечірниць рудих або констатувати їх місцезнаходження в дуплах липи, ще частіше західного бука, рідше — в дуплах дуба і граба.

¹ Розміри вечірниць малих із західних областей УРСР через обмеженість матеріалу не зазначаємо.

За час наших спостережень протягом ряду років (1948—1955) ми жодного разу не знаходили поодиноких вечірниць рудих; завжди в дуплі, яке звичайно має видовжену, овальну форму, під корою, в глибокій вузькій щільній стовбура або в іншому сховищі¹ знаходилося від 6 (мінімум) до 100 (максимум) вечірниць рудих.

Влітку ці вечірниці виказують свої сховища самі, бо безперервно пишуть (характерне «стрекотання», цикання). В самому сховищі вечірниці руді ні на хвилину не залишаються спокійні, а весь час рухаються, часто переміщуючись одна по одній.

Вечірниця руда в західних областях УРСР є осілим видом рукокрилих. Здебільшого ми здобували цих кажанів з квітня по жовтень під час їх найбільшої активності. За нашими спостереженнями, активна діяльність вечірниць рудих починається дуже рано, продовжується 7—7,5 місяців залежно від зовнішніх факторів, насамперед від температури. Так, в 1948 р. в останні дні березня стояла сонячна тепла погода і вперше виліт вечірниць рудих був нами відзначений 1 квітня. В цей час де-не-де в ярах ще лежав глибокий сніг, а температура повітря різко коливалась (наприклад, ранком температура була 1° нижче нуля, вдень — 8° тепла, ввечері — 2° тепла і т. д.). В 1949 р., починаючи з 23 березня, переважала тепла погода; перший виліт вечірниць спостерігався 27 березня. В цей день максимальна температура повітря досягала 17° тепла. Після цього, в першій декаді квітня, було значне зниження температури і великі снігопади. У 1950 р. весняний виліт зафіксовано 29—30 березня при температурі вдень +15°, в 1951 р. — 2 квітня, коли температура ввечері досягала +12°, а в холодну весну 1952 р. — 8 квітня при температурі ввечері 18° тепла.

Пізньою весною 1952 р. вечірниці руді в масі з'являлись тільки в другій декаді квітня. 17 квітня пізно увечері нам довелося спостерігати масовий літ цих великих рукокрилих в буковому лісі Погулянка (східна околиця м. Львова). В холодну весну 1954 р. виліт вечірниць був зареєстрований через кілька днів після першої грози, лише 30 квітня при температурі повітря вдень 14°.

Таким чином, вечірниці руді в умовах західних областей УРСР уже в кінці березня прокидаються від зимової сплячки і починають свою активну діяльність.

За нашими спостереженнями, восени вечірниці припиняють свою активність приблизно в останній декаді жовтня. Так, в 1948 р. востаннє вдалося бачити пізній виліт вечірниць рудих в районі м. Городка (Львівська область) 25 жовтня, а в 1949 р. — в с. Рудниках (Дрогобицької області) 22 і 24 жовтня, коли температура повітря увечері становила 10—12°, хоча перед цим були холодні, похмурі дні і температура знижувалась до 1°. Після 24 жовтня максимальна температура під час заходу сонця була високою і досягала 17°, але вечірнього льоту цих рукокрилих ми не спостерігали.

В скупченнях вечірниць рудих влітку (липень) переважали дорослі самки (68—70% від загальної кількості знайдених звірків). Дорослих самців було близько 25%, молодих особин 5—7%. Таким чином, в колоніях цих рукокрилих відношення дорослих самців до самок становить 1:2,8. За нашими дослідженнями, у Львівській області для вечірниць рудих вирішальне значення має осіннє спаровування. Молодняк у цих рукокрилих з'являється тут в кінці другої декади травня, але в деяких

¹ В серпні 1949 р. старший лаборант Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР Н. А. Лисенко встановила велике скупчення вечірниць рудих за дерев'яною обшивкою церковних воріт с. Розвадів Дрогобицької області. Вона здобула близько 40 екземплярів кажанів. Науковий співробітник цього ж музею К. А. Малиновський знайшов одну вечірницю руду 9 листопада 1952 р. на снігу під великим каштаном, що росте на Радянській вулиці в м. Львові.

випадках молодих вечірниць знаходили в першій половині червня. 25 травня зоологом С. Е. Пилявським в м. Львові здобуто п'ять самок; всі вони були вагітні і мали по два великих ембріони. В серпні 1949 р. в с. Розвадові Миколаївського району Дрогобицької області знайдені молоді вечірници, яким було не більше п'яти-шести тижнів. Молоді особини ростуть дуже швидко; уже через чотири тижні цьоголітки досягають розмірів дорослих вечірниць.

Вечірниця руда в Карпатах в різних ландшафтах широколистяного лісу є найбільш характерним і численним видом рукокрилих.

Деякі дані про чисельність і міграцію цього виду в Закарпатській області є у праці В. І. Абеленцева (1950, стор. 71). Так, в кінці листопада — на початку грудня 1948 р. в м. Ужгороді з'явилась велика кількість вечірниць. Через вибите скло у вікні хімічної лабораторії Ужгородського університету вечірници руді проникли в проміжок між рамами і там заснули. Три відра сплячих кажанів витягли звідти співробітники університету. У 1948 р. (січень) поблизу с. Великої Углі Тячівського району з дупла зрізаного бука лісоруби дістали понад 200 вечірниць. В околицях Львова, на Погулянці, влітку 1950 р. у вузькому дуплі бука нами була знайдена значна колонія цих кажанів. Велику кількість вечірниць рудих зустрічав автор на Погулянці в квітні 1952 р.

Вирубування букових пралісів в Карпатах і в Прикарпатті негативно позначається на чисельності вечірниць рудих, які позбавляються необхідних сховищ — дупел.

На вечірницях рудих нами знайдено велику кількість дрібних кліщів, яких особливо багато буває на літальних і міжстегнових перетинках, та бліх *Ischnopsyllus elongatus* Curt. Серйозних конкурентів і ворогів у вечірници рудої нема.

Практичне значення вечірниць рудих для лісового і сільського господарства велике. Цей кажан винищує чималу кількість хрущів, липневих жуків, наїзників, вусачів, дрібних двокрилих, метеликів тощо. Вечірниця руда, як і інші стадні види, є нагромаджувачем дуже цінного добрива — гуано.

26. Вечірниця велика — *Nyctalus scintillans* P a l u m b

Російське — гигантская вечерница. Синоніміка: *Vespertilio noctula* var. *scintillans* P a l u m b o (1868); *Vespertilio noctula* var. *maxima* (Міллер, 1912); *Nyctalus maximus* Fatio (Мигулін, 1915; Біанкі, 1916, 1917); *Nyctalus scintillans* P a l u m b o (Огньов, 1928; Кузякін, 1944, 1950).

Цей вид зазначається нами для західних областей УРСР на основі єдиного екземпляра, що зберігається у фондах зоологічного музею Львівського державного університету ім. Івана Франка, на етикетці якого значиться «Опілля».

В Закарпатській області місцезнаходження цього виду не встановлено. Не відмічають його наявність на території Польщі і зарубіжні зоологи. Мабуть, цей вид вечірниць в західних областях УРСР зустрічається дуже рідко, проте в Добруджі, за усіма свідченнями, що є в нас, він звичайний. Екологія цього рідкого кажана на Україні майже не вивчена.

27. Нетопир малий (нетопир-карлик) — *Vespertilio pipistrellus pipistrellus* Schreber

Російське — нетопырь-карлик. Синоніміка: *Vespertilio pipistrellus* Schreb. (1775), *Vespertilio pipistrellus* Gmel. (Завадський, 1840); *Vespertilio pipistrellus* L. (Плятер, 1852); *Vesperugo pipistrellus* Schreb. (*pigmaeus* Leach.) (Новицький, 1866); *Vesperugo vesperugo pipistrellus* Schreber, *Vespertilio brachyotus* Bailon, *Vespertilio nigrans* Crespon, *Vespertilio nigricans* Genk. (Гольдгамерувна, 1903); *Pipistrellus pipistrellus* Schreber (Браунер, 1910; Міллер, 1912; Огньов, 1928; Мигулін, 1938); *Vespertilio pipistrellus* Schreber (Кузякін, 1944, 1950).

Розглянутий матеріал — 12 екземплярів.

Розміри нетопирів-карликів із західних областей УРСР (♂♂ і ♀♀ — 5 екземплярів): довжина тіла 31,0—40,0 мм, довжина хвоста 25,0—34,0 мм, довжина вуха 9,0—12,0 мм, довжина передпліччя 26,0—30,0 мм, загальна довжина черепа 11,0—12,2 мм, конділобазальна довжина черепа 9,8—12,0 мм, довжина верхнього ряду зубів 3,2—4,0 мм, вага 3,0—6,0 г.

Забарвлення темнокоричневе у дорослих звірків та інтенсивно свинцевобуре у молодих¹.

В західних областях УРСР нетопири малі здобуті нами в таких пунктах: у Дрогобицькій області — с. Розвадів Миколаївського району; у Станіславській області — с. Ворохта, хут. Верхній Яремчанського району; у Львівській області — Стрийський парк у Львові, с. Ясенівка Глинянського району; м. Броди Бродського району, с. Пиняки, Підкамінського району; у Тернопільській області — с. Токи Новосільського району, сс. Туники, Почаїв Кременецького району.

Б. М. Попов (1940) знайшов цих нетопирів в 1940 р. в с. Шкло Львівської області і в с. Ясеневі Дрогобицької області. В. І. Абеленцев говорить про знахідки нетопира малого в 21 пункті Закарпаття.

Про вертикальне поширення цього кажана короткі відомості є в нашій праці (1949). Нетопир малий спостерігався під час годівлі о 10 годині вечора 25 травня 1948 р. біля нижнього краю полонини Перехрестя в Чорногорах. 27 травня 1948 р. ми знайшли мумію нетопира-карлика на горіщі однієї з хат на хуторі Верхньому Яремчанського району. Череп цього нетопира зберігається у фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР. Таким чином, у своєму вертикальному поширенні нетопир-карлик, мабуть, піднімається вище 1000 м над рівнем моря.

У Львівській області цей вид здобутий нами тільки в літній період року. Так, 10 липня 1947 р. одного нетопира малого нам вдалось зустріти в Стрийському парку. Кажан знаходився в неглибокому видовженому дуплі бука на висоті 240 см. Вдруге в червні 1949 р. ми знайшли цього нетопира в тріщині стовбура старої липи, а 6 серпня 1949 р. нетопир малий був знайдений мертвим на доріжці в с. Розвадові Дрогобицької області.

У Львівській області, як і в інших місцях Радянського Союзу, нетопир малий оселяється поблизу людського житла. Досить часто денною схованкою для цього кажана є дупла і тріщини в корі дерев. Відомостей про зимівлю нетопира в західних областях УРСР нема, через що ми робимо припущення, що в межах західних областей республіки нетопир малий здійснює сезонні міграції і на зиму відлітає в південніші райони, можливо, в Закарпаття і на Балкани.

З ектопаразитів на цьому нетопирі виявлені блохи *Ischnopsyllus elongatus* Curt., *Ischnopsyllus octactenus* Kol.

Чисельність нетопира малого в західних областях УРСР невисока. Найчастіше він зустрічається у рівнинних лісових районах, а в Карпатах в поясі широколистяного лісу, де він заселяє всі ландшафти, в поясі карпатської тайги і в ландшафті криволісся — рідше.

Нетопир малий є одним з найдіяльніших винищувачів різних комах в садах, парках, посадках, розташованих поблизу різних будівель, в зв'язку з чим господарське значення його незаперечне.

¹ За нашими спостереженнями, ювенільне забарвлення хутра нетопирів світліше від забарвлення дорослих особин. О. П. Кузякін (1950) зазначає, що молоді нетопири малі відрізняються від дорослих темнішим і тьмяним забарвленням хутра.

28. Нетопир Натузюса — *Vespertilio nathusii* Keyserling et Blasius

Російське — нетопырь Натузюса. Синоніміка: *Vespertilio Nathusii* Keyserling et Blasius (1839), *Vespertilio abramus*, partim (Добсон, 1878); *Vesperugo Nathusii* Keys. et Blas., *Vesperugo pipistrilloides* Kuhl, *Vesperugo vesperugo abramus* Temminck (Гольдгамерувна, 1903); *Pipistrellus nathusii* Keys. et Blas., (Міллер, 1912; Огньов, 1928; Мигулін, 1938); *Vespertilio nathusii* Keys. et Blas. (Кузякін, 1944, 1950).

Розглянутий матеріал — 5 екземплярів.

На території Польщі наявність нетопира відзначається Р. Гольдгамерувною (1903), а на околицях Варшави — Е. Незабитовським (1933). В Закарпатській області 18 екземплярів цього нетопира здобув В. І. Абеленцев (1950), який приурочує поширення нетопира Натузюса лише до рівнинної частини Закарпаття.

У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є нетопири Натузюса з околиць с. Пиняки Підкаміньського району Львівської області. Нами цей вид в західних областях УРСР знайдений на Волині. 18 травня 1952 р. нетопир Натузюса був знайдений за віконницею в одному з будинків в рибгоспі с. Шацька (Волинська область). В тому ж селі 28 липня 1952 р. один нетопир (♂, ad) був здобутий в дуплі сосни¹.

На цьому нетопирі знайдені блохи *Ischnopsyllus variabilis* Wagn., *Ischnopsyllus octactenus* Kol. Екологія розглядуваного виду в західних областях УРСР не вивчена.

29. Кожанок північний — *Vespertilio nilssonii* Keyserling et Blasius

Російське — северный кожанок. Синоніміка: *Vespertilio nilssonii* Keyserling et Blasius (1839); *Vespertilio borealis* (Нільсон, 1838); *Amblyotus atratus* (Коленаті, 1858); *Vesperugo Nilssonii* Keys. et Blas., *Vespertilio Kuhlii* Nilsson, *Vesperugo vesperus borealis* Nilsson (Гольдгамерувна, 1903); *Eptesicus nilssonii* (Міллер, 1912); *Amblyotus nilssonii* Keys. et Blas. (Огньов, 1928; Мигулін, 1938); *Vespertilio nilssonii* Keys. et Blas. (Незабитовський, 1933; Кузякін, 1944, 1950).

Розглянутий матеріал — 2 екземпляри.

Б. М. Попов влітку 1940 р. здобув кожанка північного в районі селища Турки Дрогобицької області. В. І. Абеленцев у вересні 1948 р. зустрічав літаючого кожанка північного в околицях с. Черноголови Великоберезнянського району Закарпатської області на висоті 600 м над рівнем моря, а влітку 1947 р. співробітник Інституту зоології АН УРСР О. Б. Кістяківський (усне повідомлення) бачив цього кожанка під час польоту над полонинами в Чорногорах.

Нам не вдалося здобути кожанка північного в західних областях УРСР, але в експозиційних колекціях Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР зберігаються чучела цього рукокрилого, здобутого в Закопаному (північно-східні відроги Татр). Мабуть, кожанок північний в обмеженій кількості спорадично зустрічається у високогірному поясі Східних Карпат (криволісся) і в ландшафті ялицево-смерекового лісу. Очевидно, в Карпатах цей вид осілий.

Екологія кожанка північного вивчена недостатньо.

¹ Елементи екології нетопира Натузюса викладені в книзі О. П. Кузякіна «Летучие мыши», 1950, стор. 354—355.

30. Лирик двоколірний — *Vespertilio murinus* L.

Російське — кожан двухцветный. Синоніміка: *Vespertilio murinus* L. (1758), *Vespertilio discolor* (Кюль, 1819); *Vesperugo discolor* Natt. (Завадський, 1840; Кесслер, 1850; Новицький, 1866); *Vespertilio serotinus* Pall., *Vesperugo vesperus discolor* Natterer (Гольдгамерувна, 1903); *Vespertilio murinus* L. (Міллер, 1912; Огньов, 1928; Мигулін, 1938; Кузякін, 1944, 1950).

Розглянутий матеріал — 2 екземпляри.

Для Галичини і Польщі зазначався всіма попередніми дослідниками без посилання на пункти знаходження, а тому всі ці дані викликають сумнів. Фактичний матеріал у вигляді музейних шкурок в колекціях також відсутній. Б. М. Попов (1940) здобув лилика двоколірного в м. Сокалі Львівської області і в с. Маняві Солотвинського району Станіславської області. У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є чучело лилика, на етикетці якого зазначено: «Брюховичі, VII, 1902». Другий екземпляр був здобутий в с. Пиняки Підкарпатського району Львівської області.

Наші спроби здобути лилика двоколірного в західних областях республіки до цього часу не мали успіху.

Спосіб життя цього кожана в західних районах України повністю не вивчений.

31. Кожан пізній — *Vespertilio serotinus serotinus* Schreber

Російське — поздний кожан; місцеве — лилик. Синоніміка: *Vespertilio serotinus serotinus* Schreber (1775), *Vespertilio serotinus* Gmel. (Завадський, 1840); *Vesperugo serotinus* Schreber (Новицький, 1866); *Vespertilio noctula* E. Geoffroy, *Vespertilio murinus* Pall., *Vespertilio incisivus* і *V. palustris* Crespon, *Vesperugo vesperus serotinus* Schreb. (Гольдгамерувна, 1903); *Eptesicus serotinus* Schreb., *E. sodalis* Barr. Ham. (Міллер, 1912); *Eptesicus serotinus* Schreb. (Огньов, 1928; Мигулін, 1929, 1938); *Vespertilio serotinus* Schreber (Кузякін, 1944, 1950).

Розглянутий матеріал — 36 екземплярів.

Розміри кожанив пізніх, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 10 екземплярів): довжина тіла 60,0—75,0 мм (середня — 67,3 мм), довжина хвоста 49,9—66,0 мм (середня — 53,5 мм), довжина вуха 15,0—20,0 мм (середня — 16,5 мм), довжина передпліччя 50,0—56,0 мм (середня — 52,1 мм), загальна довжина черепа 20,1—21,1 мм (середня — 20,5 мм), вилична ширина 12,4—14,1 мм (середня — 13,6 мм), довжина верхнього ряду зубів 7,0—7,9 мм (середня — 7,5 мм), вага 20,0—21,0 г.

Кожани пізні нашої колекції відрізняються від кожанив з європейської частини СРСР (східні і центральні райони) темнішим (майже чорношоколадним) забарвленням хутра¹ на спині і надзвичайно темними літальними і міжстегновими перетинками, а також вухами. Розміри хвоста, передпліччя і вилична ширина у західноукраїнських пізніх кожанив трохи перевищують розміри, що їх наводять для цього виду інші автори.

Б. М. Попов (1940) встановив знаходження цього кожана в с. Підгайцях Тернопільської області, в с. Майданах Дрогобицької області і в м. Львові.

Нами кожан пізній здобутий в таких пунктах західних областей УРСР: у Закарпатській області — м. Виноградів (Севлюш), Чорна Гора Виноградівського району, с. Воловець Воловецького району, с. Богдан Рахівського району, м. Ужгород; у Дрогобицькій області — м. Стрий Стрийського району, м. Дрогобич, с. Отиневичі, м. Ходорів Ходорівського

¹ Пізні кожани, здобуті старшим лаборантом Науково-природознавчого музею Н. А. Лисенко в серпні 1951 р. в с. Райполе (Дніпропетровська область), різко відрізняються від львівських екземплярів світлим золотистокоричневим забарвленням хутра.

району; у Станіславській області — с. Ворохта, гора Ребровач Яремчанського району, м. Калущ Калуського району, м. Станіслав; у Львівській області — центр м. Львова, Медові печери, с. Страдч, Янів Івано-Франківського району, с. Ясенівка Глинянського району.

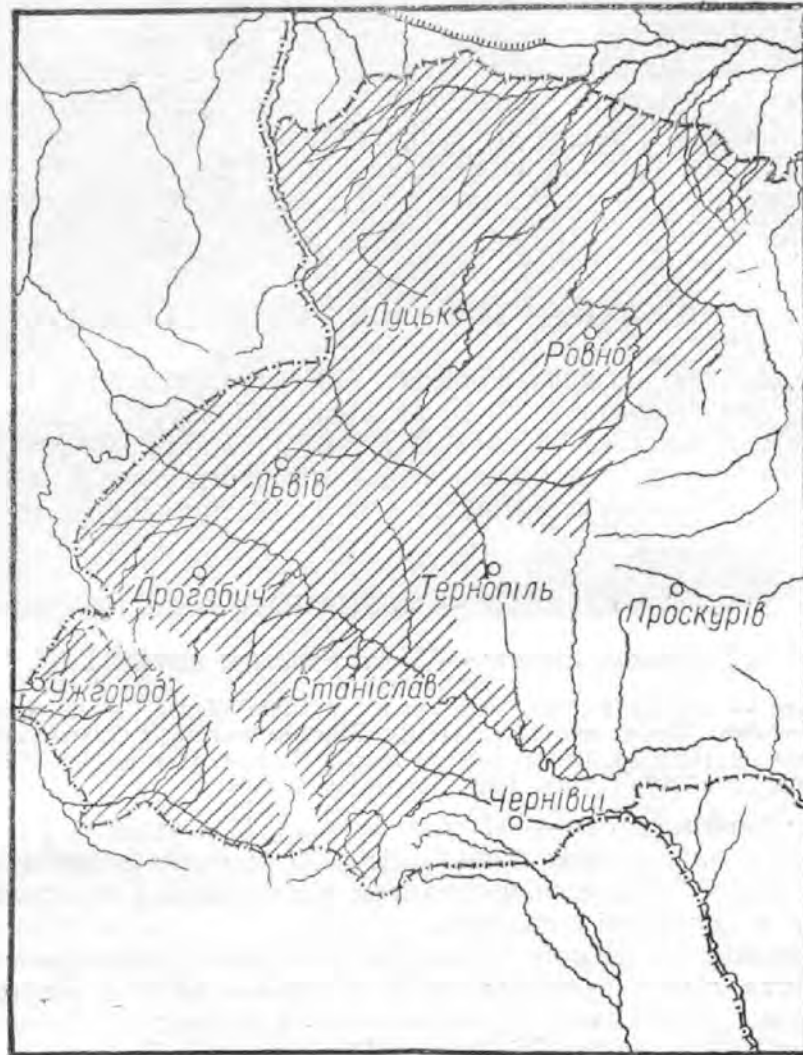
Вертикальне поширення кожана пізнього в Східних Карпатах точно не встановлене. 3 червня 1948 р. нами (1949) був здобутий один кожан (♂, ad) на висоті 1200 м над рівнем моря на горі Ребровач (Чорногори). Цілком можливо, що цей вид залітає в субальпійський пояс, але там постійно не живе.

Кожана пізнього ми знаходили в різних місцях, але здебільшого в різних будівлях. В багатьох випадках поодинокі екземпляри цього виду були знайдені в природних печерах. В нашій колекції є кожани пізні, здобуті в різні місяці року. Таким чином, кожан пізній на досліджуваній території осілий і зимуючий вид рукокрилих.

З 1948 по 1954 р. ми зареєстрували більше десяти випадків, коли кожани пізні залітали в лабораторії і допоміжні приміщення Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР. На нашу думку, заслуговують на увагу спостереження цього рукокрилого, зроблені взимку 1948/49 р. В січні 1949 р. температура повітря в першій декаді досягала вдень 10° тепла, а до вечора знижувалась до 3°. Висока температура повітря сприяла передчасному виліту кожанів пізніх із своїх зимових сховищ, в результаті чого в січневі дні можна було бачити їх літаючими. Низька температура увечері не дозволяла кожанам пізнім продовжувати свої польоти, і вони повинні були шукати для себе сховища. Через відкриті вікна і двері кожани проникали в жилі і робочі приміщення. Так, одного кожана пізнього здобули студенти Львівського університету в кімнаті гуртожитку на Жовтневій вулиці; другий кожан був здобутий в підвальному приміщенні котельної по вул. Снопківській; третього літаючого кожана пізнього помітили в цеху Львівського м'ясокомбінату і т. д. В холодну зиму 1953/54 р. в підземеллях і печерах під Львовом спостерігалась надзвичайно велика кількість поодиноким зимуючих кожанів пізніх. Зимую 1954/55 р. кожани пізні також були найчисленнішим зимуючим видом рукокрилих. О. П. Кузякін (1950, стор. 393) пише, що зимівля кожана пізнього не вивчена. Тому ми детально спинаємось на цьому питанні.

Нами встановлено, що у Львівській області під час зимової сплячки кожани пізні, як правило, скупчень не утворюють. Взимку майже в усіх випадках ми знаходили поодинокі екземпляри цих кожанів. Останнє наше спостереження до деякої міри не збігається з опублікованими даними про те, що кожан пізній утворює невеликі скупчення. Як самки, так і самці на зимівлях займали невеликого розміру горизонтальні щілини і отвори в стінах печер та катакомб. В цих місцях кожани пізні знаходились в «сидячому» положенні, повернувшись головою до вхідного отвору. Деякі з авторів (Р. Гольдгамеруна, 1903) відзначають, що кожан пізній досить чутливий до низьких температур. Ми не можемо погодитись з цим твердженням, бо наведені нами вище факти вильотів кожанів пізніх із своїх зимових сховищ в січні, коли підвищення температури спостерігалось протягом всього лише кількох днів, говорять про те, що кожан пізній більш холодолюбна форма, ніж нічниця велика або ставкова. Нам здається, що кожан пізній швидко реагує на зміну зовнішніх температурних умов. Кількох теплих днів в середині зими було достатньо для того, щоб цей кожан вилетів із своїх сховищ, тоді як інші види рукокрилих (за винятком широкоуха європейського) знаходились в стані глибокої зимової сплячки. Кожан пізній, так само як і широкоух європейський та вухань, не дуже чутливий до низьких температур і проводить зиму в заглибинах, розташованих недалеко від зовнішнього входу в підземелля.

Встановлено, що в західних областях УРСР кожан пізній вилітає із своїх сховищ не в сутінки, а дуже часто і під час заходу сонця. В квітні перші кожани пізні вилітали на годівлю близько сьомої години вечора, коли було ще зовсім світло. У червні і в першій половині серпня велика кількість цих кожанів з'явилась близько 9 години вечора, але вже після 30—40 хвилин безслідно зникла. Кожани пізні, полюючи на комах, літали низько над землею. Ранковий (передсвітанковий) виліт кожанів пізніх нами не відмічений.

Поширення вуханя, нетопира-карлика і кожана пізнього.

Перші виліти після зимової сплячки, за нашими спостереженнями, починаються між 25 березня і 3—5 квітня. Так, в 1947 р. виліт кожанів пізніх був відмічений лише 4 квітня. В 1948 р. першого кожана пізнього ми бачили 30 березня, а в 1949 р. кожан пізній вилетів 26 березня. В 1952 р. перший кожан був помічений 7 квітня о 19 год. 40 хв.¹

Кожани пізні злі і неспокійні тварини. В лабораторних умовах вони не беруть їжі і вже на четвертий — шостий день гинуть, проте один екземпляр, здобутий 31 січня 1954 р., вільно літав по кімнатах і жив до 17 квітня 1954 р.

¹ Всі зазначені спостереження над вилітом кожана пізнього були проведені в м. Львові.

В західних областях УРСР самка кожана пізнього в кінці травня — на початку червня народжує двох¹ малят, які ростуть швидко.

Кожан пізній є одним з найбільш поширених рукокрилих в західних областях республіки, проте чисельністю він поступається перед вечірницею рудою, широковухом європейським і нічницею великою, а в Закарпатті — перед довгокрилом і підковоносом великим.

З ектопаразитів на кожани пізньому виявлені блохи *Ischnopsyllus hexactenus Kolenatii* W a g n.

З ландшафтів, виділюваних нами в Східних Карпатах, кожанив пізніх багато у широколистяному лісі, звичайні вони у ландшафтах карпатської тайги і рідко зустрічаються в ландшафті криволісся.

Кожан пізній винищує велику кількість комах — від попелиці до великих жуків, метеликів і вовчків. В шлунках цих кожанив знаходили рештки мертвоїдів, короїдів, коників, гнойовиків, хрущів, липневих жуків, наїзників тощо (О. П. Кузякін, 1950; В. І. Абеленцев, 1950). В зв'язку з цим кожан пізній — дуже корисний в сільському господарстві вид рукокрилих.

ХИЖАКИ — CARNIVORA (FISSIPEDIA)

Ряд хижаків в західних областях УРСР представлений 15 видами, що належать до чотирьох родин: а) Mustelidae (6 родів, 9 видів); б) Ursidae (1 вид); в) Canidae (3 роди, 3 види); г) Felidae (1 рід, 2 види). Найбільш численними видами хижаків є тхір чорний, ласка, лисиця, почасти куниця лісова, а в Карпатах і в Західному (Волинському) Поліссі — вовк.

КУНИЦЕВІ — MUSTELIDAE

32. Куниця лісова — *Martes martes martes* L.

Російське — лесная куница, желтогорлая куница; місцеве — смerekівка, куна лісова. Синоніміка: *Martes martes* L. (1758); *Mustela martes* L. (Завадський, 1840); *Mustela marte* L. (Плятер, 1852); *Mustela martes* Briss. (Новицький, 1866); *Martes martes* L. (Мигулін, 1929; Огньов, 1931; Бобринський, 1944).

Розглянутий матеріал — 47 екземплярів², 11 черепів.

Розміри і забарвлення куниць лісових, здобутих в західних областях Української РСР, не відрізняються від розмірів і забарвлення, що наводяться в літературі з зоології.

За наявними у нас матеріалами і відомостями заготівельних організацій, куниця лісова зустрічається в більшості районів Дрогобицької, Станіславської, Львівської, Тернопільської та Рівненської областей. Цей хижак звичайний в межах Західного (Волинського) Полісся.

В наших колекціях зберігаються черепи куниць лісових, здобутих в таких пунктах: сс. Поляниця, Кременці, на схилах Говерли Станіславської області; м. Броди, с. Пиняки Підкарпатського району, с. Коростів Сокальського району Львівської області, а також у зелених насадженнях м. Львова. В експозиційних фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є куниці лісові, здобуті в с. Пурі Долинського району Станіславської області, с. Бережанах Тернопільської області, с. Родванці Сокальського району, с. Пиняках Підкарпатського району, райцентрах Яворові і Вінниках Львівської області, с. Березіно Самбірського району Дрогобицької області.

¹ Р. Гольдгамерувна (1903) зазначає, що в кожана пізнього буває тільки по одному малю. Таке явище спостерігається дуже рідко.

² Під виразом «розглянутий матеріал» для всіх видів хижаків розуміють кількість екземплярів, що зберігається у фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР.

Вертикальне поширення цього виду в Східних Карпатах збігається з поширенням деревної рослинності, тобто в Чорногорах і Горганах до 1600—1850 м над рівнем моря, а в Бескидах до 1000—1200 м над рівнем моря (Ф. І. Страутман і К. А. Татарinov, 1949).

За нашими спостереженнями, найбільш характерними місцезнаходженнями куниці лісової в західних областях УРСР є рівнинні і гірські букові праліси. В цьому своєрідному біотопі куниця лісова живе постійно

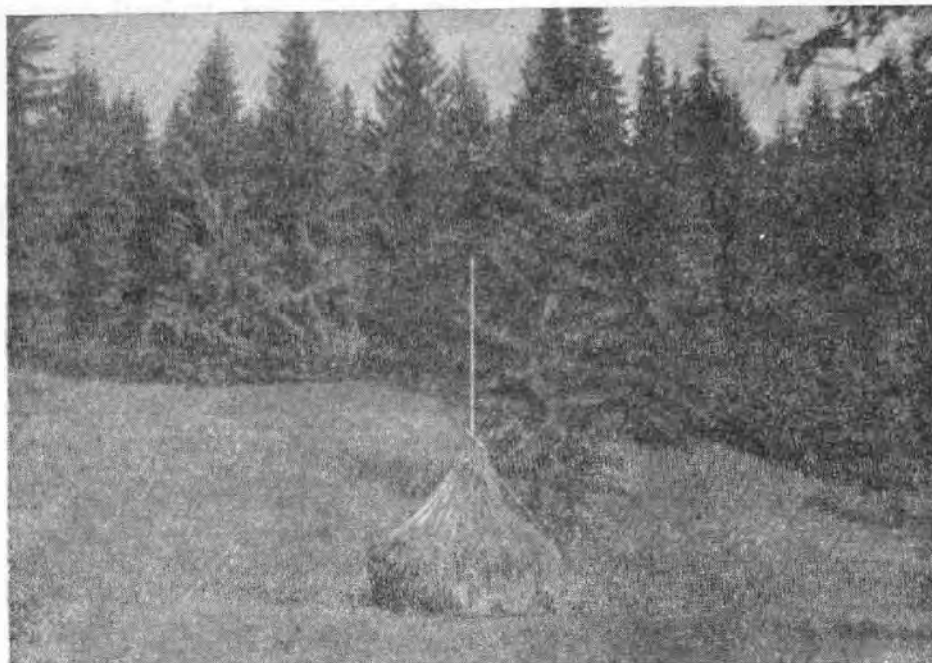

Рис. 7. Станція куниці лісової — темнохвойна карпатська тайга (Станіславська область).

протягом усього року. Проте часто, особливо взимку і весною, цей звір зустрічається в карпатській тайзі. Були випадки, коли лісову куницю здобували в соснових посадках (околиці с. Полоничної Львівської області, січень 1950 р.), в грабовому лісі з домішкою бука і липи (околиці м. Кременця Тернопільської області, зима 1947/48 р.) або спостерігали в карпатській тайзі (с. Вишків, Станіславська область, червень 1952 р.), в мішаному лісовому масиві з густим підліском близько с. Шоломії Львівської області (вересень, 1954 р.).

Взимку 1950/51 р. нам доводилось неодноразово зустрічати сліди куниці лісових в поясі ялиново-букового і ялицево-смерекового лісу під Боржавськими полонинами (Воловецький район Закарпатської області) на висоті 900—1000 м над рівнем моря. В липні 1950 р. молода куниця випадково була здобута під Великим Верхом (Боржавські полонини), біля верхньої межі букового лісу, а в жовтні 1953 р. — поблизу с. Волочця в розрідженому ялицево-смерековому лісі. За повідомленням Ф. І. Страутмана (1948), куниця лісова в Чорногорах (осінь 1948 р.) була звичайна в поясі карпатської тайги на висоті 1200 м над рівнем моря на вершинах Озірна, Кук, Гутень, Туркуль, Брабінеску, Піп Іван.

В західних областях УРСР, як і в інших районах СРСР, куниця лісова, як правило, веде присмерковий і нічний спосіб життя. В літній період року цього звірка найчастіше доводилось зустрічати після заходу сонця. Взимку куницю в Карпатах можна зустріти і вдень, як це було, наприклад, в околицях с. Лавочного Славського району Дрогобицької області в грудні 1949 р. В травні—червні 1951—1952 рр. ми неодноразово зустрічали куницю ранком в Сокальському районі Дрогобицької

області і у Вигодському і Перегінському районах Станіславської області.

Живлення куниці лісової нами вивчено достатньо. Аналіз екскрементів з Львівської (Сокальський район), Дрогобицької (Сколівський район), Станіславської, Волинської і Закарпатської областей говорить про те, що цей звір в західних областях УРСР живиться полівками лісовими, мишами жовтогорлими, вовчками сірими, бурозубками, синицями, а також поїдає ягоди суниці, горобини, терену та слив. На високих пнях у лісових угіддях Прикарпаття і Карпат ми часто знаходили рештки різних птахів: горішанки, дятла, рябчика, сойки — сліди бенкету куниці. Мабуть, куниця лісова живиться і білкою карпатською. Треба відмітити, що в Східних Карпатах куниця лісова нападає на таких звірів, як козуля і заєць-русак, а також на таких крупних птахів, як глухар і тетерев. Пастухи-гуцули весною 1948 р. розповідали нам про напад куниці на молоде ягня. У квітні 1948 р. в урочищі Калинівка Кременецького району Тернопільської області, на стовбурі старої липи ми зібрали екскременти лісової куниці, що склалися з голок їжака. Мабуть, весною, шукаючи поживи, куниця знайшла сплячого їжака і частково з'їла його. В шлунку куниці, здобутої 5 жовтня 1953 р. в ялиновому карпатському лісі, було знайдено понад 10 ос, рештки двох великих турунів, багато личинок комах, кусочок дощового черв'яка, зерна суниці, рештки грибів (рід *Boletus*).

Живлення куниці лісової в західних областях УРСР *

Вид поживи	Зустрічальність кількість %		Вид поживи	Зустрічальність кількість %	
Ссавці	68	93,1 **	Комахи	23	31,5
Комахоїдні	9	12,3	Родина Curculionidae	3	4,1
Їжак східний	2	2,7	Родина Carabidae	10	13,7
Кріт	1	1,4	Підродина Coprinae	13	17,8
Бурозубка	6	8,2	Родина Formicidae	4	5,5
Гризун	55	75,3	<i>Vespula silvestris</i> L.	1	1,4
Білка	6	8,2	Невизначені комахи (жуки)	11	15,0
Соня-вовчок	4	5,5	Черви	1	1,4
Соня горішкова	6	8,2	Дощові черв'яки	1	1,4
Миша лісова	6	8,2	Рослинні корми	20	27,4 ***
Миша жовтогорла	2	2,7	Соковиті плоди	11	15,0
Миші (рід <i>Apodemus</i>)	6	8,2	Ягоди суниць	1	1,4
Полівка лісова	29	40,0	Ягоди чорниці	2	2,7
Щур водяний	1	1,4	Груша (шкурка і кісточка)	1	1,4
Полівка темна	11	15,0	Слива (шкурка і кісточка)	2	2,7
Полівка сіра	6	8,2	Черешня (кісточка і шкурка)	2	2,7
Полівка підземна	4	5,5	Терен (кісточка)	1	1,4
Невизначені ссавці	4	5,5	Горобина (ягоди)	1	1,4
Птахи	9	12,3	Сухі плоди та насіння	9	12,3
Горобині			Горіхи ліщини	5	6,8
Галка	1	1,4	Насіння бобових	3	4,1
Сойка	1	1,4	Зернівка пшениці	1	1,4
Невизначені птахи	7	9,6	Гриби (рід <i>Boletus</i>)	1	1,4
Плазуни	9	12,3			
Ящірки	8	11,0			
Веретельниця	1	1,4			

* Таблиця складена Н. А. Полушиною.

** Всього проаналізовано вміст 9 шлунків та 64 зразки екскрементів. Отже, до розрахунку взято 73 даних, які прийнято за 100%. Знахідка певного виду поживи вважається за одну зустріч, але в зв'язку з тим, що в одному шлунку чи екскременті одночасно може бути кілька видів поживи, то кількість зустрічей різних видів перевищуватиме кількість даних. Внаслідок цього процентний вираз зустрічальності перевищуватиме 100.

*** Хвоя і листя, що, мабуть, випадково потрапляють в шлунок куниці лісової, виявлені у 22 випадках.

Гнізда куніць лісових ми знаходили в дуплах вікових буків і в стовбурах зламаних ялиць і смерек. Так, 27 травня 1948 р. куніця лісова була вигнана із свого гнізда, розташованого в п'ятиметровому товстому пні смереки в лісі на схилах гори Кукул (Чорногори), 29 травня місцезнаходження куніці було встановлено в стовбурі гігантської напівзасохлої ялини на горі Магура (околиці Ворохти Станіславської області). В березні 1949 р. місцевим мисливцем м. Кременця куніця лісова була забита в момент виходу з дупла вікової липи. Денними сховищами цього хижака є не тільки дупла, але й завали, буреломи, штабелі дров і кори, ніші в каменях, гнізда білок тощо.

Про розмноження цього хижака на розглядуваній території надійних матеріалів нема. За даними польських зоологів (А. Плятера, М. Новицького, Е. Незабитовського, Р. Кунце), малята у куніці лісової народжуються пізно — в кінці травня — на початку червня. У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є дві напівдорослі куніці (довжина тіла — 26 і 30 см, хвоста — 19 і 20 см), здобуті в серпні в с. Пиняках (інвент. № 337/162). У серпні 1953 р. в лісах Яворівського району Львівської області була здобута молода лісова куніця з довжиною тіла 38,3 см.

На куніці лісовій виявлені блохи *Ceratophyllus sciurorum* Schrr., *Tarsopsylla octodecimdentata* Kol., *Ctenocephalides felis* Bouche. Полювання на цього хижака заборонено¹.

Таблиця 3

Заготівлі куніць в західних областях УРСР
за матеріалами обласних контор Заготживсировини та Споживспілки
(в % по відношенню до 1947 і 1949 рр.)

Області	1947 р.	1948 р.	1949 р.	1950 р.	1951 р.
Закарпатська ² . . .	100	54	—	165,5	—
Дрогобицька . . .	100	193	600	940	813,3
Станіславська . . .	100	70,6	235,3	435,3	694,0
Львівська	—	—	100	47,6	112,3
Тернопільська . . .	—	—	100	100	100
Волинська	100	202,0	141,3	184,9	217,4
Ровенська	—	—	100	82,7	36,0

Найбільша кількість куніць добувається в лісових районах Волині (Ровенська область — перше місце, Волинська — третє місце), а також в гірських областях (Дрогобицька — друге місце, Закарпатська — четверте і Станіславська — шосте місце). В західних областях, де ліси відсутні (Тернопільська область) або окультурений ландшафт розвинений дуже сильно (Львівська область), куніць заготовляють значно менше.

Господарське значення куніці лісової велике. Красою і якістю зимового хутра куніця славиться здавна, в зв'язку з чим вона є одним з цінних видів хутрових звірів.

¹ З 1951 р. здобування куніць лісових дозволено за ліцензіями, що їх видає Обласне управління в справах мисливства.

² В 1946 р. в Закарпатській області тільки по конторі Заготживсировини було заготовлено 170 куніць лісових.

33. Куниця кам'яна (куниця білогорла, куниця домова, куниця хатня, куниця білодушка) — *Martes foina foina* Erxleben

Російське — куниця белодушка, каменная куница; місцеве — куна хатня. Синонімика: *Mustela foina* Erxleben (1777), *Mustela foina* L. (Завадський, 1840); *Mustela (Martes) Foina* (Плятер, 1852); *Mustela foina* Briss. (Новицький, 1866); *Martes foina foina* Erxleb., *Martes foina rosanovi* Martino (Огньов, 1931); *Martes foina foina* Erxleb. (Незабитовський, 1933).

Розглянутий матеріал — 11 екземплярів, 3 черепи.

Розміри і забарвлення куниць кам'яних із західних областей УРСР помітно не відрізняються від розмірів і забарвлення, що наводяться в літературі.

Ми зареєстрували кам'яну куницю в 19 пунктах західних областей республіки.

В наших колекціях є черепи куниць кам'яних з околиць м. Львова і с. Коростева Сокальського району, з сс. Ясенівка, Лагодів Глинянського району Львівської області. Декілька цих куниць було здобуто у місті Львові (Новий Львів, парк Залізні Води, вул. Піскова, Леніна). В експозиційних фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР зберігаються чучела куниць, здобутих в с. Пиняках Підкамінського району і в с. Поториці Сокальського району Львівської області. Таким чином, наявні дані і матеріали дозволяють говорити про те, що в межах досліджуваної території України куниця кам'яна є звичайним, але нечисленним видом хижаків. За нашими спостереженнями, як і за повідомленнями місцевих мисливців-промисловців, куниця кам'яна в Східних Карпатах піднімається по долинах річок в гори вище деревно-чагарникової рослинності, проте в цих місцях довго ніколи не затримується. Найбільш характерним місцем оселення куниці кам'яної в гірських районах західних областей республіки є поселення і розріджені ліси навколо них, розташовані в долинах карпатських річок на висоті до 850 м над рівнем моря.

Типовим місцезнаходженням куниці кам'яної в західних областях УРСР є насамперед різні будівлі, зокрема цегляні, покинуті старі монастирі, костьоли, замки, руїни. В таких містах, як Львів, Ужгород, Самбір, Кременець, Станіслав, Тернопіль, Жидачів, Збараж, Броди, Христинопіль, Золочів, Бучач, Дубровиця, доводилось постійно знаходити сліди перебування кам'яних куниць.

Оселяючись в містах, куниця кам'яна веде нічний спосіб життя. Найчастіше її можна помітити біля ящиків з сміттям, на звалищах, дахах будинків. У травні 1949 р. в м. Львові на вул. Пекарській увечері одна куниця була зловлена собакою. У серпні 1951 р. співробітник Інституту агробіології АН УРСР М. Ф. Антоненко увечері помітив цього хижака в сквері на вул. 1 Травня в центрі м. Львова. У жовтні того ж року доросла куниця-самка випадково була здобута одним з працівників тресту зелених насаджень у Львівському парку ім. Івана Франка. Нарешті, 23 березня 1952 р. пізно увечері ми бачили куницю в Стрийському парку м. Львова.

Про живлення цього хижака відомо мало. Аналіз екскрементів куниці, зібраних в західних областях УРСР, показав, що куниця поїдає різну їжу, в тому числі хрущів, домашніх голубів, галок, дрібних горобиних птахів, ягоди слив, вишень, плоди груш і яблунь, незначну кількість мишовидних гризунів, зокрема сірих пацюків, і різні кухонні покидьки. У 1939 р. нами встановлено, що куниці кам'яні, які живуть в Софійському соборі в Києві, поїдають кажанів. Найчастіше ми знаходили рештки кожаних пізніх.

Про розмноження куниці кам'яної в західних областях УРСР є дуже обмежені дані. Е. Незабитовський (1933), Р. Кунце (1933) зазначають, що малята у цих хижаків з'являються у травні і у виплоді буває в се-

редньому 3—5 звірків. У серпні 1948 р. в с. Туники Кременецького району Тернопільської області нам вдалось спостерігати двох молодих куніць, які досягли $\frac{3}{4}$ розміру дорослих. В липні 1952 р. колектор О. В. Єгоров у підвалі будинку по вул. Піскова № 48 (м. Львів) здобув куніцю-самку, а кількома днями пізніше у цьому ж підвалі знайшов п'ять сліпих куниченят, які загинули від голоду.

Ворогів у куніці кам'яної майже нема. Зрідка молоді особини стають жертвою собак.

Рис. 8. Куніця кам'яна.

Господарське значення куніці кам'яної, незважаючи на її нечисленність, велике. Маючи чудове за своєю товарною якістю хутро, ця куніця завжди високо ціниться.

Тепер в західних областях УРСР дозволено здобування куніці кам'яної за спеціальними ліцензіями, які видає Обласне управління в справах мисливства.

34. Тхір темний (тхір звичайний) — *Putorius putorius putorius* L.

Російське — черный или темный хорек, рідше — лесной хорек. Синонімика: *Mustela putorius* L. (1758); *Mustela putorius* L. (Завадський, 1840; Новицький, 1866); *Putorius putorius* L. (Мигулін, 1929, Огньов, 1931); *Mustela putorius putorius* L. (Незабітовський, 1933); *Mustela (Putorius) putorius* L. (Бобринський, 1944).

Розглянутий матеріал — 239 екземплярів, 20 черепів.

Розміри тхорів темних, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 20 екземплярів): довжина тіла 315,0—434,0 мм (середня — 369 мм), довжина хвоста 105,0—160,0 мм (середня — 128 мм), довжина вуха 12,0—36,0 мм (середня — 22,6 мм), довжина задньої ступні — 40,0—65,0 мм (середня — 52,3 мм), загальна довжина черепа 55,2—72,9 мм (середня — 63,7 мм), конділобазальна довжина черепа 56,0—71,2 мм (середня — 63,3 мм), вилична ширина 32,0—46,9 мм (середня — 36,5 мм), довжина верхнього ряду зубів 16,8—21,8 мм (середня — 19 мм), міжочна ширина 13,9—20,3 мм (середня — 16,7 мм), вага 330—1567 г (середня — 824,8 г).

Забарвлення тхорів темних, що населяють досліджувану територію, помітно варіює. Ми виділяємо такі типи забарвлення: а) «чорниші» — забарвлення майже однотипне, чорнокоричневе з ледве помітним по світлінням в області голови (тип: напівдорослий екземпляр № 1493), б) «темноостники» — забарвлення пухових і направляючих волосинок

світлопальовокремове, ость довга, чорна, блискуча (тип: дорослий екземпляр № 548), в) «степняки» — особини своїм забарвленням дуже близько нагадують зимових степових тхорів і, мабуть, є поміссю *Putorius putorius* L. и *Putorius evermanni* Lesson (тип: екземпляр № 1226), г) «пістрявики» — забарвлення дуже різноманітне. Звичайно вздовж хребта проходить широка «розмита» темна смуга. Забарвлення боків інтенсивно жовтобуре. Таким чином, верхня частина тіла строката — на жовтобурому фоні розкидані чорні пістрявини. На голові за очами широка біла смуга. Підборіддя вкрите короткою білою шерстю. Вздовж черевця проходить неширока бура смуга. Хвіст і дистальна частина передніх і задніх кінцівок абсолютно чорні (тип: дорослий екземпляр № 933). Можливо, що особини з подібним забарвленням так само є поміссю чорного і степового тхорів або, що цілком ймовірно, нащадками другого покоління помісей першого покоління.

В західних областях УРСР тхір є дуже поширеним, а місцями і численним видом хижаків. Ми встановили його місцезнаходження в усіх досліджених пунктах. У Східних Карпатах тхір чорний зареєстрований в с. Ворохті на висоті 800 м над рівнем моря. Мабуть, по долинах гірських річок вище 1000 м не піднімається.

Тхір темний — екологічно-пластичний вид. Його доводилось бачити і ловити на подвір'ях міських садіб Львова, Ужгорода, Станіслава, Кременця, Шацька, Радехова і т. д., у селах — в хлівах і стодолах (сс. Нижній, Рудники, Вовчухів і Сихів), в лісі і чагарникових заростях (сс. Підзвіринець, Березець, Застав'я), на берегах річок (Нежухівка, Тлумачик, Стрипа, Полтва) та в інших місцях. Найчастіше ці тхори зустрічались в заростях вздовж берегів різних водойм і боліт. Прибережний біотоп, за нашими даними, найгустіше заселений саме цим хижаком. Промисловці Львівської та інших західних областей УРСР добре знають біологічну прив'язаність темного тхора до заболочених угідь; більша частина звірків добувається восени в очеретових заростях, на гривах серед боліт біля кайми води.

Тхір не припиняє своєї діяльності протягом року. Спостереження, проведені нами в червні—серпні 1949—1950 рр. в рибгоспах Рудники і Стрийський показали, що максимальна активність цих хижаків буває в ясні ночі; якщо ж уночі йшов дощ, то тхори мало діяльні.

Влітку в населених пунктах тхори найчастіше ловились на світанку, зимою — вночі й увечері.

З метою вивчення живлення тхора Н. А. Полушиною проаналізовано понад 90 шлунків¹ звірків та 17 зразків екскрементів, здобутих у Львівській, Дрогобицькій, Ровенській та інших областях за період з 1951 по 1953 р. (табл. 4). В результаті проведеної роботи встановлено, що тхори в різні пори року живляться різною їжею, проте домінуючим кормом є мишовидні гризуни, а серед них миші польові і лісові (рід *Apodemus*), полівки сірі. Крім того, вони поїдають дику (горобині) і домашню птицю та падло. В шлунках зустрічались шерсть котів і кроликів, голки їжака. Один раз були знайдені ціла вушна раковина kota, кухонні покидьки; у весняно-літній період часто зустрічались шкіра жаб, кісті і луска риби, рештки комах. У травні 1949 р. коло жилог тхоревої нори в м. Львові була знайдена погрижена шкурка їжака. Кормова база для тхора в західних областях УРСР багата і різноманітна. Всі здобуті тхори і навіть ті, що здобувались ранньою весною, були добре вгодовані.

Глибина нір тхорів досягає 2 м. Діаметр нори — 7,8 см. За відомостями мисливців, на Поділлі і в Карпатах тхори темні влаштовують неглибокі нори в коренях буків.

¹ Середня вага одного шлунка 27,9 г, максимальна вага — 97 г, мінімальна — 7 г.

Таблиця 4

Склад їжі тхора темного
(за матеріалами Н. А. Полушиної)

Вид їжі	Кількість знахідок	%	Місяці року											
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Їжак <i>Erinaceus europaeus</i>	2	2,1	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Бурозубки (рід <i>Sorex</i>)	1	1,0	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Кролик свійський <i>Cuniculus domesticus</i>	9	9,7	3	1	2	1	—	—	—	—	—	—	—	2
Миша хатня <i>Mus musculus</i>	7	7,6	1	2	—	—	—	1	—	—	—	—	1	2
Миші лісові (рід <i>Apodemus</i>)	5	5,4	—	—	1	—	—	3	—	—	—	—	—	1
Пацюк сірий <i>Rattus norvegicus</i>	4	4,3	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2
Полівка звичайна <i>Microtus arvalis</i>	4	4,3	1	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	—
Полівка лісова <i>Clethrionomys glareolus</i>	2	2,1	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—
Щур водяний <i>Arvicola terrestris</i>	3	3,2	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	1
Гризуні (не визначені)	8	8,7	1	1	—	1	—	2	—	—	—	—	1	2
Надлина (свійські тварини)	6	6,5	1	3	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Кіт домашній <i>Felis domestica</i>	1	1,0	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Горобині птахи	7	7,6	—	3	—	1	—	2	—	—	—	—	—	1
Свійські птахи	7	7,6	1	3	1	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Яйця	4	4,3	1	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—	—
Птахи (не визначені)	14	18,0	2	1	—	1	2	2	—	—	1	—	—	5
Земноводні (жаби, рід <i>Rana</i>)	8	8,7	3	2	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—
Риба	5	5,4	—	4	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Комахи { Вовчок <i>Gryllotalpa gryllotalpa</i>	4	4,3	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—
{ Хрущ <i>Melolontha melolontha</i>	1	1,0	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Рослинні залишки (зерно)	1	1,0	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Домішки (солома, листя та ін.)	8	8,7	2	2	2	1	—	—	—	—	—	—	—	1

Розмноження тхора вивчено досить детально. 22 травня 1952 р. у здобутої в Івано-Франківському районі Львівської області самки (інв. № 2092) виявлено 8 ембріонів розміром 6—8,5 мм. 3 липня 1951 р. у с. Нижнів Станіславської області здобуто молоденького тхора-пухляка (інв. № 1492), який мав довжину тіла 248 мм; хвіст — 63 мм. 9 липня 1954 р. п'ять зрячих молоденьких тхорів (довжина тіла близько 150—200 мм) були знайдені в гнізді у підпіллі хліва в с. Смолин Немирівського району Львівської області. 23 липня 1954 р. у с. Волостків Дрогобицької області було здобуто вісім молодих тхорів з довжиною тіла 290—312 мм. 25—30 липня 1950 р. у с. Токи Тернопільської області ми зловили трьох молодих тхорів (інв. №№ 968, 970, 971), які мали такі розміри: довжина тіла 240—290 мм; довжина хвоста 75—100 мм. 29 липня 1952 р. близько Шацьку Волинської області здобуто два тхори (інв. № 2364, 2365), у яких довжина тіла дорівнювала 237—244 мм.

Виходячи з розмірів молодих тхорів, можна зробити висновок, що нащадки з'являються у кінці квітня — травні, а інколи і на початку червня. Таким чином, парування у тхорів, що населяють західні райони України, припадає на березень — першу половину квітня.

З зовнішніх паразитів на тхорах знайдено гамазових (*Laelaps hilaris* Koch.), іксодових (*Ixodes crenulatus* Koch.) кліщів та бліх. З внутрішніх паразитів в кишечнику знайдені трематоди *Euparyptum melis* Schrank і аскариди *Ascaris* sp.; в легенях — нематоди *Filaroides bronchialis* Wegner, а в лобних пазухах — трематоди *Trogloctrema acutum* Leukart.

Ворогами тхора є великі пернаті хижаки, але більше тхорів гине від собак.

Чисельність тхора темного в західних областях республіки висока і не зазнає помітних коливань. Деяке збільшення її спостерігається у наступному році після масового плодоношення бука. Високий урожай букових горішків спричиняє різке збільшення кількості мишей і полівок, які є об'єктом живлення темного тхора, а ця обставина обумовлює зростання чисельності тхорів темних.

Культурно-господарська діяльність людини, що бурхливо розвивається в західних областях УРСР, не позначається негативно на погрозі цього хижака. Останній пристосувався до життя поруч з людиною, і окультурений ландшафт є для нього сприятливим.

Таблиця 5

Заготівлі тхорів темних у західних областях УРСР
за матеріалами обласних контор Заготживсировини і Споживспілки
(в % по відношенню до 1947 і 1949 рр.)

Області	1947 р.	1948 р.	1949 р.	1950 р.	1951 р.
Закарпатська	100	44,7	46,9	53,8	54,0
Дрогобицька	100	105,7	202,2	313,8	216,5
Станіславська	100	143,3	241,2	335,0	273,7
Львівська	100	149,7	310,3	444,1	344,9
Тернопільська	—	—	100	100	143,6
Волинська	100	202,6	916,5	1807,0	1409,6
Рівненська	—	—	100	100	95,4

Практичне значення тхора темного в західних областях надзвичайно велике. По-перше, його хутро є одним з основних цінних видів, а по-друге, це один з основних природних винищувачів гризунів — шкідників

сільського господарства. Ось чому цілком недопустимо полювати на тхорів протягом цілого року. Заготівельні організації західних областей республіки повинні припинити весняно-літній відлов цих хижаків. Разом з тим слід посилити зимовий капканний промисел тхорів темних.

Перше місце по заготівлях тхора темного займає Львівська область, друге — Волинська. Це говорить про те, що найбільш густо тхір заселяє різні угіддя окультуреного ландшафту, характерного для Львівської області, і береги водойм, болота та інші угіддя водно-берегового комплексу, на які багата Волинська область.

35. Тхір степовий — *Putorius evermanni occidentalis* Браунер

Російське — хорек светлый, хорек степной, белый хорь. Синоніміка: *Mustela evermanni* Lesson (1827), *Putorius evermanni* (Мигулін, 1929, 1938; Огньов, 1931); *Mustella (Putorius) evermanni* Lesson (Бобринський, 1944; Гептнер, Морозова-Турова, Цалкін, 1950).

Рис. 9. Тхір степовий у зимовому хутрі

Розглянутий матеріал — 24 екземпляри.

Розміри тхорів степових із західних областей УРСР наведені в табл. 6.

Забарвлення літніх тхорів степових, що зберігаються в нашій колекції, не відрізняється від літнього забарвлення цих хижаків, які водяться в старобільському степу і в інших південно-східних районах УРСР. Зимове хутро у західноукраїнських тхорів степових значно темніше і має буруватий відтінок.

Поширення цих тхорів у західних областях УРСР вперше було встановлено нами (1952). Тепер тхорів степових ми здобули в таких пунктах: у Львівській області — с. Плугів Золочівського району, на околиці Щирця того ж району, околиці Брюхович того ж району, сс. Ричичани і Годвишня Городоцького району, с. Хлівчани Рава-Руського району, с. Чишки Вінниківського району; у Тернопільській області — с. Токи Новосільського району, у Збаразькому, Тербовлянському, Микулинецькому, Бучацькому районах, на околиці Тернополя.

За даними заготівельних контор Заготживсиловини, тхір степовий спорадично зустрічається в межах Дрогобицької і Станіславської областей¹.

Таблиця 6
Розміри тхорів степових, здобутих у західних областях України (в мм)

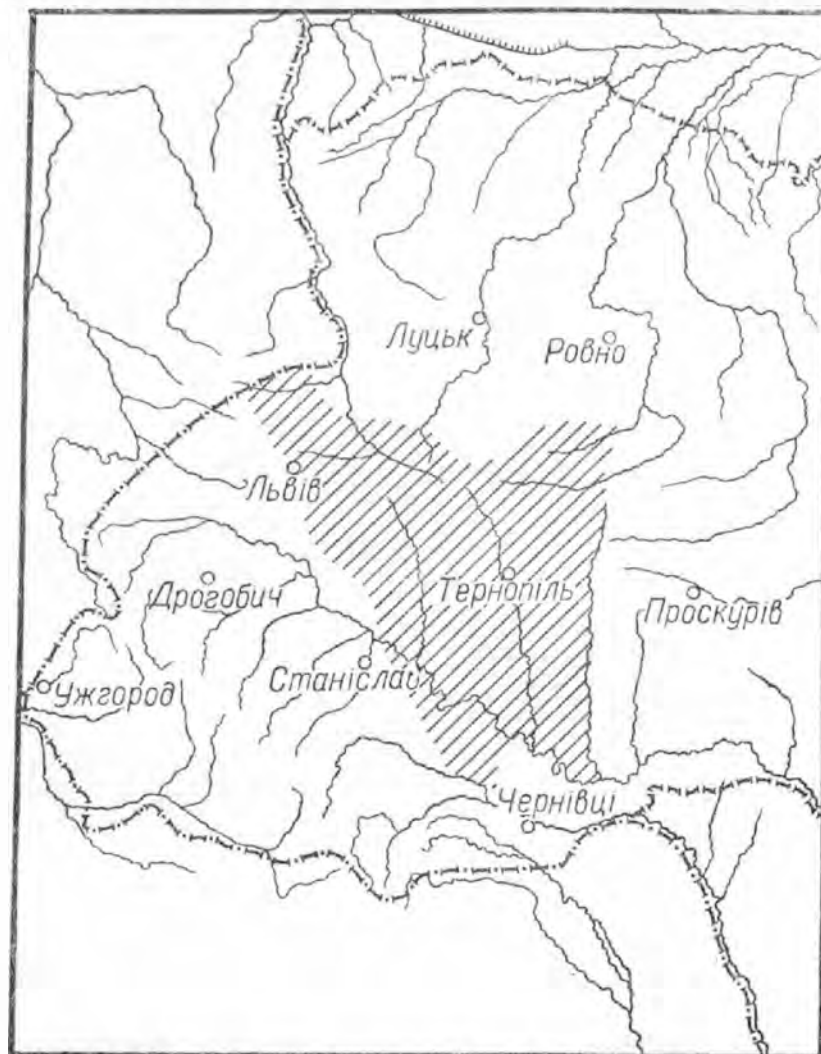
Інвентарний №	Місце здобичі і дата	Стать, вік	Довжина тіла	Довжина хвоста	Довжина задньої ступні	Довжина вуха	Загальна довжина черепи	Кондилобазальна довжина черепа	Височина ширини	Міжочний проміжок	Довжина верхнього ряду зубів
967	Токи Новоселицького р-ну Тернопільської області, 20.VII 1950 р.	♂, ad	400	135	57	24	68,4	68,0	38,1	16,8	21,8
966	Токи Новоселицького р-ну Тернопільської області, 14.VII 1950 р.	♀, ad	374	150	53	23	—	—	—	—	—
—	Плугів Золочівського р-ну Львівської області, 2.IX 1950 р.	♀, ad	327	127	52	21	—	—	—	—	—
2036	Хлівчани Рава-Руського р-ну Львівської області, 23.III 1952 р.	♀, ad	364	137	53	24	65,5	57,0	34,0	15,0	17,0
2367	Лашківка Кіцманського р-ну Чернівецької області, 9.VIII 1952 р.	♂, ad	402	136	56	23,5	63,9	63,2	13,8	13,8	19,6
2919	Щирець Щирецького р-ну Львівської області, 9. XI 1953 р.	♀, ad	368	108	—	18	—	—	—	—	—
2951	Щирець Щирецького р-ну Львівської області, 29.III 1954 р.	♀, ad	396	144	56	19	—	—	—	—	—

Є недостатньо обґрунтовані як усні, так і опубліковані дані про сучасне поширення тхора степового в Ужгородському, Мукачівському (О. О. Конюхович, 1953) і деяких інших рівнинних районах Закарпатської області.

Вперше доросла самка тхора степового була здобута 14 липня 1950 р. поблизу плантації цукрових буряків колгоспу «Новий Шлях»

¹ У відомостях про заготівлі в Рівенській і Волинській областях в значній кількості фігурують також степові тхори. Проте у заготівельних організаціях не тільки Волинні, але й інших західних областей республіки малокваліфіковані приймачі заносять в рубрику «степовий тхір» або «білий тхір» світлозбарвлені екземпляри чорного тхора. Тимчасом знаходження цього хижака в зазначених областях не виключене, особливо в районах, що лежать південніше лінії Луцьк—Рівно.

Новоселецького району Тернопільської області. Через шість днів після першої знахідки на стерні озимого жита того ж колгоспу був здобутий другий дорослий степовий тхір-самець. 2 вересня 1950 р. в околицях с. Плугова Золочівського району на крутих, зарослих різними бур'янами схилах, що межують з невеликими ділянками жита і червоної коню-

Поширення тхора степового.

шини, нашим колектором був здобутий третій тхір степовий. В період з 1951 р. по листопад 1952 р. кілька тхорів степових було здобуто в Городоцькому районі; дві шкурки надійшли у фонди відділу зоології Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР. 23 березня 1952 р. молодий степовий тхір (♀, ad) був здобутий поблизу с. Хлівчан Рава-Руського району Львівської області. В листопаді 1952 р. цей хижак був здобутий поблизу с. Ричичан, а 9 листопада 1953 і 29 березня 1954 р. — поблизу райцентра Щирця Львівської області. У вересні 1955 р. чотири молоді тхори були здобуті на полі близько с. Чишки Вінниківського району Львівської області.

Знахідки тхорів степових на території Тернопільської, Львівської та інших західних областей мають фауністичний і зоогеографічний інтерес. Вони свідчать про те, що тхір степовий поширений в ряді районів західних областей УРСР і є там вже не рідким видом. Той факт, що тхір степовий не був знайдений раніше на заході УРСР, пояснюється, мабуть, тим, що він тільки недавно там з'явився.

Намагаючись знайти причини появи тхора степового в західних областях УРСР, ми проаналізували взаємовідношення цього виду з іншими елементами фауни на розглядуваній території і виклали їх в одній із своїх попередніх праць (1952). Наші спостереження показали, що розширення ареалу тхора степового пов'язане з поширенням в західних областях УРСР ховраха крапчастого, яким він живиться. Зміна ареалу ховраха крапчастого в свою чергу знаходиться в зв'язку із збільшенням площі відкритих просторів.

Дані про екологію тхора степового в західних районах республіки відсутні. На тхорі, здобутому в серпні 1952 р. в районі с. Лашківка, знайдені *Mallophaga*. В кишечнику Н. А. Полушиною знайдені трематода *Euryphium melis* Schrank; в легенях нематода *Filaroides bronchialis* Wetpег. Із зовнішніх паразитів — знайдені кліщі роду *Ixodes*, *Laelaps*, *Haemogamasus*, пухоїди — *Mallophaga*.

— Тхір степовий належить до числа найважливіших хутрових звірів. Крім того, це один з основних винищувачів ховрахів і різних мишовидних гризунів — шкідників сільського господарства.

36. Норка європейська — *Lutreola lutreola lutreola* L.

Російське — норка европейская. Синоніміка: *Mustela lutreola* L. (1766), *Mustela lutreola* Schreber (Завадський, 1840); *Feotorius lutreola* L. (Кесслер, 1850); *Mustela lutreola* L. (Плятер, 1852; Новицький, 1866); *Lutreola lutreola* L. (Мигулін, 1929, 1938; Огнєв, 1931); *Mustela lutreola* L. (Незабитовський, 1933); *Mustela (Lutreola) lutreola* L. (Бобринський, 1944).

Розглянутий матеріал — 8 екземплярів.

Розміри норки (♂, сад), здобутої 6 жовтня 1955 р. близько Гаті-Говерла (Закарпатська область): довжина тіла 360 мм, довжина хвоста 143 мм, довжина задньої ступні 65 мм, довжина вуха 24 мм, вага 690 г.

Для Польщі цей хижак зазначався всіма попередніми зоологами. Е. Незабитовський (1933) відмічає, що в недалекому минулому норка зустрічалася в усій Польщі, але тепер вона там є рідким явищем. Р. Кунце (1930) вказував норку для Тернопільського ставу.

У січні 1952 р. молода норка була здобута в с. Кам'янці Підкамінського району Львівської області. В експозиційних фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР зберігаються чучела норок, здобутих в околицях с. Пиняки Підкамінського району Львівської області. Є дані про перебування норок на ставах Старомільського рибгоспу Волинської області. На основі цих відомостей можна говорити про спорадичне поширення норки в Закарпатській, Дрогобицькій, Станіславській, Львівській і Волинській областях.

В Східних Карпатах норка підіймається течією потоків до природної межі смерекового лісу. Ми спостерігали цих хижаків на висоті 1050 м над рівнем моря (Рахівський район, Закарпатська область).

Молоді норки, розміри тіла яких досягли 195—250 мм, здобуті в сс. Поториці і Заліссі Львівської області і зберігаються у фондах Науково-природознавчого музею.

За даними місцевих мисливців, гони у норки в Закарпатській області розтягнуті від другої половини лютого до квітня, а нащадки з'являються у квітні—травні. У виплоді буває від трьох до шести малят.

Не виключена можливість схрещування норки з тхором чорним. Кілька шкурок такої помісі ми бачили на хутрозаготівельних базах Ужгорода, Станіслава і Львова.

Про спосіб життя норки в західних районах УРСР нічого не відомо.

З ектопаразитів на норках виявлені гамазові кліщі і блохи.

У заготовлях хутра в західних областях УРСР норка фігурує в надзвичайно малій кількості (від 0 до 18 екземплярів). За існуючими законами промисел її категорично заборонений.

У ряді районів СРСР норка — цінний промисловий звір, проте кількість його зменшилась від надмірного промислу і він вимагає суворої охорони.

Внаслідок того, що основу живлення норки становлять гризуни, які є носіями різних захворювань, цього звірка можна віднести до видів, корисних в сільському господарстві і для охорони здоров'я людини.

В умовах західних областей УРСР слід терміново почати роботу по відновленню чисельності цього корисного і цінного хижака.

37. Горностай — *Mustela erminea aestiva* Kerr.

Російське — горностай; місцеве — скач. Синоніміка: *Mustella erminea* L. (1758), *Mustela Erminea* L. (Плятер, 1852); *Mustela erminea* L. (Мирulin, 1929; Незабитовський, 1933; Гептнер, Морозова-Турова, Цалкін, 1950); *Mustela erminea aestiva* Kerr. (Огньов, 1935; Бобринський, 1944).

Розглянутий матеріал — 21 екземпляр, 3 черепи.

Розміри горностаїв, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 10 екземплярів): довжина тіла 246—310 мм (середня — 269,6 мм), дов-

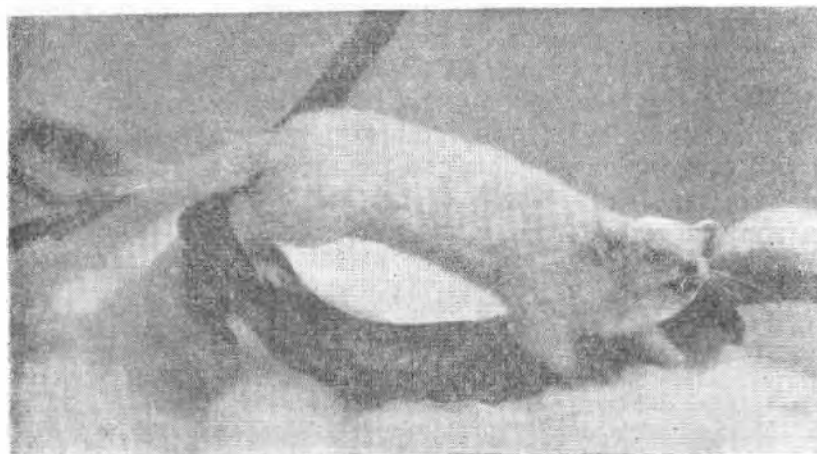

Рис. 10. Горностай у зимовому хутрі.

жина хвоста 83—123 мм (середня — 100,3 мм), довжина вуха 12—29 мм (середня — 19 мм), довжина задньої ступні 37—59 мм (середня — 45,2 мм), загальна довжина черепа 45,1—50,6 мм (середня — 48,6 мм), конділобазальна довжина черепа 45,2—51,1 мм (середня — 49,1 мм), вилична ширина 23,9—28,7 мм (середня — 26,3 мм), довжина верхнього ряду зубів 12,4—14,9 мм (середня — 13,8 мм), міжочна ширина 10,5—13,3 мм (середня — 11,7 мм), вага 146,0—300,0 г (середня — 213,5 г).

Забарвлення типові. Сезонний деморфізм виявлений чітко.

В колекціях Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є серія горностаїв, здобутих в різні строки під Львовом в кінці минулого століття. За час роботи нам вдалося здобути цього хижака в таких пунктах: 22 серпня 1951 р. горностай (♀, ad) був зловлений поблизу с. Ясиня Рахівського району Закарпатської області, на висоті 700 м над рівнем моря. У Горганах Н. А. Полушина спостерігала горностая в околицях с. Вижня-Яла (Станіславська область) на висоті близько 900 м над рівнем моря. Мабуть, в Східних Карпатах горностай може підійматись до верхньої межі лісу. У січні 1952 р. горностай (♀, ad) був здобутий в районі м. Вінників Львівської області. Протягом 1952, 1953 і 1954 рр. 10 горностаїв було зловлено поблизу сс. Рудників, Чайковичів, Волосків, Судової Вишні Дрогобицької області і сс. Вовчухів, Вінників Львівської області. Горностай чотири рази зустрічався нами в Дрогобицькій області: поблизу с. Рудників Миколаївського району (жовтень 1948 р.), біля

с. Березця Комарнівського району, на березі р. Верещиці (квітень 1950 р.), в околицях районного центра Рудки на схилах яру біля р. Вишні (травень 1951 р.) і поблизу с. Колодруб (листопад 1952 р.).

Відомості про екологію горностая в західних областях УРСР обмежені. Годуюча самка горностая добыта 4 травня. У шлунках цього хижака знайдено рештки сірої полівки, хатньої миші та пташине пір'я.

На цьому хижакі встановлені блохи *Ctenophthalmus assimilis* T a s c h., *Ctenophthalmus agyrtes* H e l l., гамазові кліщі *Laelaps*, з внутрішніх паразитів *Cestodes*.

Слід зазначити, що коли в 1948—1951 рр. горностай нам майже не зустрічався, то восени 1952 р. і протягом 1953 р. цього хижака можна було зустріти в ряді районів західних областей УРСР, що дозволило нам здобути серію горностаїв і провести аналіз вмісту їх шлунків.

У заготівлях хутра цей вид не фігурує. Ми вважаємо, що горностай в межах досліджуваних районів України — дуже поширений, але нечисленний хижак. Причини, що впливають на чисельність горностая в західних областях, не вивчені. Завдання полягає в дослідженні факторів, які обмежують зростання чисельності горностая в гірських і передгірних районах Східних Карпат, бо господарське значення цього ссавця велике. По-перше, горностай — цінний об'єкт хутрового промислу, який займає в заготівлях хутрової сировини СРСР видне місце, а по-друге, горностай — добрий винищувач мишовидних гризунів. В літературі є вказівки, що протягом дня горностай (горностай, як і тхір чорний, добре пристосувався до окультуреного ландшафту) може здобути до восьми дрібних гризунів, легко справляється з водяним щуром, а тому з сільськогосподарської точки зору це один з найбільш корисних видів.

38. Ласка південна (ласиця) — *Mustela nivalis vulgaris* E r x l e b e n

Російське — ласка; місцеве — ластичка. Синоніміка: *Mustela nivalis* L. (1766), *Mustela vulgaris* Schreber (Завадський, 1840); *Mustela (gale) vulgaris* (Плятер, 1852); *Mustela vulgaris* Briss. (Новицький, 1866); *Mustela nivalis* L. (Мигулін, 1929, 1938; Огньов, 1935); *Mustela nivalis nivalis* L. (Незабитовський, 1933); *Mustela (Mustela) nivalis* L. (Бобринський, 1944).

Розглянутий матеріал — 50 екземплярів.

Розміри ласок із західних областей УРСР (♂♂ і ♀♀ — 12 екземплярів): довжина тіла 194,0—250,0 мм (середня — 216,7 мм), довжина хвоста 48,0—78,0 мм (середня — 61,3 мм), довжина вуха 11,0—16,0 мм (середня — 15,9 мм), довжина задньої ступні 25,0—40,0 мм (середня — 13,8 мм), загальна довжина черепа 36,5—40,3 мм (середня — 38,9 мм), конділобазальна довжина черепа 30,0—42,7 мм (середня — 38,5 мм), вилична ширина 19,1—22,8 мм (середня — 21,9 мм), вага 91,8—142,8 г (середня — 118,5 г).

Забарвлення літнього хутра ласок нашої колекції майже не відрізняється від забарвлення екземплярів, що населяють суміжні райони Польщі і Білоруської РСР, але помітно темніше східноукраїнських. В умовах Львівської області, очевидно, завдяки м'якому клімату і мало-сніжним зимам, а також оселенню в окультуреному ландшафті, частина ласок взимку не міняє свого літнього забарвлення. Так, наприклад, 23 січня 1951 р. ми здобули ласку в саду в м. Львові по вул. Ніженській. Цей екземпляр мав літнє забарвлення хутра, і тільки незначна кількість білих волосинок була на боках, між лопатками і на хвості. В експозиційних фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є більше 10 ласок, здобутих між листопадом і квітнем, але цілком білих (зимових) є лише чотири екземпляри, тобто близько 23%. У снігову зиму 1952/53 р. до фондів Науково-природознавчого музею надійшло близько 10 ласок, з яких лише одна мала буре забарвлення голови, всі інші були білі.

Нами встановлена наявність ласки в усіх досліджених районах західних областей УРСР.

Вертикальне поширення в Східних Карпатах вивчено недостатньо. Л. Саган (1935) здобув ласку на висоті 1330 м над рівнем моря. Нам вдалось зустріти ласку в ландшафті карпатських стланців на висоті 1600 м над рівнем моря. Влітку 1953 р. одна молода ласка була здобута на Боржавських полонинах на висоті 1250 м над рівнем моря. На Кавказі і в горах Середньої Азії ласка піднімається до 3500 м, у зв'язку з чим цілком допустиме знаходження її і на самих вершинах і вододільних хребтах як у Чорногорах, так і в Горганах.

Незважаючи на велике поширення ласки, спосіб її життя в західних областях майже не вивчений. За нашими спостереженнями, ласка не зв'язана з певним біотопом або ландшафтом. Її можна зустріти скрізь. Так, у липні 1948 р. ласки ловились в грабово-букових лісах Поділля, у жовтні 1949 р. кілька ласок було здобуто в Прикарпатті на луках р. Болозівки, в березні 1950 р. ласки потрапляли в капкани, поставлені у вербових чагарниках в долині Дністра, а в червні 1950 р. кілька ласок здобуто біля дністровських стариків в районі с. Нижнього Станіславської області.

Восени 1951 р. ці звірки зустрічались на посівах озимого жита в Рудківському районі Дрогобицької області, а також на стерні в околицях Галича. Взимку ласки дуже часто ловились в садибах Львова, на Личаківському кладовищі і в буковому лісі на Погулянці. 20 лютого 1952 р. напівдорослий екземпляр був здобутий у хмизі серед сільськогосподарського двору с. Ясенівки. У жовтні 1953 р. ласки зустрічались в скиртах немолоченого вівса в с. Чишках Вінниківського району, а 1 листопада 1953 р. линяюча молода ласка була здобута поблизу с. Задвір'я Глинянського району. 6 жовтня 1955 р. ласка спостерігалась у гірсько-карпатському змішаному лісі близько Гаті-Говерла Закарпатської області.

Нам неодноразово вдавалось бачити ласок, що перебігали по стрімкому березі р. Верещиці. Ласка активна протягом року. Свою діяльність не припиняє і вдень, хоча влітку найчастіше доводилось бачити її після заходу сонця.

Ласка живиться в основному дрібними мишовидними гризунами. Найчастіше нам доводилось зустрічати і відловлювати ласок в тих місцях, де кількість мишовидних гризунів була великою. Так, в урочищі Калинівка біля м. Кременця у серпні 1948 р. ми знайшли лісовий яр, в якому було дуже багато лісових полівок і жовтогорлих мишей (на 25 добо-пасток здобували в середньому 11 мишей і полівок). На третій день відлову в один з дугових капканів потрапила доросла ласка, а після цього — ще дві. 18 березня 1950 р. в районі с. Рудники при огляді капканів, поставлених вздовж водойми, в одному була знайдена ласка, а в сусідньому — напівз'їдена полівка-економка. Наступного дня в тому ж місці ми знайшли в капкані пошкоджену полівку. Поставивши дуговий капкан, ми здобули другу ласку. В 1949 р. на колгоспних полях Пустомитівського району Львівської області довго стояли копи гречки. Мишовидні гризуни скупчились в копах у значній кількості, і коли почали звозити копи на тік, з кожного нижнього снопа можна було витрусити мишу або полівку. В одній з кіп між верхніми снопами було знайдено гніздо ласки, яке було збудоване з шерсті дрібних гризунів. Ми старанно оглядали кожний сніп з цієї копи, але жодного гризуна не знайшли.

Наші спостереження свідчать про те, що ласка завдяки малим розмірам легко проникає в ходи полівок і мишей. Вона є основним винищувачем мишовидних гризунів в західних областях УРСР. Після того, як ласка знищить більшість мишей, полівок та інших дрібних звірків в радіусі 150—200 м, вона переходить в нове «мишаче» місце, де знаходиться доти, поки запаси їжі задовольняють її потреби. Отже, ласка має

свій невеликий «мисливський район». За даними Н. А. Полушиної, ссавці становлять 93,1 %, а птахи 6,9 % у живленні західноукраїнської ласки.

Свої сховища ласка влаштовує або під землею в старій норі полівок, або в щілинах між камінням, під хмизом, в кунах кори, серед решток соломи, що залишається на полі, в копах, скиртах, в підпіллі жилих будівель.

Розмноження ласки в західних областях УРСР достатньо не вивчене. 19 травня 1952 р. в околицях селища Зимові Води здобута ласка, що мала 5 ембріонів по 16,0—22,5 мм. 21 червня у Вінниківському лісі була зловлена самка, яка мала ембріони розміром 3—4,5 мм. Молоді ласки, що досягли $\frac{2}{3}$ розмірів дорослих особин, ловились з другої половини травня до кінця серпня, отже, строки розмноження у ласок розтягнуті.

До ектопаразитофауни ласки належать блохи *Ctenophthalmus assimilis* Tsch., гамазові (*Parasitidae*, *Laelaps hilaris* Koch) та іксодові (*Ixodes ricinus* L., *I. trianguliceps* Bir.) кліщі.

Ворогів у ласки, як і в більшості хижаків, мало. Зрідка молоді ласки стають жертвою хижих птахів. Ми знайшли три черепи ласок в погадках сов з Мукачівського району Закарпатської області. Взаємовідношення ласки з горностаєм в західних областях УРСР не вивчені. Можливо, що численніша в різних біотопах і ландшафтах ласка обмежує зростання погोलів'я горностая (див. розд. «Горностай»).

Чисельність ласки в західних областях УРСР зазнає коливань. Збільшення погोलів'я ласок знаходиться в прямій залежності від зростання чисельності мишовидних гризунів, а остання для лісових видів обумовлена врожаєм букового насіння і кліматичними умовами. Влітку 1949 р. на луках вздовж р. Болозівки була велика кількість полівок сірих. Восени (жовтень) нам довелося в тому ж місці побачити значну кількість ласок. За один вечір при маршруті 2—3 км ми зустріли від двох до чотирьох цих хижаків. Внаслідок того, що за час нашої роботи не спостерігалось різкого зменшення кількості мишовидних гризунів, то й помітного скорочення кількості ласок ми не констатуємо.

Ласка належить до тих видів ссавців, які добре пристосувались до життя в окультуреному ландшафті. У зв'язку з тим, що культурно-господарська діяльність людини в західних областях УРСР розвивається швидкими темпами, зокрема збільшується площа під різними сільськогосподарськими культурами, для ласки створюються сприятливі умови і чисельність її на досліджуваній території не зменшується.

Практичне значення ласки надзвичайно велике. Як уже відзначалось, це один з основних видів, що знищують величезну кількість гризунів — шкідників сільського господарства. Протягом дня ласка може знищити кілька полівок або мишей. Таким чином, роль ласки як біологічного фактора в боротьбі з мишовидними гризунами велика. Ось чому ласка підлягає всемірній охороні.

З метою залучення цього корисного хижака на колгоспні поля необхідно влаштовувати вкриття, яким віддає перевагу ласка. Для цього слід складати на окраїнах поля, поблизу захисних насаджень і біля доріг купи каміння, хмизу, дерну тощо.

39. Борсук — *Meles meles meles* L.

Російське — барсук. Синоніміка: *Ursus meles* L. (1758); *Meles vulgaris* Schreb. (Завадський, 1840); *Meles taxus* Pall. (Плятер, 1852); *Meles taxus* Schreb. (Новицький, 1866); *Meles taxus* Pall. (Дзедушицький, 1895); *Meles meles* L. (Мигулін, 1929; Огньов, 1931; Бобринський, 1944).

Розглянутий матеріал — 11 екземплярів, 11 черепів.

Розміри і забарвлення борсуків, здобутих в західних областях УРСР, характерні для особин, що населяють європейську частину ареалу.

Борсук в західних областях УРСР знайдений нами в більшості досліджених пунктів, проте чисельність його скрізь невелика.

За спостереженнями, опублікованими нами раніше (1949), в Східних Карпатах борсук у своєму вертикальному поширенні доходить до межі субальпійського поясу, зустрічаючись в ландшафті карпатських стланців. Мабуть, він виходить і на полопини, бо і тут нам неодноразово доводилось знаходити борсукові екскременти. Вертикальне поширення цього хижака на Кавказі, за даними К. А. Сатуніна (1920), — від рівня моря до альпійських лук (тобто 2570 м над рівнем моря). Н. Я. Динник (1910) зустрічав сліди борсуків на альпійських луках на висоті 2250 м, а нори їх на висоті 1500—2100 м в ялинових лісах. На Тянь-Шані, за матеріалами М. О. Северцева (1873), борсук знаходиться на висоті 1800 м над рівнем моря.

Типовим біотопом борсука в умовах західних областей, за нашими спостереженнями, є високостовбурний буковий ліс з густим підліском і численними ярами.

Особливо часто зустрічається борсук в ландшафті гірських букових і ялинових лісів. В цих місцях він влаштовує свої нори в щілинах скель і хаотичних нагромадженнь кам'яних брил основних карпатських порід. В рівнинних лісах Львівської і Тернопільської областей нори борсуків найчастіше доводилось знаходити на схилах ярів.

Точних строків залягання в сплячку і пробудження борсуків, що населяють досліджуваний нами район України, нема.

За нашими спостереженнями, в рівнинних районах Закарпатської області борсук залягає в зимову сплячку лише в грудні, а систематичні виходи з нір починаються уже в кінці лютого. В гірських карпатських районах зимова бездіяльність, мабуть, продовжується з другої декади жовтня по березень.

Живлення борсука не уточнене, але, як справедливо відзначає С. І. Огнєв (1931), воно залежить від пори року. Весною в травні (Ф. І. Страутман і К. А. Татарінов, 1949) борсук в Східних Карпатах (Чорногори і Горгани) живиться головним чином рослинною їжею, поїдаючи корінці мохнатки (*Lezula silvatica*), цибулини гусячої цибулі (*Gagea luteum*), плоди бука (*Fagus silvatica*), а також різних твердокрилих (*Coleoptera*), насамперед бронзівок (*Cetonia aurita*), турунів (*Carabus caraneus*) і гнйовиків (*Geotrapes silvaticus*).

Живлення борсука в західних областях УРСР *

Вид поживи	Зустрічальність кількість	%	Вид поживи	Зустрічальність кількість	%
Ссавці	12	30,7	Рослинні корми	45	89,5
Полівка сіра	10	25,6	Терен (кісточки)	4	10,2
Невизначені ссавці	2	5,1	Слива (кісточки, шкурка)	6	15,4
Земноводні	6	15,4	Бересклет (кісточки)	5	12,9
Жаби (рід <i>Rana</i>)	6	15,4	Шипшина (насіння)	1	2,5
Комахи	24	61,5	Ліщина (горіхи)	1	2,5
Хрущі	5	12,9	Гридики (рештки оболонки насіння)	1	2,5
Родина <i>Carabidae</i>	5	12,9	Еспарцет	3	7,7
Підродина <i>Corrinae</i>	2	5,1	Глуха кропива	3	7,7
Підродина <i>Cetoni</i>	1	2,5	Гриби (не визначені)	2	5,1
Невизначені комахи	11	28,1	Невизначені рослини (стебла, коріння)	19	49,0
Молюски	1	2,5			

На початку червня 1948 р. автору доводилось знаходити в гірському буковому карпатському лісі (Яремчанський район Станіславської області) ділянки площею до 6—7 м², на яких вся мохнатка була вирита борсуками. Екскременти борсука в цей період складались з залишків хітинових покривів жуків і бурозеленої рослинної маси.

* Таблиця складена Н. А. Полушиною.

По схилах і гребенях ярів незалежно від експозиції борсук влаштовує своє житло — підземну споруду, яка складається з системи розгалужених ходів з кількома виходами. Борсуки чудові землекопи, і їх нори йдуть вглиб на кілька метрів.

Про розмноження цього хижака в західних областях УРСР є дуже обмежені матеріали. У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР зберігається молодий борсук (довжина — 410 мм), здобутий 24 квітня. 27 березня 1953 р. поблизу с. Киданова Тернопільської області була знайдена самка з чотирма ембріонами розміром 73—84 мм. Напівдорослий борсук був здобутий 15 серпня 1950 р. біля с. Великого Бичкова Закарпатської області. Малята з'являються, мабуть, в кінці березня — на початку квітня. К. Н. Росси́ков (1887) відносить народження борсуків на Кавказі до квітня (2 квітня йому принесли трьох безпорадних борсучків), а Н. Я. Динник (1910) — до березня. Кількість малят, за спостереженнями С. І. Огньова та О. О. Мигуліна, коливається від двох до чотирьох, а за В. Г. Гептнером, Л. Г. Морозовою-Туровою, В. І. Цалкіним, — від двох до шести.

За нашими спостереженнями, борсук добре плаває. У серпні 1949 р. в Стрийському районі (с. Станків) Дрогобицької області ми спостерігали дорослого борсука, який вдень переплив велике озеро.

З енто- і ектопаразитів борсука слід відзначити трематод *Euparyphium melis* Schrank. У тонких кишках виявлені нематоди *Capillaria putorii* Rud. Крім того, виявлені блохи *Paraceras melis* Wagn., *Chaetopsylla trichosa* Koch., *Pulex irritans* L. та іксові кліщі *Ixodes crenulatus* Koch.

Коливання чисельності борсука в західних областях ми не відмічаємо. В результаті надмірного промислу цього звіра як в роки війни, так і в післявоєнний період чисельність борсука скрізь скоротилась, в зв'язку з чим здобування його тимчасово заборонено.

Корисна діяльність борсука в лісі полягає в знищенні великої кількості шкідливих комах, насамперед твердокрилих.

40. Видра річкова — *Lutra lutra lutra* L.

Російське — видра речная. Синоніміка: *Mustela lutra* L. (1758); *Lutra vulgaris* L. (Завадський, 1840); *Lutra vulgaris* Jundz. (Плятер, 1852); *Lutra vulgaris* Erxleb. (Новицький, 1866); *Lutra lutra* L. (Огньов, 1931; Незабитовський, 1933; Мигулін, 1938; Бобринський, 1944).

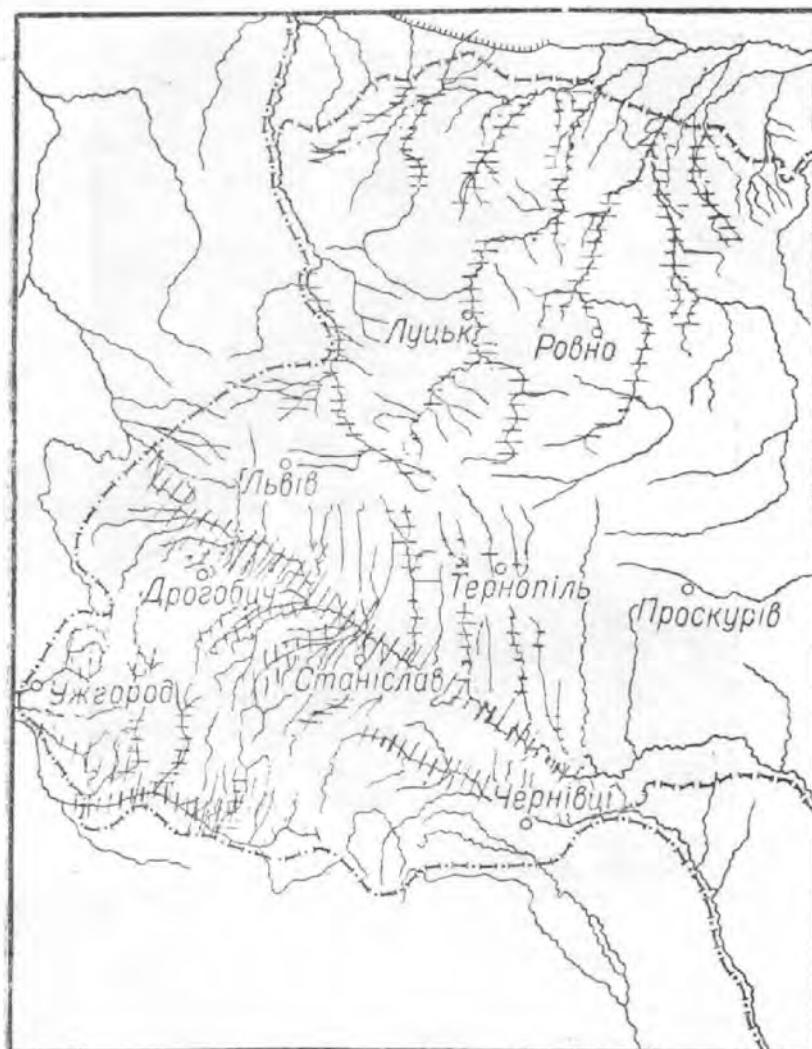
Розглянутий матеріал — 16 екземплярів, 6 черепів.

Розміри і однотипове забарвлення не відрізняються від даних, що наводяться в літературі для євразійської видри. Один раз нам попалась надзвичайно велика видра (♂, се́пex), що мала такі розміри: довжина тіла — 81,5 см, довжина хвоста — 43,5 см, довжина задньої ступні — 13,2 см, конділобазальна довжина черепа — 120,0 см, вилична ширина — 76,0 мм, вага — 12,8 кг. Різці у цієї видри як на нижній, так і на верхній щелепах були цілком стерті.

Нами встановлено, що в межах західних областей УРСР видра є звичайним видом в багатьох пунктах верхів'я басейну Дністра і Західного Бугу. Її місцезнаходження встановлено в с. Великий Бичків Закарпатської області, а також в 19 пунктах Дрогобицької, 6 — Станіславської, 10 — Львівської і 11 — Тернопільської областей.

Вертикальне поширення цього хижака нами достатньо не вивчене. Ми зустрічали річкових видр в Старосамбірському районі на озерах, розташованих на висоті 300 м над рівнем моря. В гірські карпатські райони видра, безперечно, може підніматися по течії річок і річкових долинах до висоти 1000 м над рівнем моря і вище. Це відзначають К. А. Сатунін (1920) та С. С. Туров (1928) для кавказької видри. Вертикальне поширення видри в Гімалаях досягає висоти 4000 м над рівнем

моря, на Кольському півострові — *regio subalpina* області берези. С. І. Огньов (1931) свідчить, що в гори цей вид заходить до висоти 2500 м, а за деякими даними зарубіжних зоологів, в Татрах видру зустрічали на кам'янистих перевалах вище 1500 м над рівнем моря. Так високо в Карпатах цього звіра не зустрічали. Не виключена можливість, що видра річкова переходить через Карпати (із Закарпаття в Передкарпаття і навпаки).

Поширення видри річкової.

Типовим місцезнаходженням річкової видри в західних областях УРСР є рівнинні ліві притоки Дністра — Верещиця, Золота Липа, Стрипа, Серет, а також верхів'я Західного Бугу та Гурині.

У Закарпатській області видра заселяє гирла таких річок, як Уж, Латориця і Свалба. Зазначені річки характеризуються помірною течією, наявністю стрімких берегів, зручних для влаштування нір, ямами, в яких взимку скупчується риба, заростями верби, осики, вільхи та іншими вологолюбними деревними породами. Місцями ці річки заростають буйною мікрогідрофільною трав'янистою рослинністю. Постійно зустрічається видра і в різних водоймах зі стоячою водою у верхів'ях Дністра. Гірських мілких струмків із швидкою течією і кам'янистими галечниковими берегами видра, за нашими спостереженнями, уникає, але постійно живе біля Дністра, Тиси, Стрию та інших великих річок.

Видра активна протягом усього року. В теплий безльодовий період, який в західних областях триває з кінця лютого по другу-третю декаду грудня, видра більш активна у вечірні години (в липні 7—8 година вечора) і вночі. Так, дуже велику видру ми бачили 1 липня 1949 р. коло 8 години вечора на ставку № 3 і № 4 рибгоспу Рудники. В період льодоставу цього хижака часто доводилось бачити в сонячні дні (с. Березець Комарнівського району). В цей час видра любить виходити на

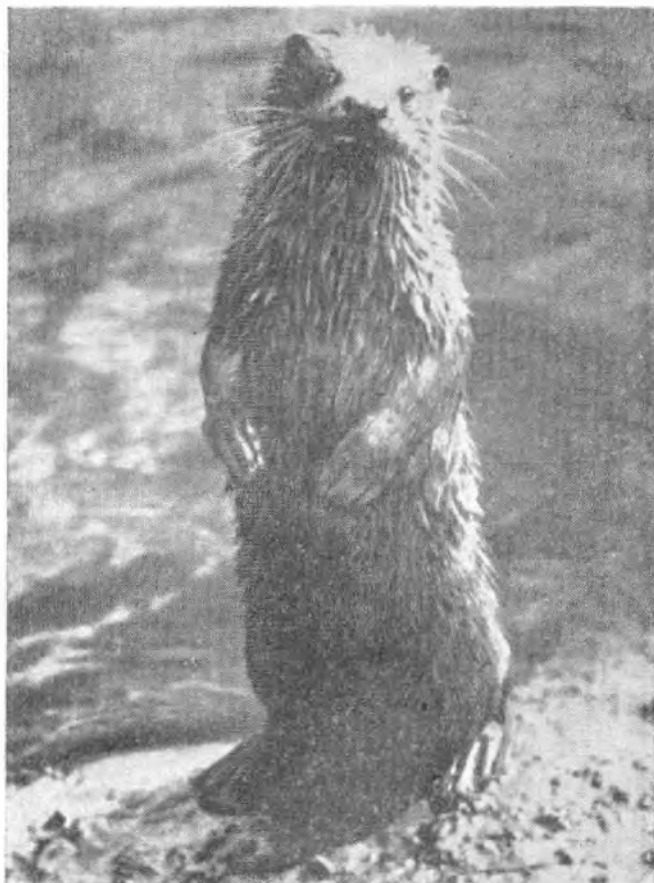

Рис. 11. Доросла видра річкова.

берег; згорнувшись кільцем в затишному місці, вона гріється на сонці. В серпні 1949 р. на ставках с. Станків ми вели спостереження за видрою вдень. Звір так міцно спав на плаваючій купі сухого очерету, що ми підпливли до нього на човні на відстань 7—8 м. 27 листопада 1954 р. ми спостерігали дорослу видру біля полонки на Дністрі близько с. Хлопчиці (Дрогобицька область). Ранньою весною видру найчастіше доводилось бачити в місячні ночі. Так, 28 березня 1952 р. три видри були помічені на кризі колгоспного ставка в с. Бонишині Золочівського району. Одна видра значно більших розмірів, мабуть, була самкою, дві інші — її дітьми. 6 квітня 1952 р. поблизу с. Міжріччя Перемишлянського району три видри були помічені на кризі, що пливла по р. Гнилій Липі. Це також був виводок — самка з молодими. Отже, в західних областях УРСР, як це зазначається в літературі і для інших районів СРСР, виводки тримаються разом з самкою до весни.

Живлення видри залишається ще мало вивченим. Перевагу цей хижак віддає великій рибі. У рибгоспах Ракове, Рудники, Мединичі, Комарно, Бабино, Копичинці, Ходорів, Янів, Городок і т. д. щорічно видри

поїдають значну кількість товарного коропа, а іноді і маточний матеріал. За нашими спостереженнями, видра знищує риби більше, ніж може з'їсти за один раз. Нам неодноразово доводилось знаходити на березі ставків напівз'їдених видрою великих риб. Істотні спустошення роблять видри взимку, знайшовши дорогу до ставків-зимівників. Крім риби, видри їдять дрібних гризунів (водяних щурів, полівок-економок і інш.), раків, молюсків, водяних жуків.

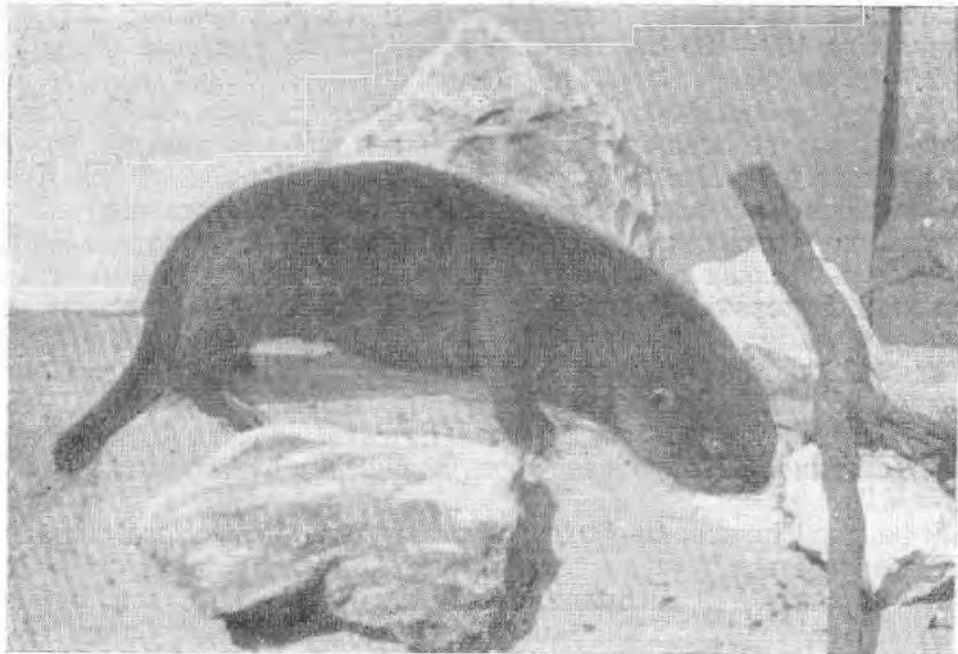

Рис. 12. Молода видра в ювенільному хутрі.

Нори видр ми знайшли в районі с. Підзвіринець і с. Майдан. Вони були влаштовані в стрімких берегах водойм і мали кілька підводних виходів.

Надійних відомостей про розмноження видр нема. У Науково-природознавчому музеї Львівського філіалу АН УРСР є видри-пухляки, здобуті 17 і 19 липня 1949 р.; в липні 1949 р. на ставках в с. Держів випадково сіткою було зловлено три молоді видри, довжина тіла яких досягала 440 мм. 5 липня 1949 р. на р. Бистра близько с. Іза (Закарпатська область) здобута молода видра довжиною 370 мм. 20 жовтня 1952 р. молода видра-самка була здобута на р. Шопурка в околицях с. Великий Бичків Закарпатської області. 9 квітня 1952 р. був здобутий молодий екземпляр видри (довжина тіла 460 мм) віком приблизно п'ять місяців. В кінці листопада 1951 р. у Золочівському районі Львівської області було знайдено у надземному гнізді дві, ще сліпі, молоденькі видри. Слід вважати, що період розмноження у видри в зв'язку з амфібіотичним способом життя розтягнутий.

За нашими спостереженнями, у верхів'ях Дністра видра досить численна. Її промишляють за ліцензіями обласних управлінь в справах мисливства. Проте встановити кількість видр, що добуваються кожного року в тій чи іншій області, важко. За даними заготівельних організацій, в західних областях УРСР за останні роки централізованим порядком надійшла така кількість видр: по Закарпатській області — 26, Дрогобицькій — 9, Станіславській — 18, Львівській — 21, Ровенській — 45 і Волинській області — 60.

41. Ведмідь бурий — *Ursus arctos arctos* L.

Російське — медведь бурый. Синоніміка: *Ursus arctos* L. (1758); *Ursus arctos* L. (Завадський, 1840; Кесслер, 1850; Огньов, 1931; Незабитовський, 1933); *Ursus (Ursus) arctos* L. (Бобринський, 1944).

Розглянутий матеріал — 17 чучел і шкурок, 5 черепів.

Забарвлення типове, розміри середні (Е. Незабитовський, 1933), довжина тіла 160—190 см, висота в холці 125 см, загальна довжина черепа 26—35 см¹.

На території східних областей УРСР, за даними О. О. Мигуліна (1938), ведмідь не водиться. За історичними документами, він був дуже поширений по всій лісовій і лісостеповій зонах України. О. П. Корнєєв (1949) відносить ведмеда до надзвичайно рідких видів ссавців на Україні і вважає, що в межах республіки він поширений в Карпатах. У працях попередніх польських зоологів є вказівки на поширення ведмеда бурого в Галичині, Буковині, Польщі і на Волині. За Е. Незабитовським, в Галичині і Польщі нараховувалось 100 ведмедів, які концентрувались у Східних Карпатах (Гринява, Явірник, Ясиня, Татарів, Ворохта) і в литовському Поліссі (Лунінець). М. Г. Янушевич (1947) та І. Т. Сокур (1949) вказують цього звіра для Закарпатської області. Ф. І. Страутман і К. А. Татарінов (1949) відзначають поширення бурого ведмеда у Східних Карпатах.

У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР зберігаються чучела і черепи ведмедів бурих з таких сіл та селищ західних областей УРСР: Долина, Рахія, Микуличин (Станіславська область); Сколе, Турка (Дрогобицька область); Лунінець, Сарни (Волинська область).

За нашими даними, ведмідь бурий тепер не є рідким звіром в гірських районах Закарпатської, Дрогобицької і Станіславської областей. Ми знаходили сліди перебування ведмедів у таких пунктах: у Закарпатській області — Воловецькому, Іршавському, Свалявському, Тячівському, Великоберезнянському і Рахівському районах; у Дрогобицькій області — у Турківському, Старосамбірському, Болехівському і Сколівському районах; у Станіславській області — у Долинському, Надвірнянському, Яремчанському, Косівському та Жаб'ївському районах.

Під час екскурсій в Чорногорах і Горганах влітку 1948—1950 рр. ми тричі були свідками того, як ловили ведмедів. У травні 1948 р. на горі Вороненка (район Яремче) був забитий великий ведмідь, шкура якого була забрана прикордонниками. М. Г. Попов і В. Г. Хржановський (усне повідомлення) розповіли нам про свою зустріч з трьома ведмедями, мабуть, самками, з двома ведмежатами. У липні 1947 р. на північних схилах Чорногор К. А. Малиновський та В. М. Мельничук, працюючи на високогірному стаціонарі на Боржавських полонинах, протягом 1949—1950 рр. неодноразово зустрічались з цим звіром. У липні 1952 р. великий вбитий ведмідь-самець був знайдений в лісі урочища Криниці на Боржавських полонинах. Жителі с. Вонігове Тячівського району Закарпатської області в листопаді 1948 р. бачили ведмедицю з двома ведмежатами-лінчаками, а В. Г. Коліщук п'ять ведмедів (очевидно, самка з пестунами і лінчаками) спостерігав 13 вересня 1955 р. на верхній межі лісу під полониною Красна.

Ми знаходили слід ведмеда на схилах Говерли у червні 1948 р., жовтні 1955 р., а також у липні—серпні і вересні 1951—1952 рр. на

¹ Е. Незабитовський зазначає, що в 1905 р. в Східних Карпатах був забитий ведмідь, довжина тіла якого досягала 240 см, а вага — 400 кг.

численних «вагашах»¹ в Бескидах і Чорногорах. Мисливець М. Богуняк з Рахівського району повідомив нас про полювання на ведмедів бурих на схилах гір Балцатул, Чорна Гора, П'єтрос, Туркуль, Брабінеску протягом останніх років. За післявоєнний період тільки в цих місцях мисливцями здобуто не менше 12 великих звірів. Кілька ведмедів було вбито в 1950—1951 рр. на державному кордоні з Румунською Народною Республікою, а 27 березня 1953 р. лісоруби зловили молодого ведмедя на 130 кг в районі села Новий Мізунь поблизу Вигоди (Станіславська область).

За наявними у нас відомостями, чисельність ведмедя бурого в межах гірських районів західних областей УРСР не зменшується, а навпаки, в останні роки (1950—1955) помітно збільшується.

В досліджуваних районах України кількість ведмедів, за нашими орієнтовними даними, досягає 150—200 особин.

Крім постійного місцезнаходження ведмедя бурого в Східних Карпатах, цей звір систематично зустрічається в північних лісових районах Західної Волині, в лісах Ковельського, Володимир-Волинського, Сарненського, Лунінецького, Любомльського, Киверцівського та інших районів.

Тепер в своєму поширенні ведмідь досягає верхньої межі букового карпатського лісу, займає ландшафт ялицево-смерекового лісу і криволісся в Чорногорах, Горганах і Східних (Сколівських) Бескидах. Ведмеді зустрічаються також в Надвірнянських і Долинських лісах Станіславської області. Спорадично ведмідь бурий зустрічається в лісах Волинської області.

К. А. Сатунін (1920) зазначає, що на Кавказі вертикальне поширення ведмедя бурого доходить до верхньоальпійського пояса. Ліс є його улюбленою стацією, але верхня межа лісу не є межею вертикального поширення ведмедя. Н. Я. Динник (1910) бачив його сліди поблизу льодовиків Дих-Су і Агаш-Тану на висоті 10 000 футів, а також на Ельбрусі в поясі вічних снігів. За повідомленням Г. І. Радде (1899), в Східних Саянах ведмідь зустрічається на висоті 11 400 футів, а на Яблуньовому хребті — 8259 футів над рівнем моря.

У Східних Карпатах вертикальне поширення ведмедя бурого доходить до верхньої межі деревної рослинності (Ф. І. Страутман і К. А. Татаринов, 1949). Влітку ці звірі бродять по заростях карпатського криволісся, часто виходять на полонини і скелясті чорногорські хребти та вершини. Восени ці тварини живуть переважно в ялицево-смерековому лісі.

Таким чином, в Карпатах ведмідь бурий піднімається до 1900—2000 м над рівнем моря, проте типовим біотопом цього звіра є мішаний гірський ліс.

С. І. Огньов (1931), В. Г. Гептнер та ін. (1950), М. А. Бобринський (1944), С. В. Лобачов (1951) справедливо підкреслюють тісний зв'язок ведмедя з лісом. Це стосується і ведмедів, що населяють Східні Карпати.

В Карпатах спостерігається залягання ведмедів на зиму в дуплах вікових буків².

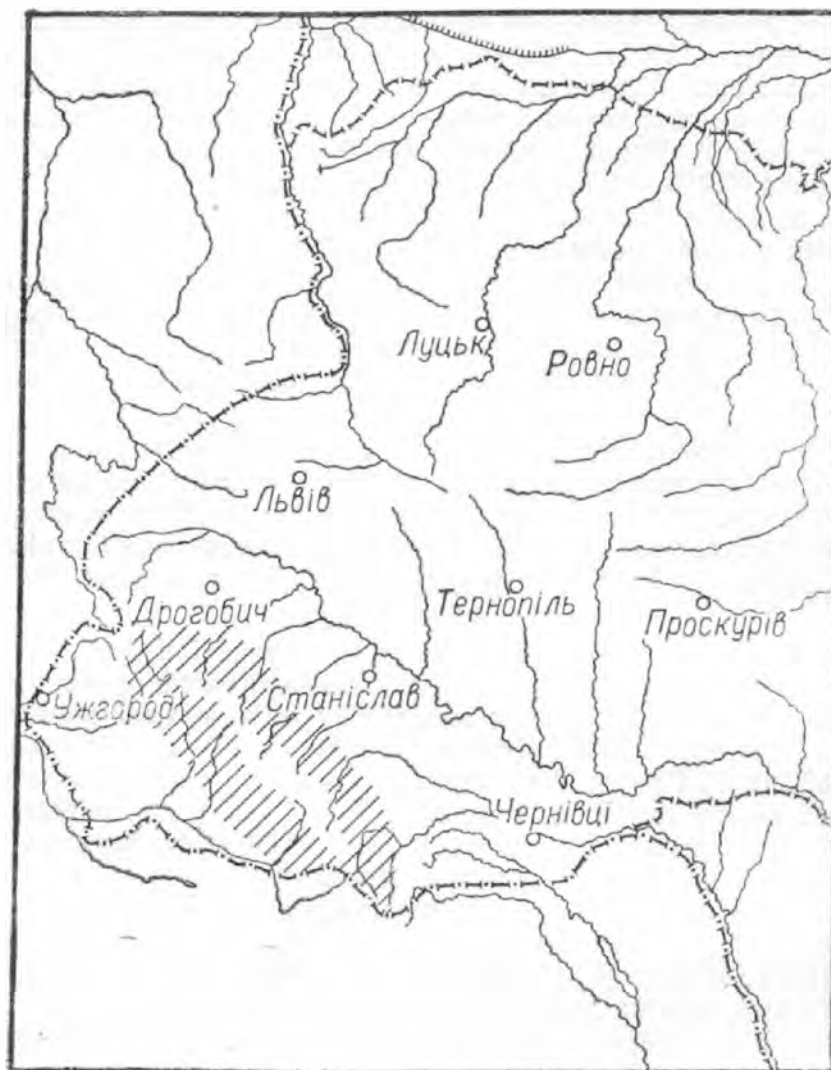
Точні відомості про час залягання карпатських ведмедів у сплячку відсутні. Нічого невідомо і про їх барлоги.

Живлення ведмедя в Карпатах достатньо не вивчене. Ми спостерігали, що в літньо-осінній період основною їжею ведмедя

¹ «Вагаш» — місцева назва заростаючої порубки з різноманітним трав'яним покривом і великою кількістю малини, чорниці, полуниці, брусниці та буяха.

² Подібні спостереження є у Л. Ф. Вінницького (І. с. стор. 46, С. І. Огньова, 1931), який у Витегирському повіті колишньої Олонецької губернії знайшов ведмедицю, що лежала в дуплі старої зламаної осики. Н. Я. Динник (1910) вважає, що подібні випадки нерідко бувають і на Кавказі.

в горах є ягоди малини, суниці, чорниці, лохини, що в масі досягають на карпатському високогір'ї, а також комахи, насамперед мурашки та їх яйця. Екскременти ведмеда в серпні—вересні чорного кольору, мають особливий кислосолодкий запах і складаються виключно

Поширення ведмеда бурого.

з насіння різних ягід і хітинових покривів жуків. В шлунку ведмеда, здобутого в липні 1952 р., знаходилося напівперетравлене листя альпійського щавлю (*Rumex alpina*), а в першій декаді вересня 1952 р. і на початку жовтня 1953 р. в Бескидах ми неодноразово знаходили ведмежі екскременти, що складалися виключно з вівсяної луски.

Про розмноження ведмеда ми говоримо на основі фондових матеріалів Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР. Так, в лютому в районі Солотвина були здобуті молоденькі ведмежата (інвентарний № 112), довжина яких в перші дні їх життя становила 22—28 см. 2 лютого в околицях с. Звиняча Турківського району було знайдено двоє маленьких ведмежат (♂ і ♀, інвентарний № 459/120), вкритих блискучою шерсткою. Розміри ведмежат: самки — 29 см, самця — 32 см. Під інвентарним номером 459/00 зберігається ведмежа (♂, juv), здобуте 4 лютого в цьому ж районі, але кількома роками раніше. Це уже зрячий звірок, довжина якого досягала 43,5 см. Крім цих ведмежат, яким, на

наш погляд, від одного до п'яти тижнів, в колекціях є і значно старші. В кінці серпня в Саноцьких горах здобуто трьох молодих ведмедів (інвентарні № 456/117, 457/118, 458/119), довжина тіла яких становить 60—63 см. Довжина ведмежат із Станіславської області (два екземпляри, інвентарні № 455 і 116) в грудні досягала 108—110 см. Таким чином, виходячи з цього матеріалу, ми вважаємо, що нащадки у ведмедів бурих в Східних Карпатах (Дрогобицька і Станіславська області) з'являються в другій половині січня. Не виключена можливість, що деякі ведмедиці народжують малят і на початку січня. Отже, істотної різниці в строках народження малят у ведмеда в Східних Карпатах і у кавказьких ведмедів (К. А. Сатунін, 1920; С. І. Огньов, 1931; М. А. Бобринський, 1944) ми не відзначаємо.

Ведмеді бури в Карпатах здійснюють більш-менш регулярні сезонні вертикальні міграції. Так, влітку, під час досягання на полонинах ягід вони піднімаються вище межі лісу і живуть в субальпійській зоні, проводячи дньовку в густих, інколи непрохідних заростях криволісся. Восени спускаються з хребтів і полонин в пояс лісу, де найчастіше живуть в гірському мішаному лісі; виходять на оброблювані поля, де живляться достигаючими зерновими.

Практичне значення ведмеда в західних областях УРСР незначне внаслідок його малої чисельності. Необхідно вивчати екологію карпатського бурого ведмеда з метою проведення заходів, спрямованих на зберігання і збільшення чисельності цього рідкого цінного звіра.

СОБАЧІ — CANIDAE

42. Вовк — *Canis lupus lupus* L.

Російське — волк. Синоніміка: *Canis lupus* L. (1758); *Canis lupus* L. (Завадський, 1840; Плятер, 1852; Валецький, 1884; Огньов, 1931; Незабитовський, 1933; Мигулін, 1938; Бобринський, 1944).

Розглянутий матеріал — 27 екземплярів, 6 черепів.

Забарвлення і розміри типові. У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є чучело чорного вовка (інвентарний № 419/141), здобутого в районі станції Шепетівки в 1892 р. Ряд польських зоологів, в тому числі і Е. Незабитовський (1933), відносить вовків-меланістів до підвиду *Canis lupus lycaon* Erxleben, що, на нашу думку, недостатньо обгрунтовано.

Ми відзначаємо вовка майже для всіх районів західних областей УРСР.

Вертикальне поширення вовка надзвичайно велике. Цей хижак звичайний на плоскогір'ях в субальпійському поясі (Кавказ, Алтай). В горах Тянь-Шаню, як зазначав М. О. Северцов (1873), вовк зустрічається на висоті до 8500—10 500 футів над рівнем моря. В Східних Карпатах, за нашими даними (1949), вовк піднімається в субальпійський пояс, де завдає великої шкоди, нападаючи на отари овець і кіз. Ми відзначаємо поширення цього хижаків від пояса європейського широколистяного лісу до вододільних хребтів і вершин в Чорногорах і Горганах, тобто до 2000 м над рівнем моря.

Відомості про екологію вовка в межах України, включаючи до деякої міри і західні області, викладені в роботі О. П. Корнеєва (1950), внаслідок чого ми не зупиняємось на цьому питанні. Крім того, ряд цікавих даних подано в брошурі А. А. Соколова (1951) «Волк». В зазначених брошурах детально описані способи полювання на вовків.

Чисельність вовків в досліджуваних районах України невисока. Найбільш численний цей звір у західному Поліссі, в Ровенській і Волин-

ській областях. Багато вовків і в гірських районах Станіславської та Дрогобицької областей. У Закарпатті і Львівській області вовк рідкий. У Тернопільській області постійно не живе, а з'являється спорадично, заходячи з південних районів Ровенської чи з північних районів Станіславської областей. Помітних коливань чисельності вовка за час нашої

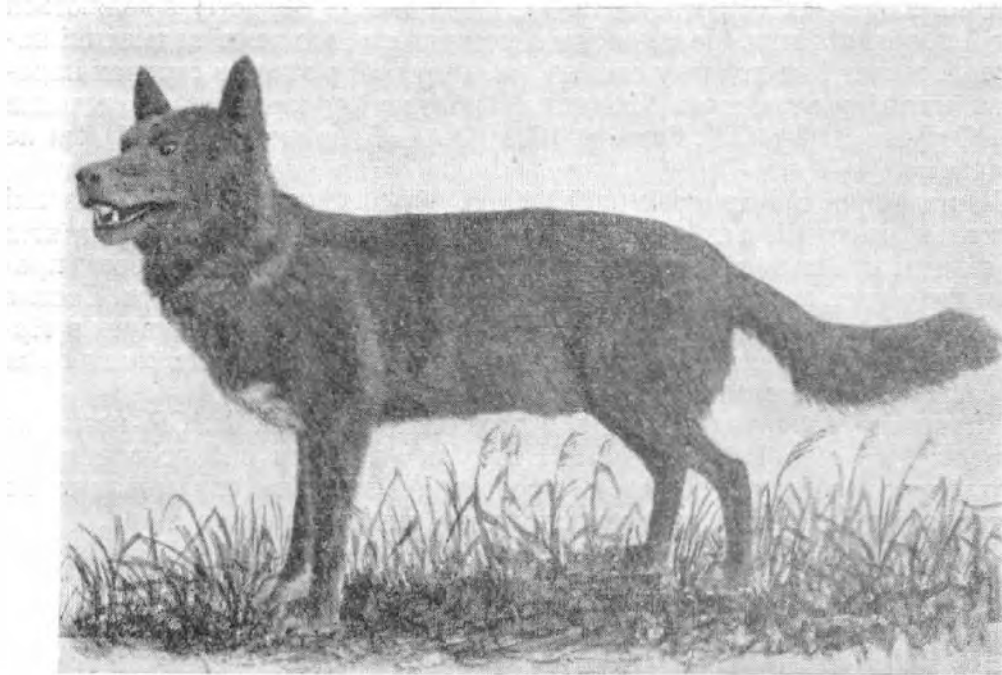

Рис. 13. Вовк-меланіст.

роботи ми не відзначали. Організована боротьба з вовками в західних областях майже не ведеться, що видно з даних надходження вовчих шкур на бази Заготживсировини і Облспоживспілки.

Таблиця 7

Заготівля вовчих шкур в західних областях УРСР
за матеріалами обласних контор Заготживсировини і Споживспілки
(в % по відношенню до 1947 і 1949 рр.)

Області	1947 р.	1948 р.	1949 р.	1950 р.	1951 р.
Закарпатська . . .	100	112	84	92	—
Дрогобицька . . .	100	1200	1700	2200	800
Станіславська . . .	100	200	416,6	675,0	450,0
Львівська . . .	—	—	100	190	100
Тернопільська . . .	—	—	—	—	—
Волинська . . .	100	192,8	151,4	145,5	125,7
Ровенська . . .	—	—	100	175,2	146,9

43. Лисиця — *Vulpes vulpes crucigera* Bechstein

Російське — лисица, лиса; місцеве — лис. Синоніміка: *Canis vulpes* L. (1758); *Canis vulpes* L. (Завадський, 1840; Плятер, 1852; Новицький, 1866); *Vulpes vulpes crucigera n. stepensis* Вгап. (Браунер, 1914); *Vulpes vulpes* L. (Мигулін, 1929; Огньов, 1931; Незабитовський, 1933); *Vulpes (Vulpes) vulpes* L. (Бобринський, 1944).

Розглянутий матеріал — 76 шкурок, 18 черепів.

Розміри лисиць, що водяться в західних областях, типові для підвиду *crucigera*. Забарвлення зазнає помітних індивідуальних змін.

У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН

УРСР є чучело лисиці-альбіноса (інвентарний № 403/521), здобутої в с. Динів в 1903 р.

Нами цей хижак зареєстрований в усіх досліджених районах західних областей УРСР. Вертикальне поширення лисиці велике: на Кавказі до 2400—2700 м, а в горах Центральної Азії, за даними М. О. Северцева (1873), вона зустрічається аж до пояса альпійських трав, що межує з вічними снігами, тобто до висоти 10 500—14 000 футів над рівнем моря.

У Карпатах (Чорногори) ми бачили лисиць в поясі криволісся і на полонинах, що лежать над ними, на висоті 1800 м над рівнем моря. Взимку в горах ми вдало полювали на лисиць в ландшафті букового лісу,

Рис. 14. Лисиця-підраник у корчі — місці свого денного відпочинку (Львівська область).

а в травні—червні 1948 і 1952 рр. кілька разів бачили лисицю в карпатській тайзі. Таким чином, лисиця населяє всі рослинні пояси Східних Карпат і в своєму вертикальному поширенні доходить до найвищих хребтів, що піднімаються над рівнем моря більш як на 2000 м.

Лисиця на досліджуваній території заселяє найрізноманітніші біотопи і ландшафти, проте найчастіше її можна зустріти поблизу лісу, в угіддях закритої експозиції. У відкритому степу і на полонинах ми не знайшли лисячих нір.

Найулюбленишим місцезнаходженням цього хижака є невеликі лісові масиви, що чергуються з оброблюваними полями, городами, чагарниками, поселеннями та луками. В таких місцях лисиця влаштовує своє гніздо. Звичайно це нора завглибшки 2—3,5 м (урочище Березняк, Вінниківський ліс, Незнамівський ліс, Погулянка). Таким чином, лисиця під час вирощування малят (в західних областях — у квітні—червні) віддає перевагу угіддям, що чергуються з закритими і відкритими ділянками. В інші пори року лисицю можна зустріти майже скрізь. Уже в липні в районі Бучача (Тернопільська область) доводилось бачити увечері мишкуючих лисиць на стерні, на відстані десятків кілометрів від якого-небудь лісового урочища. У кінці серпня 1949—1950 рр. в Придністров'ї (район Комарно) автору кілька днів підряд вдавалось виганяти по дві-три лисиці з люпину заввишки 50—60 см, що був надійним укриттям для цього звіра. З цього можна зробити висновок, що вони залишають свої лісові нори і тримаються в полі (відкрита експозиція), ховаючись на день в заростях бур'яну, в густих посівах люпину, кукурудзи, в затишних ярах тощо, а вночі полюють на полівок сірих і мишей хатніх, які в ці місяці року у великій кількості водяться на полях.

Взимку, коли випадає сніг, лисиці тримаються ближче до населених пунктів, особливо там, де ліс «языками» підходить до селищ. Так,

наприклад, у Воловецькому районі Закарпатської області взимку 1950/51 р. спостерігалась велика кількість лисиць. Характерним місцем дньовок цих хижаків були відкриті ділянки на схилах гір, вкриті молоденькими ялинками, ялівцем, рідким чагарником бука, верби та ліщини. Лисиці влаштовували свої лігва в густих кулястої форми кущах ялівця. Часто лігва були розташовані під засніженими лапами молоденьких ялин, але жодного разу ми не знайшли лисицю на лігві у високостовбурному лісі, навіть там, де був густий підлісок. Це явище, на нашу думку, пояснюється тим, що в гірських карпатських районах взимку випадає багато снігу. В старому високостовбурному лісі він пухкий, і висота снігового покриву уже на початку січня досягає 45—55 см. По глибокому і пухкому снігу відносно невеликій лисиці важко пересуватися і здобувати собі їжу¹, тому вона більше тримається в густих заростях ялівця, розташованих на шлейфах гірських масивів, що межують з оброблюваними ділянками землі. На безлісних, відкритих схилах сніг здувається вітром, і на орних землях, як це спостерігалось поблизу с. Верхні Ворота, товщина снігового покриву в двадцятих числах січня становила 15—20 см. По такому снігу лисиці легше пересуватися і здобувати собі мишовидних гризунів, які на оброблюваних карпатських схилах завжди є в достатній кількості. Спостереження показали, що звечора і вночі лисиці мишкують на схилах і біля населених пунктів, а під ранок залягають невисоко в горах, якнайближче до своїх мисливських ділянок.

Лисиця спить згорнувшись клубочком і закривши своїм пухнастим хвостом лапи і частину морди, тому лігва мають форму майже правильного кола діаметром 30—40 см.

Живлення лисиць в західних областях УРСР детально не вивчалось. В травні—червні 1948 р. в Чорногорах нам вдалось зібрати невелику кількість лисичих екскрементів. Аналіз їх дав деякі матеріали про живлення цього виду в Карпатах. В екскрементах знайдені черепи і кістки миші жовтогорлої, полівки лісової і рештки дрібних горобиних птахів. Зібрані екскременти, мабуть, відносяться до зимового періоду.

Протягом 1950 р. було зібрано 37 зразків екскрементів в різних пунктах верхів'я Дністра. При аналізі зразків ми встановили хребці жаб (рід *Rana*), зуби полівок сірих, кістки і черепи мишей жовтогорлих і хатніх, уламки подрібнених кісток великих птахів (можливо, курей і качок), одну нижню щелепу бурозубки, луску і кістки риб, кісточки вишень і дикої груші, рештки комах (головним чином, жуків).

Повний цикл розмноження лисиць в західних областях нами не встановлений. Прозрілий молодняк (трое щенят) був знайдений при розкопці нори в буковому лісі на східній околиці Львова 23 квітня 1950 р. 4 червня 1952 р. поблизу с. Широкий Луг Тячівського району Закарпатської області було здобуте одностигнєве лисеня, а 15 червня 1948 р. в районі Ужгорода були здобуті лисенята приблизно двомісячного віку (М. Я. Кучеренко, усне повідомлення). 24 квітня 1955 р. в густих заростях ожини і сухої трави поблизу с. Ричичани Городоцького району Львівської області було знайдено вісім молоденьких, ще сліпих і безпорадних лисенят (довжина тіла — 14 см, довжина хвоста — 5 см). В Карпатах, за розповідями місцевих жителів-мисливців, молодих лисенят, що виходять з нір, найчастіше можна бачити в першій декаді травня. В околицях Львова (Вінниківський ліс) вихід молодих лисенят із нір ми зареєстрували 17 травня і 27 травня. У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР зберігаються ще непрозрілі лисенята (інвентарний № 387/156), здобуті в квітні в околицях Рави-Руської, зречі

¹ На відміну від лисиці вовки в цей час, як правило, тримаються в букових пралісах і в ландшафті карпатської тайги, бо цей великий звір легко йде по глибокому снігу і порівняно легко наздоганяє козуль і молодих оленів, які в цей період року знаходяться виключно в ділянках старого лісу.

щениця (інвентарні № 388/150, 389/158) позначено датою 15 квітня і зловлені в с. Пиняках Підкарпатського району. Доросле лисення (інвентарний № 385/115) здобуте 28 травня поблизу с. Поториці Сокальського району.

Цей фактичний матеріал говорить про те, що щеніння лисиць в західних областях УРСР, зокрема у Львівській області, відбувається, як правило, в кінці квітня, але в теплі зими перші виводки можуть бути і в кінці березня. Масовий вихід молодих лисиць з нір збігається з закінченням цвітіння конвалії (*Convallaria majalis*) і припадає на другу декаду травня.

Розмноження лисиць залежить від кормової бази і кліматичних умов року. Спостережувані в західних областях УРСР масові врожаї букового насіння сприяють помітному зростанню чисельності різних мишовидних гризунів, які є основним об'єктом живлення лисиць.

Восени 1945 і 1947 рр., а особливо восени 1951 р., в Східних Карпатах і прилягаючих районах був надзвичайно багатий врожай букових горішків. Під вагою достигаючих плодів гнулися до землі могутні гілки буків. На кожний гектар площі припадало 750—2250 кг¹ плодів (В. Г. Колішук, усне повідомлення). Природно, що це поліщило кормову базу і живлення мишовидних гризунів, насамперед миши жовтогорлої і полівки лісової — основних об'єктів живлення лисиць в гірських лісах і лісостепових районах західних областей Української РСР.

Для прогнозу зміни чисельності лисиць в західних областях УРСР особливе значення мають трофічні зв'язки. Так, рясне плодоношення бука викликає збільшення кількості мишовидних гризунів, зерноїдних птахів, а разом з цим і цінних промислових видів звірів (лисиць, куніць, тхорів тощо). Таким чином, урожай горішків бука, особливо на південних схилах Східних Карпат, в ланцюгу живлення хребетних тварин має величезне значення. Однак ми вважаємо, що, роблячи прогноз щодо зміни чисельності, слід також враховувати і інші фактори зовнішнього середовища (погодні умови року, кількість опадів тощо).

Таким чином, коливання чисельності лисиць в західних областях УРСР обумовлено не тільки врожаєм букових горішків, а й цілим комплексом умов, з яких головними, на наш погляд, є кліматичні умови року. При підвищеній вологості створюються оптимальні умови для мишовидних гризунів. Чим вологіше і тепліше літо, тим більше буває восени гризунів, а це в свою чергу спричиняється до збільшення чисельності лисиць.

З ектопаразитів на лисиці виявлені у великій кількості блохи — *Chaetopsylla trichosa* Kohl., причому ці паразити збирались з лисиць як влітку (червень), так і взимку (грудень), а також кліщі — *Ixodes crenulatus* Koch (німфи та личинки).

З ендопаразитів в кишечнику лисиць знайдено дуже багато *Mesocostoides lineatus* Goetze, поодинокі екземпляри *Toxocara canis* Werner і *Taenia* sp.².

Культурно-господарська діяльність людини, за нашими спостереженнями, не позначається негативно на чисельності лисиць. Лисиця завдяки своїй високій екологічній валентності, як і чорний та степовий тхор, ласка і деякі інші види, пристосувалась до життя в окультуреному ландшафті, і чисельність її в міру розвитку сільського господарства не зменшується.

Лисиця — цінний промисловий звір, один з основних хутрових видів західних областей УРСР, проте природні запаси лисиць на досліджуваній території з року в рік використовуються недостатньо. Особливо це сто-

¹ Восени 1951 р. на площі 1 га в буковому лісі налічувалось від 3 до 9 млн. плодів бука.

² Ендопаразити були визначені професором Р. С. Чеботарьовим.

сується гірських карпатських районів. Обласним заготівельним організаціям і добровільним мисливським товариствам слід в найближчі роки приділити більшу увагу як рушничному промислу лисиці, так і капканному лову, який в західних областях ще зовсім не розвинений.

Таблиця 8

Заготівлі лисячих шкурок в західних областях УРСР
за матеріалами обласних контор Заготживсировини і Споживспілки
(в % по відношенню до 1947 і 1949 рр.)

Області	1947 р.	1948 р.	1949 р.	1950 р.	1951 р.
Закарпатська . . .	100	125,0	115,1	73,8	78,0
Дрогобицька . . .	100	168,6	260,5	367,4	291,7
Станіславська . . .	100	186,7	388,2	406,2	382,4
Львівська . . .	100	182,4	307,1	394,0	358,8
Тернопільська . . .	—	—	100	100	169,7
Волинська . . .	100	118	168,5	234,1	255,7
Рівненська . . .	—	—	100	219,2	198

44. Єнотовидний собака — *Nyctereutes procyonoides* Gray

Російське — єнотовидная собака, уссурийский енот. Синоніміка: *Nyctereutes procyonoides* Gray (1834); *Canis procyonoides* Schrenk (1858); *Canis (Nyctereutes) procyonoides* Maak P. (1859); *Canis procyonoides* Radde (1862); *Nyctereutes ussuriensis* Matschie (1908); *Nyctereutes amurensis* (1908), *Nyctereutes amurensis*, *Nyctereutes ussuriensis* (Сатуція, 1914); *Nyctereutes procyonoides* Gray (Бобринський, 1944).

Розглянутий матеріал — 3 екземпляри (шкурки) і 1 череп.

Починаючи з 1934 р. з метою акліматизації єнотовидного собаки понад 4,5 тис. цих звірків було випущено в європейській частині Радянського Союзу, на Кавказі, в Сибіру і Середній Азії.

На Україні цей хижак був випущений в Харківській, Київській, Чернігівській, Ворошиловградській та інших областях. Знайшовши екологічно сприятливі умови, він розселився по всіх областях Лівобережжя, а також на захід від Дніпра — у Вінницькій, Кіровоградській, Хмельницькій та Житомирській областях¹. Найбільшої чисельності в межах УРСР єнотовидний собака досяг в Полтавській, Харківській, Ворошиловградській і Сталінській областях, де вже з 1945—1946 рр. провадиться його промисел за ліцензіями². В західних областях УРСР, за попередніми даними обласних управлінь в справі мисливства, єнотовидний собака зустрічається в таких районах: у Львівській області — у Сокальському, Радеківському, Бродівському; у Волинській області — у Любешівському, Горохівському, Турійському і Ковельському.

В 1948 р. нам вдалось бачити шкурку єнотовидного собаки, вбитого в Сокальському районі місцевим мисливцем, який вважав його невідомим звірем. Те ж саме трапилося і в 1951 р. в Любешівському районі Волинської області.

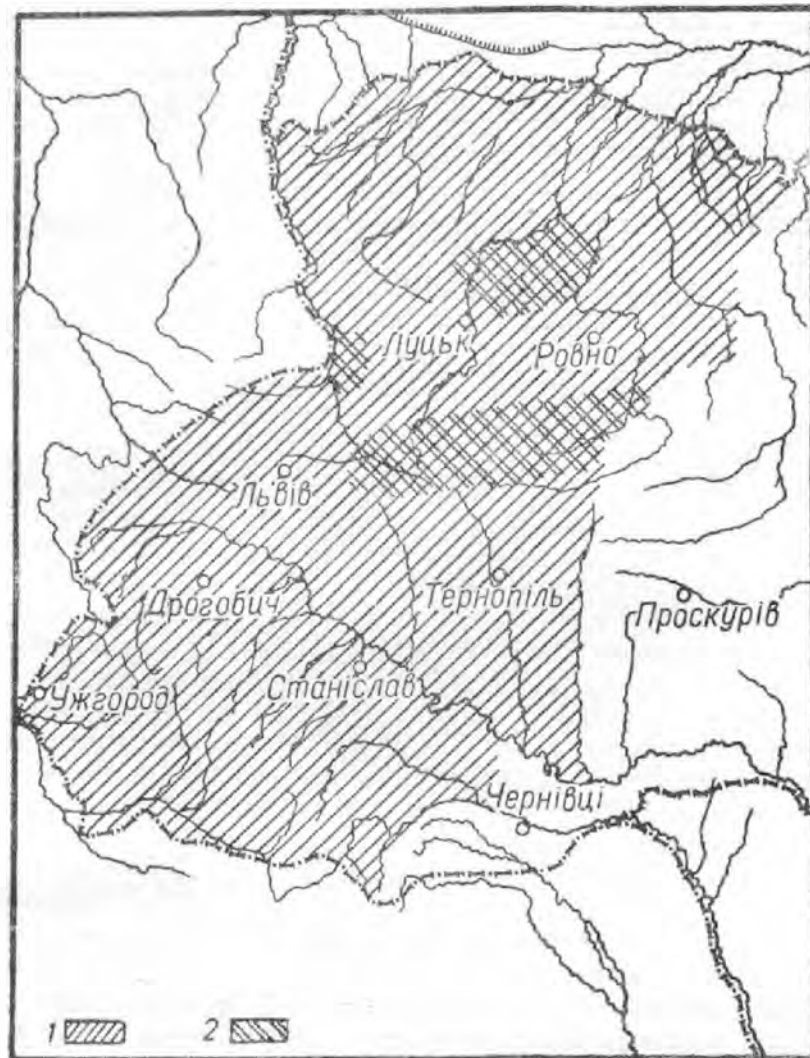
З метою збагачення місцевої фауни і беручи до уваги те, що в західних областях УРСР, зокрема в Рівненській, Волинській, Львівській, а також в рівнинних і передгірних районах Закарпатської, Станіславської і Дрогобицької областей є відповідні угіддя, які могли б бути успішно заселені єнотовидним собакою, Науково-природознавчий музей Львівського філіалу АН УРСР і Чернівецький університет порушили питання про завіз і розселення цього звіра в межах досліджуваного району.

¹ Матеріали по біології єнотовидного собаки на Україні викладені в праці О. П. Корнєєва (1954).

² З 1 листопада 1953 р. дозволений промисел єнотовидних собак на території Вінницької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Хмельницької, Полтавської, Сталінської, Сумської, Харківської, Херсонської та Чернігівської областей.

В 1951 р. понад 40 єнотовидних собак завезено і випущено в Турійському районі Волинської області і 26 звірків випущено у Костопільському районі Рівненської області. У 1953 р. по 100 єнотовидних собак було випущено в Бродівському районі Львівської області і Виноградівському районі Закарпатської області.

Єнотовидний собака в західних областях УРСР, крім акліматизованих особин, тільки починає з'являтися, природно розширюючи свій ареал

Поширення вовка, лисиці, єнотовидного собаки.

1 — вовк і лисиця, 2 — єнотовидний собака.

в західному напрямі. Цілком зрозуміло, що найчастіше цього звірка зустрічають в Рівненській області, що межує з Житомирською областю, де цей звір був відзначений три-чотири роки тому, а після випуску в 1953 р. і в Львівській та Закарпатській областях.

Ми вважаємо, що слід додатково випустити певну кількість цих звірів у Рудківському, Самбірському і Ходорівському районах Дрогобицької області, Кам'яно-Бузькому, Лопатинському, Івано-Франківському і Великомошівському районах Львівської області, Калуському, Галицькому і Тлумацькому районах Станіславської області. В Закарпатській області пробний випуск цих хижаків доцільно провести в Іршавському, Великоберезнянському і Берегівському районах. Попередній випуск цих хижаків у Львівській області дав позитивні результати.

Необхідно, щоб обласні управління в справах мисливства, добровільні мисливські товариства і хутрозаготівельні організації найближчим часом приступили до завою цих тварин і вивчення їх екології в нових умовах.

КОТЯЧІ — FELIDAE

45. Кіт лісовий (кіт дикий європейський) — *Felis silvestris* Schreber

Російське — ди́кая лесная кошка, європейська лесная кошка, європейська ди́кая кошка. Синоніміка: *Felis (catus) silvestris* Schreber (1777); *Felis catus* L. (Завадський, 1840); *Felis catus ferus* L. (Плятер, 1852); *Felis catus* L. (Новицький, 1866; Дзедушицький, 1895; Браунер, 1914); *Felis silvestris* Schreber (Мигулін, 1929, 1938; Огньов, 1935); *Felis silvestris* Schreber, *Felis catus* Blas. (Незабитовський, 1933); *Felis (Felis) silvestris* Schreber (Бобринський, 1944).

Розглянутий матеріал — 19 екземплярів, 3 черепа.

Забарвлення і розміри західноукраїнської популяції дикого лісового kota типові.

В нашому розпорядженні є дані про минуле місцезнаходження дикого лісового kota у Львівській (Старе Село Бобрського району, с. Пи-

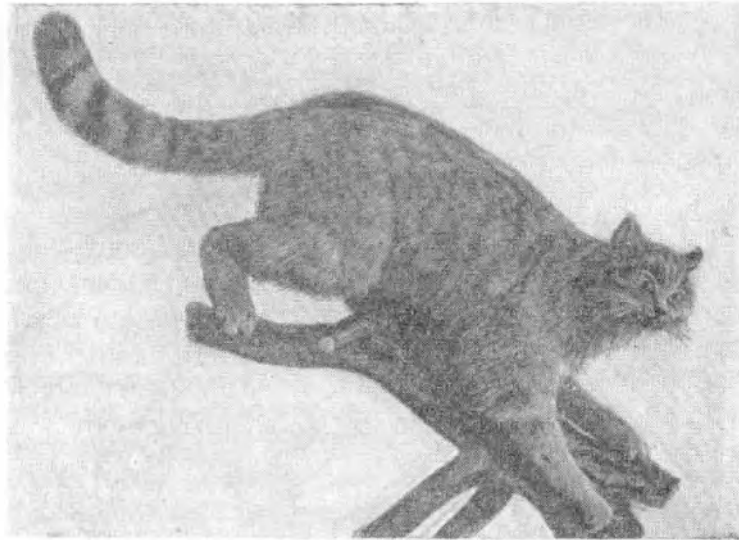

Рис. 15. Кіт лісовий.

няки Підкамінського району), Дрогобицькій (с. Ляховичі Жидачівського району, район м. Стрий, сс. Кривчиці і Бохнія) і Станіславській областях (сс. Уринів, Рахія, Лисовичі Долинського району). Згідно з даними заготівельних контор, кіт європейський лісовий спорадично зустрічається в таких місцях: у Закарпатській області — у Рахівському, Міжгірському, Тячівському, Перечинському, Хустському, Іршавському, Ужгородському (Хомецька гора) районах; у Дрогобицькій області — в Славському, Сколівському, Старосамбірському, Підбузькому і Турківському районах; у Станіславській області — в Долинському, Болехівському, Надвірнянському, Яремчанському, Тлумацькому і Галицькому районах. Кілька диких лісових котів здобуто в Рівенській області. В листопаді 1952 р. коти дикі (самки і самець) були вбиті в районі с. Сопіжанки Кам'яно-Бузького району Львівської області.

Таким чином, можна вважати, що тепер кіт лісовий є звичайним, хоч і нечисленним, видом хижаків як у гірських букових лісах, розташованих на південних і північних схилах Карпат, так і у великих лісових масивах Західної Волині.

Вертикальне поширення, за літературними даними, в Східних Карпатах обмежене верхньою межею деревної рослинності. В букових пра-

лісах і ландшафті мішаного лісу кіт дикий зустрічається частіше, ніж в поясі тайги.

У Тернопільській області поширення kota дикого не встановлено, проте не виключена можливість, що цей звір може спорадично з'являтися в ізольованих лісових масивах цієї області, заходячи із суміжних областей.

Даних про спосіб життя цих тварин в західних областях УРСР ми майже не маємо. 15 листопада 1952 р. молоде котеня (довжина тіла — 30—40 см) було здобуте поблизу с. Кобилецької Поляни Рахівського району. У здобутого в цей же день самця дикого kota в зубах було напівмертве зайченя.

Практичне значення kota лісового в досліджуваних районах України невелике.

46. Рись — *Felis lynx lynx* L.

Російське — рысь. Синоніміка: *Felis lynx* L. (1758); *Felis lynx* L. (Завадський, 1840; Кесслер, 1850; Плятер, 1852; Новицький, 1866; Валєцький, 1884); *Lynx lynx* L. (Незабитовський, 1933; Огньов, 1935; Мигулін, 1938); *Felis (Lynx) lynx* L. (Бобринський, 1944).

Розглянутий матеріал — 17 екземплярів, 6 черепів.

Розміри рисі, що населяє західні області УРСР, типові для європейського підвиду цього хижака. Забарвлення зазнає помітних індивідуальних змін. У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є рисі, в забарвленні хутра яких переважають червонуватобурі відтінки. Темний рисунок в цьому випадку виявлений слабо. Плями і смуги розкидані, їх краї, як правило, розмиті. Поряд з описуваним забарвленням є також яснобурі рисі (переважають палово-сірий і світлий відтінки шерсті), у яких на тулубі розкидані чіткі темні плями. Мінливість забарвлення європейської рисі (*Lynx lynx lynx* L.) відзначає також С. І. Огньов (1935). В західних областях УРСР, мабуть, переважають рисі, що мають перший тип забарвлення.

Е. Незабитовський (1933) відзначає поширення рисі в північно-східних районах Галичини (Волинь) і в Карпатах, причому, згідно з статистичними даними, наведеними Е. Незабитовським, в північно-східних районах налічувалось близько 200, а в Карпатах — близько 90 рисей.

У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР зберігаються рисі, здобуті в таких пунктах: Старзаві, Добромилі, Стрию, Лісовиці Дрогобицької області; Богородчанах, Солотвині, Рахнині, Долині Станіславської області; у Волинському Поліссі.

Нами місцезнаходження цього хижака встановлено в таких місцях: у Закарпатській області — у Рахівському, Свалявському, Воловецькому, Ужгородському (Хомецька гора) районах; у Дрогобицькій області — с. Радич Турківського району, сс. Поляна і Устріки; у Станіславській області — на вершинах Барсучня, Кічера, Клива, Лабеску, Підбердо, Говерла, хребті Яблониця Яремчанського району, у Перегінському, Калуському, Долинському районах; у Львівській області — заказник Грабово Кам'яно-Бузького району; у Волинській області — Устилузький район; у Рівенській області — Рокитнянський, Соснівський, Клесівський, Березнівський райони, сс. Волошки (район м. Ровно) і Карасі Сарненського району.

Вертикальне поширення рисі на Кавказі досягає 2500 м, в горах Середньої Азії рись піднімається ще вище. В Карпатах (Ф. І. Страутман і К. А. Татарінов, 1949) рись зрідка можна зустріти на полонинах, проте тут вона довго не затримується. Як правило, рись не піднімається вище ландшафту криволісся, тобто в Чорногорах, до 1800—1850 м над рівнем моря.

Улюбленим місцезнаходженням рисі в західних областях УРСР є глуха, дика, завалена буреломом ялицево-смерекова карпатська тайга

з кам'янистими розсипами, великими уламками і брилами пісковика, а також нижня межа криволісся або стланців, з непрохідними заростями гірської сосни (*Pinus mughus*) і ялівця (*Juniperus nana*). На Волині (Сарненський район, Рівенська область) рись найчастіше зустрічається в мішаному сосново-дубовому і старому листяному дубово-грабовому і вільхово-березовому лісі.

З літературних даних видно, що вивченням живлення рисі в західних областях УРСР ніхто не займався. Нам відомий ряд випадків, коли рись нападає на овець і за ніч могла зробити велике спустошення в ота-

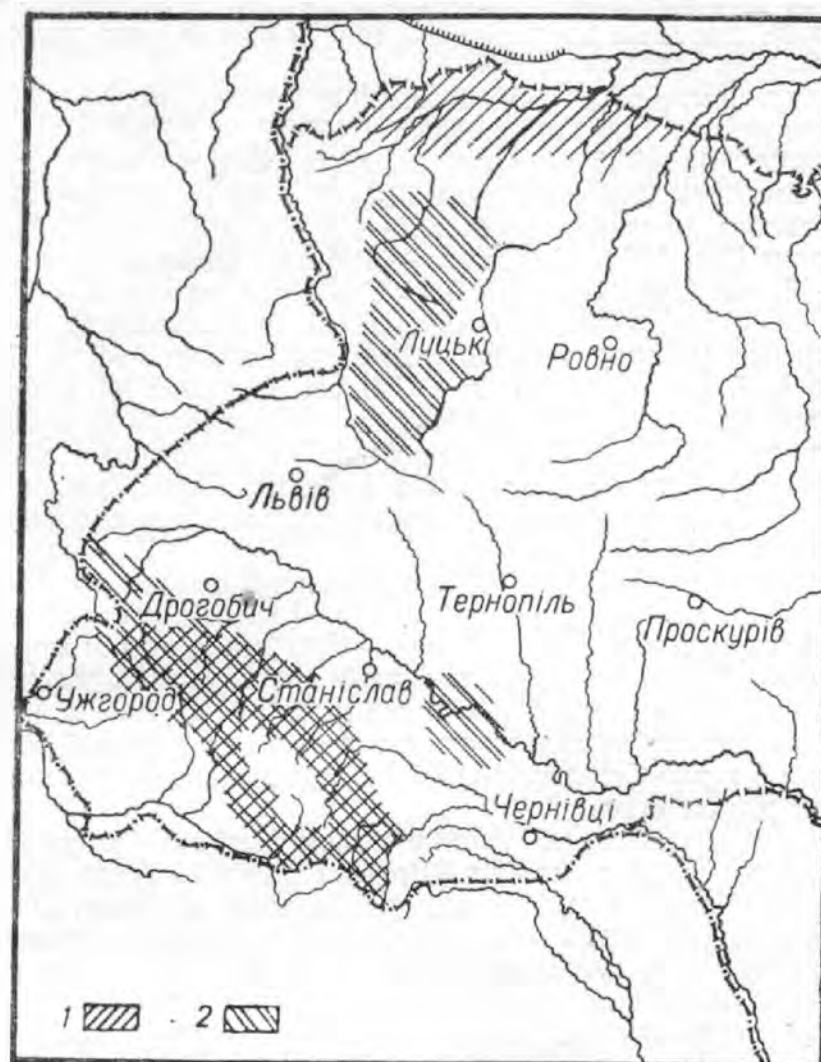
Рис. 16. Бурелом біля верхньої межі лісу в Карпатах — місце розташування лігв рисі (Дрогобицька область).

рах. В Сарненському районі Рівенської області, за повідомленнями обласної мисливської інспекції, рисі протягом 1950—1951 рр. знищили велику кількість козуль. Так, протягом дня знаходили по кілька козуль, загризенних цим хижаком. У 1951 р. одному з місцевих мисливців вдалось вбити рись, яка тримала ще теплу козулю.

Для свого гнізда рись шукає відповідну щілину в скелях або серед каміння в поясі тайги. Протягом 1948 р. в Чорногорах ми оглянули понад 20 гнізд цього звіра. З усіх цих гнізд тільки два знаходились під коренями вивернутих бурею ялиц, інші були влаштовані в глибоких тріщинах серед виходів основних порід.

Про розмноження рисі в Карпатах відомо мало. За час нашої роботи ми тричі зареєстрували знаходження молодих рисенят. Весною 1944 р. в гнізді, влаштованому під навислою кам'яною плитою в поясі тайги на горі Магура в Яремчанському районі Станіславської області, були знайдені дві зрячі маленькі рисі. В 1950 р. в травні молоденька рись була здобута в Закарпатті і восени передана в Київський зоологічний парк. Нарешті, на початку червня 1952 р. невелика рись (котеня) була зловлена в Закарпатті і передана у Львівську обласну раду Українського добровільного товариства мисливців і рибалок. У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є екземпляр молоді рисі довжиною 63 см, здобутої 6 вересня в районі Солотвино (Станіславська область). Рисі ростуть повільно, і тільки через рік молоді досягають розмірів своїх батьків.

Промислового значення рись на досліджуваній території не має. Так, на заготівельні бази надійшло: у Закарпатській області — 8 (1946—

Поширення рисі та kota лісового

1 — рись, 2 — кіт лісовий.

1950 рр.), Дрогобицькій — 21 (1947—1951 рр.), Станіславській — 21 (1947—1951 рр.), Волинській — 1 (1948) і Ровенській — 5 (1950—1951 рр.) рисей.

ПАРНОКОПИТНІ — ARTIODACTYLA

Ряд парнокопитних в західних областях УРСР представлений чотирма видами¹, що належать до двох родин: а) *Suidae* (1 вид) і б) *Cervidae* (3 роди, 3 види).

Найбільш звичайним і відносно численним видом копитних на досліджуваній території є козуля європейська, далі йде свиня дика і олень.

¹ За усним повідомленням співробітників кафедри зоології хребетних Чернівецького університету, в Путильському районі Чернівецької області систематично зустрічаються поодинокі серни (*Rupicapra rupicapra* L.), що заходять в Східні Карпати з Трансільванських Альп. Ми в Карпатах ніде не зустрічали серн. Лань (*Dama dama* L.), яку невідомо чому включив до складу західноукраїнської фауни Бобринський (1944), також не зустрічається.

47. Свиня дика — *Sus scrofa scrofa* L.

Російське — кабан, вепрь, свинья дикая; місцеве — дик. Синоніміка: *Sus scrofa* L. (1758); *Sus scrofa* L. (Завадський, 1840; Новицький, 1866; Незабитовський, 1933; Мигулін, 1938; Бобринський, 1944).

Розглянутий матеріал — 49 екземплярів (чучела і шкури), 12 черепів.

Розміри кабанів із західних областей УРСР (♂♂ і ♀♀ — 5 екземплярів): довжина тіла 127,5—198 см, довжина хвоста 15—21 см, висота 73—98 см, загальна довжина черепа 30,2—47,5 см (середня — 380,3 мм), конділобазальна довжина черепа 273—416 мм (середня 339,8 мм), величезна ширина 120—177 мм (середня — 140 мм), довжина верхнього ряду зубів 81—131 мм (середня — 109,0 мм), міжочна ширина 63—96 мм (середня — 78,7 мм). Середня вага кабанів, що їх здобували, 120—180 кг¹.

Поширення у Закарпатті свині дикої зазначають М. Г. Янушевич (1947) та І. Т. Сокур (1949), а в Східних Карпатах Ф. І. Страутман і К. А. Татаринов (1949). У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є чучела цих звірів з сс. Поториці, Скоморохів (район Сокаля), Старого Села (район Бобрки), Униць (район Бучача).

За нашими спостереженнями, кабан зустрічається в усіх лісових угіддях західних областей.

Вертикальне поширення кабана в Східних Карпатах досягає субальпійського пояса. Ми часто зустрічали лігва і сліди діяльності цих звірів у ландшафті криволісся на висоті 1700—1800 м над рівнем моря.

В жовтні 1955 р. три свині дикі нами спостерігались майже під самою вершиною гори Петрос (Чорногори) на висоті 1900 м над рівнем моря. На Кавказі кабан підіймається в гори вище деревної рослинності до 2600 м, а в горах Середньої Азії його вертикальне поширення досягає 3000 м над рівнем моря.

В західних областях улюбленим біотопом свині дикої є букові, буково-грабові і дубові ліси в рівнинних і гірських районах. У цих місцях свині знаходять найбільшу кількість корму і затишні сховища. Денні лігва кабан влаштовує в густих заростях букової порості, у важкопрохідних хащах криволісся, в густих молодих ялинниках і соснових посадках. Іноді кабан проводить день в гірських пралісах, а на рівнині — в очеретових глухих заростях серед боліт або в невеликих чагарниках серед полів і лук.

Про живлення кабана в західних областях УРСР є дуже уривчасті дані. Так, в Кременецькому і Яремчанському районах у Прикарпатті, а також у Воловецькому районі Закарпаття ми знаходили в лісі молоді ялиці і смереки², кора на яких була здерта кабанамі більш як на 1,5 м від землі. Місцеві мисливці повідомили нас, що їм доводилось бачити, як дикі свині стають на задні ноги і, захопивши зубами кору, обривають її високо над землею. Ми бачили, що в багатьох місцях, де кабани численні і сильно пошкоджують зазначені породи, молоді ялини засохли. У Карпатах кабани поїдають коріння, підземні цибулини деяких альпійських трав'янистих рослин і не пропускають нагоди знищити мишу або полівку. У полі і на лісових узліссях у 1947—1950 рр. ми бачили, як свині дикі розривали нори полівки сірих. Свині поїдають у великій кількості і вегетативні частини різних трав'янистих і чагарникових рослин, проте основним видом корму є плоди бука і дуба — горішки і жолуді. Різко помітна сезонна зміна в раціоні свині дикої. Так, якщо взимку і ранньою весною вони їдять кору і хвою ялиць, сосен і смерек і, розриваючи сніг, шукають плоди бука і дуба, то влітку вони в основному живляться зеленими вегетативними частинами рослин, а восени і на початку зими — здебільшого плодами бука. У шлунках кабанів, здобутих з жовтня по

¹ Зареєстровані випадки, коли вага кабанів перевищувала 250 кг.

² Ялиця — *Abies alba* Mill.; смерека або ялина — *Picea excelsa* Link. (Барбарич, 1955).

січень, доводилось знаходити білу масу ядер букового насіння і їх тригранні покриви.

Місцеві жителі скаржаться, що свині дикі завдають їм істотної шкоди, вириваючи картоплю і поїдаючи початки кукурудзи. Однак ці скарги надзвичайно перебільшені і не можуть бути причиною віднесення кабана до шкідливих тварин.

Гони у кабана в західних областях УРСР починаються в першій декаді листопада і продовжуються до кінця грудня, рідко затягуючись до десятих чисел січня. Молодняк з'являється рано, мабуть в березні, бо в лютому 1950 р. в Миколаївському районі Дрогобицької області була здобута самка з сімома великими ембріонами. У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є молоденькі смугасті поросята, здобуті у Тернопільській (Бучач) і Львівській (Сокаль) областях 10 квітня і 3 травня. Проте в холодну весну 1954 р. 15 червня були здобуті приблизно тритижневі смугасті поросята в Ужгородському районі Закарпатської області.

У свині дикої виявлено паразитичних черв'яків, зокрема *Ascaris suilla*, *Metastrongylus elongatus*, *Gnathostomum hispidum*, *Taenia hydatigena*, *Echinococcus granulosus*, *Gastrodiscoides hominis* та ін. (Н. В. Баданін, 1930).

Залежно від пори року кабани заселяють ті або інші ландшафти в різних рослинних поясах. Так, весною вони піднімаються в гори, і їх найчастіше можна зустріти біля верхньої межі лісу в ландшафті криволісся. Вночі кабани виходять на полонини, де пасуться і виривають підземні частини субальпійських рослин. У горах в кінці жовтня стада кабанів починають спускатися все нижче і нижче, з'являючись в передгір'ях, а потім і на рівнині. Всю пізню осінь і зиму кабан живе в передгір'ях і в рівнинних лісах і дуже рідко зустрічається в поясі гірського букового лісу, а в тайзі він нами зовсім не відзначений. На початку березня свині починають поступово повертатися в гори, де в густих хащах самки народжують малят. У Львівській, Рівенській, Тернопільській і Волинській областях такі міграції нами не відзначені, але в карпатських областях (Станіславська, Дрогобицька і Закарпатська) такі переміщення чітко виявлені.

Таким чином, на наш погляд, слід розрізняти: а) сезонні міграції, зв'язані з періодами року, і б) корінні міграції, зв'язані з кормністю угідь, кліматичними умовами року, промислом і культурно-господарською діяльністю людини.

У 1945—1947 рр. в досліджуваних нами районах України свині дикі в усіх лісових масивах досягали промислової чисельності. Проте внаслідок непомірного полювання на цього звіра до 1949 р. протягом всього року кількість свиней диких різко зменшилась. Республіканські і обласні управління мисливського господарства з великим запізненням вжили заходів по охороні цієї тварини, видавши в 1950 р. постанову про полювання на кабана тільки в період з 1 серпня до 1 березня, а потім обмеживши цей період з 1 жовтня до 31 грудня. Ця нова постанова про полювання на кабана має на меті охорону і збільшення поголів'я свиней диких на території України, і насамперед в західних областях республіки.

Кабан — звір, що тримається закритої експозиції, тому вирубування лісів негативно впливає на чисельність його поголів'я. З метою створення сприятливих умов для кабана та інших промислових лісових звірів і птахів слід провадити тільки вибіркові рубки, обов'язково залишаючи перемички завширшки не менше 50 м.

Для збереження промислової чисельності кабана в західних областях УРСР треба суворо регламентувати здобування цього звіра і встановити точний облік його чисельності, а в малокормні і багатосніжні зими організувати в мисливських господарствах підгодівлю звіра відходами сільськогосподарського виробництва.

48. Козуля європейська — *Capreolus capreolus capreolus* L.

Російське — козуля європейская, дикая коза; місцеве — сарна. Синоніміка: *Cervus capreolus* L. (1758); *Cervus capreolus* L. (Завадський, 1840); *Cervus capreolus* Briss (Плятер, 1852); *Cervus capreolus* L. (Новицький, 1866); *Capreolus balticus* Matschie, *Capreolus albicus* Matschie, *Capreolus warthae* Matschie (Незабитовський, 1933); *Capreolus capreolus* L. (Мигулін, 1938); *Capreolus capreolus capreolus* L. (Бобринський, 1944).

Розглянутий матеріал — 41 екземпляр (шкур і чучел), 23 черепи, 216 пар рогів.

Розміри і забарвлення тіла, як і будова рогів¹ у самців, типові.

У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР зберігається 3 чучела козуль-альбіносів (інвентарний № 495/558, 524/366 і б/н), здобутих в околицях с. Поториці на р. Дунайці, і одне чучело самки (інвентарний № 498/263), на боках і голові якої є великі білі плями. Ця козуля здобута поблизу станції Шепетівки.

Літньо-весняне линяння у козуль, що водяться на північних карпатських схилах і в Придністров'ї, закінчується до двадцятих чисел квітня. 6 травня 1948 р. у Сихівському лісі вдалось бачити трьох козуль (2 ♀♀ і 1 ♂♂), які мали літнє хутро, а роги у самця були цілком очищені. Зимове хутро виростає на кінець жовтня.

О. О. Мигулін (1938), не зупиняючись детально на поширенні козулі в межах східних областей України, відзначає, що на схід від середньої течії Дніпра поширена козуля сибірська *Capreolus pygargus* Pall., а на захід від Дніпра — європейська *Capreolus capreolus* L.

Ми вважаємо, що сибірська, або азіатська, козуля є лише більш крупним східним підвидом козулі європейської, і висловлювання О. О. Браунера (1923) і О. О. Мигуліна (1938) про поширення на Україні двох видів козуль мало переконливі.

У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР зберігається велика кількість чучел, черепів і рогів цих копитних, які свідчать про численність козуль в Галичині в недалекому минулому (50—60 років тому). Тепер козуля нами відмічена в усіх лісових районах дослідженої території.

У своєму вертикальному поширенні козуля на Кавказі досягає верхньої межі лісової рослинності (2000 м), а на Тянь-Шані — 3000 м над рівнем моря (М. А. Бобринський, 1944). У своєму вертикальному поширенні в Східних Карпатах козуля йде до вододільних хребтів. Ми зустрічали її на полонинах — 1700 м над рівнем моря (Ф. І. Страутман і К. А. Татаринів, 1949).

Улюбленим місцезнаходженням козулі в західних областях є букові ліси, що чергуються із заростаючими порубками і ділянками оброблюваних полів. Влітку козулі піднімаються високо в гори, де тримаються біля верхньої межі лісу, проводячи тут весь день, а увечері виходять пастиись на полонину. Взимку козулі не піднімаються високо в гори; найчастіше їх можна зустріти в буковому рідколіссі, де вони розривають сніг, відшукуючи плоди, які охоче поїдають.

У верхів'ях Дністра козулі постійно живуть в очеретових заростях, які простягаються на кілька десятків кілометрів, займаючи значну площу (Самбірські болота). Так, 1 грудня 1951 р. за два дні полювання на зайців в районі сс. Конюшки Семенівські і Чайковичі ми бачили 11 козуль.

Про живлення козуль в західних областях УРСР конкретних даних нема. У двадцятих числах січня 1950 р. в Кам'яно-Бузькому районі коло лісового болотця Лусениці ми бачили, як невелике стадо козуль об'їдало з дубів лишайники, причому деякі з тварин ставали на задні

¹ У колекціях Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є велика серія (46 пар) ненормальної (патологічної) будови рогів, найрізноманітніші нарости і виродливості на головах самців козуль, на яких ми не зупиняємось.

ноги, впираючись колінами передніх ніг у стовбур дерева. Підійшовши до краю болота, де росли вікові дуби, тварини почали розривати копитами неглибокий сніг і вишукувати жолуді. Мабуть, такі шукання були вдалим, бо сніг був розритий під більшістю могутніх дубів. В шлунку козулі (♂, ad), здобутої 1 грудня 1953 р., були знайдені ягоди калини, насіння диких злаків і рештки листя деревних порід. В Карпатах взимку

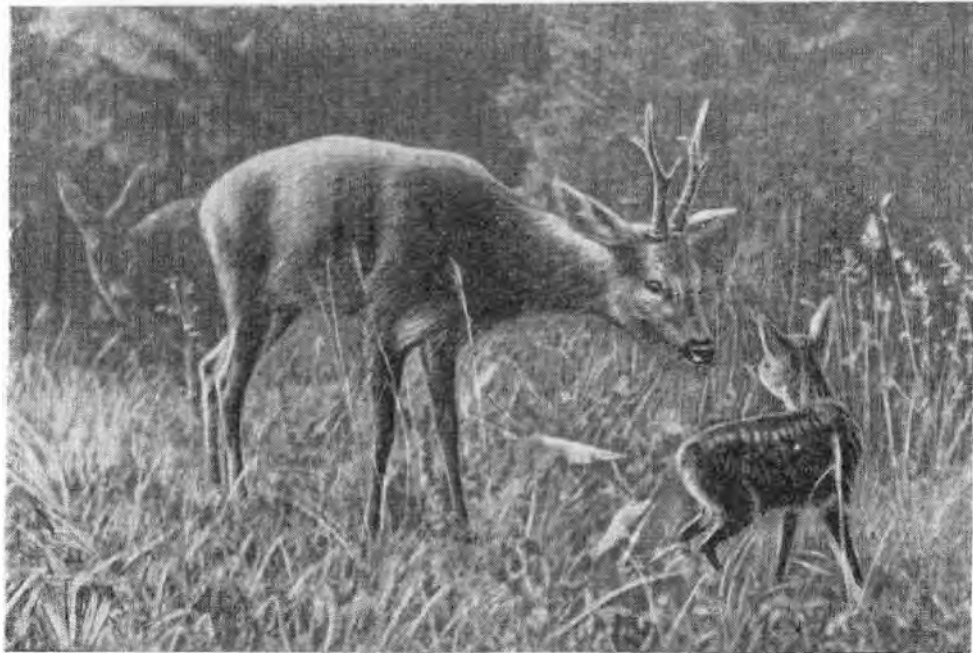

Рис. 17. Козулі європейські у травні.

козулі у великій кількості їдять бруньки бузини, стебла тирлича. 18 січня 1950 р. у Вінниківському лісі під Львовом нами знайдені лігва козуль. Поблизу їх на нижніх гілках буків козулями були об'їдені кінці гілок і бруньки, а на кущах ожини (*Rubus caesius*) об'їдене зелене листя, що проглядало з-під снігу. Велику кількість лігв цих копитних ми знаходили в околицях с. Підмонастир Бобрського району в листопаді 1952 р. і в лісі біля села Страдч Івано-Франківського району в січні 1953 р. Розміри лігв козуль: 53×91 см, 86×95 см, 60×79 см, 48×100 см, 62×87 см, 38×71 см.

Гони у козуль збігаються з закінченням другого покосу на низинних луках (приблизно остання декада серпня). У 1949 р. перший гучний рев самця було чути 7 вересня. У 1951 р. самців, що билися, вдалось спостерігати 30 серпня на дикому гірському схилі в Чорногорах (Рахівський район Закарпатської області).

Поява телят у козуль точно не зареєстрована. Молоді козулі зустрічаються в кінці квітня. При ранньому спаровуванні телята можуть бути і на початку квітня.

У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є молоді козулі (довжина тіла 56—57 см, висота в холці — 40 см), здобуті 24 квітня. Цілком сформовані ембріони (довжина 8—9 см) знайдені у самок, здобутих 16 лютого. Телята ростуть дуже швидко і до осені відрізняються від дорослих тільки розмірами.

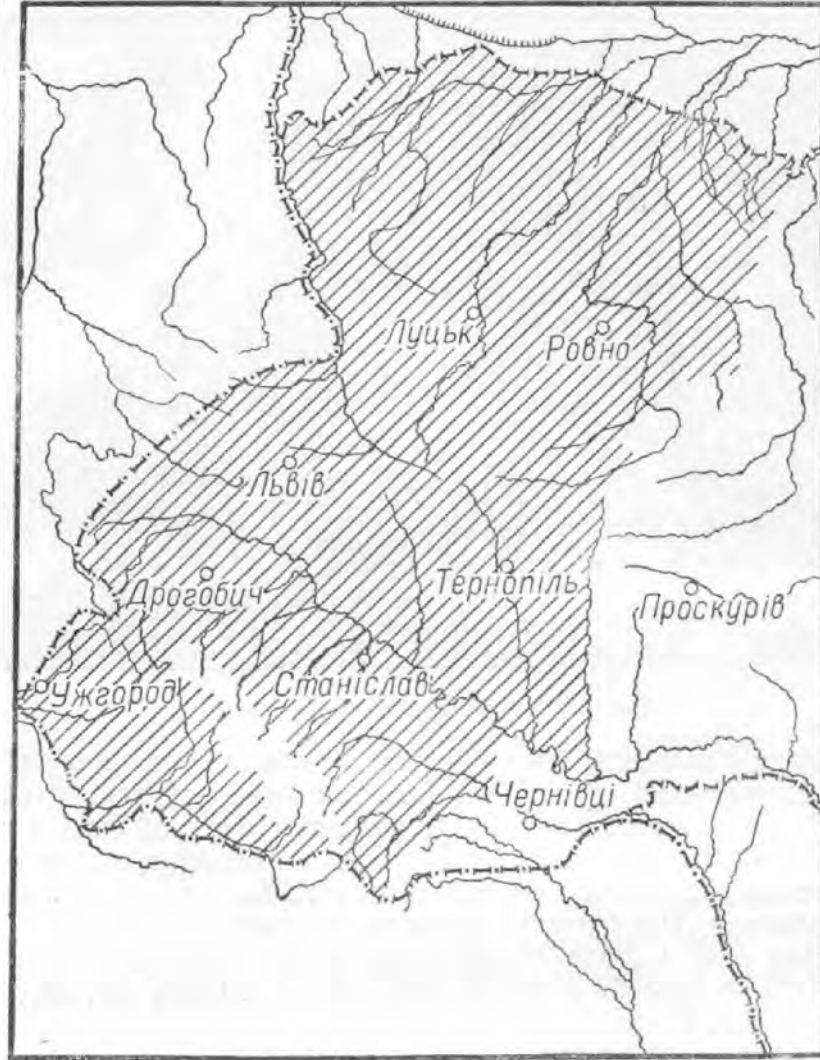
Козулі добре пристосувалися до життя в окультуреному ландшафті. У зв'язку з цим при мінімальній охороні кількість їх швидко зростає. Вирубування лісів не позначається негативно на чисельності козуль, які охоче тримаються молодих порубок як у гірських, так і в рівнинних районах.

Ворогів у козулі багато. На молодих тварин нападають куниці, дикі

лісові коти, пугачі, лисиці, а дорослі часто стають жертвою вовків, рисі і бродячих собак.

На козулях з ектопаразитів знайдені кровососки оленячі *Lipoptena cervi* L.

В останні роки завдяки забороні відстрілу козуль поголів'я їх поступово збільшується, але обласні управління в справах мисливства звер-

Поширення козулі європейської і свині дикої.

тають мало уваги на боротьбу з браконьерством, зокрема на боротьбу з петельним ловом, який достатньо розвинений в сільській місцевості, а також не вживають рішучих заходів щодо знищення бродячих собак, які винищують велику кількість дичини, в тому числі і козуль.

Практичне значення козулі велике, бо вона є одним з цінних промислових видів звірів.

49. Олень звичайний (олень благородний, олень європейський) — *Cervus elaphus* L.

Російське — благородный олень; місцеве — олень, рогац (про самця). Синоніміка: *Cervus elaphus* L. (1758); *Cervus elaphus* L. (Завадський, 1840; Плятер, 1852; Новицький, 1866); *Cervus elaphus germanicus* Desmarest, *Cervus neglectus* Matschie, *Cervus balticus* Matschie, *Cervus albicus* Matschie, *Cervus maral* Ogilby, *Cervus vulgaris montanus*, *Cervus vulgaris campestris* (Незабитовський, 1933); *Cervus* (*Cervus*) *elaphus* L. (Бобринський, 1944; Гептнер, Морозова-Турова, Цалкін, 1950).

Розглянутий матеріал — 8 екземплярів (чучела і шкури), 9 черепів, 57 пар рогів.

Систематичне положення не з'ясоване через недостатку серійного матеріалу з західних областей УРСР. Розміри і вага не уточнені. За даними Е. Незабитовського (1933), в Карпатах водяться олені, що належать, на його думку, до самостійного виду *Cervus maral* Ogilby.

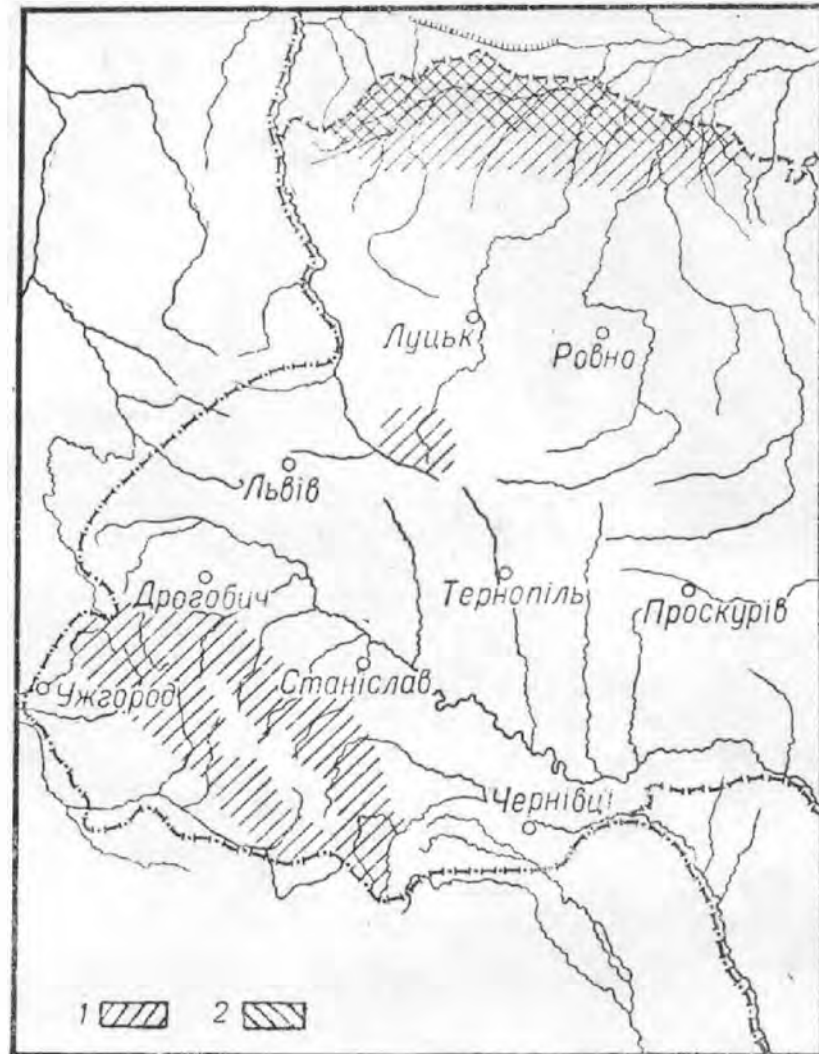

Рис. 18. Олень-самець.

Можливо, що оленів, які населяють Східні Карпати, можна віднести до самостійного підвиду *Cervus elaphus carpathicus* subsp. nova. Г. Реріг (1918) зазначає, що відоме здобування в Карпатах оленів, вага яких досягала 373 кг при вазі рогів 15,25 кг. У 1862 р. в карпатських горах був здобутий самець, роги якого при вазі 35,5 кг мали 44 відростки. За даними Е. Незабитовського (1933), вага оленів рідко перевищує 250 кг. Нам відомі випадки, коли в Карпатах здобували оленів вагою в 190 кг. У колекціях Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР найбільші роги мають 17 відростків, більшість же — 10—12 відростків.

Нами встановлено поширення оленя в таких районах України: у Закарпатській області — у Воловецькому, Свалявському, Іршавському, Міжгірському, Рахівському; у Дрогобицькій області — у Славському,

Хирівському, Старосамбірському, Турківському, Боринському; у Станіславській області — у Надвірнянському, Яремчанському, Жаб'ївському, Долинському, Болехівському, Перегінському, Косівському, Вигодському; у Львівській області — у Бродівському (Бродські ліси); у Волинській області — в Олицькому; у Рівненській області — у Деражнянському та Соснівському¹. У фондах Науково-природознавчого музею Львівського

Поширення оленя благородного і лося.

1 — олень благородний, 2 — лось.

філіалу АН УРСР зберігається чучело оленя, здобутого в с. Небилеві Калуського району Станіславської області. Таким чином, Східні Карпати є, по суті, єдиним районом в європейській частині СРСР, де збереглась корінна популяція звичайного оленя. У своєму вертикальному поширенні олень досягає не тільки верхньої межі високостовбурних лісів, а й ландшафту криволісся, тобто 1800 м над рівнем моря. Відкритих місць олень уникає.

Типовим місцезнаходженням оленів у Карпатах є бучини. Проте в теплий період року олені нерідко заходять і в пояс хвойного лісу, де перебувають під час спеки, залягаючи серед нагромаджень каміння або повалених буреломом стовбурів, а надвечір виходять пастиись на полонини, ніколи

¹ Тепер олені систематично зустрічаються в Путильському і Вижицькому районах Чернівецької області.

не віддаляючись від краю лісу (Боржава, липень—серпень 1950—1951 рр.). Олень активний протягом усього року більшу частину доби.

Аналізи поїдів¹ показали, що в кормовому раціоні оленя в літній період фігурує велика кількість різних трав'янистих рослин, з яких насамперед необхідно відзначити скополію *Scopolia cornolica*, лунарію оживаючу *Lunaria rediviva*, котовника повзучого (будра) *Glechoma hederaceae*, ясминника запашного *Asperula odorata*, кострицю гігантську *Festuca gigantea* і т. д. Мабуть, ці рослини олень поїдає найохочіше. Влітку 1948 р. біля підніжжя гори Кукул (1548 м) ми знайшли джерело з солоною водою. Земля навколо цього природного солонця була розрита копитами оленів, що свідчить про систематичне відвідування джерела цими тваринами. В зимовий період олень поїдає листя зимозелених рослин — ожини, пильчастої осоки, молоді пагони буків, бруньки і пагони бузини, явора, верб, а також хвоєю смерек. Можливо, що восени він їсть і плоди бука, але взимку жодного разу ми не зустрічали місць з покопками оленя, у зв'язку з чим не включаємо букові плоди в зимовий раціон цього виду.

Взимку ми знаходили лігва оленя на ділянках старого лісу без густого підліску. Олені найчастіше лягають на схилах, захищених від вітру, і недалеко від порубок з молодими смереками і ялицями, що піднімаються над снігом, або поблизу гірських незамерзаючих струмків, вздовж яких росте багато ожини. Восени олені тримаються в горах в молодих листяних лісах, де серед густих заростей зустрічаються полянки, зарослі різнотрав'ям. Лігва оленів в кінці серпня — на початку вересня найчастіше зустрічаються в ярах, де течуть гірські струмки, під густими кронами буків і яворів. Оленів, що паслися, найчастіше доводилось бачити нам в Бескидах на ранковій зорі. Тварини пасуться групами по 3—4 особи, бродячи по диких вагашах. Попереду завжди йде рогач², який прислухається до кожного шороху і, нюхаючи, втягує повітря. Якщо оленів ніщо не турбує, вони знаходяться на порубах до сходу сонця, після чого йдуть на відпочинок в хашу.

Самці очищають роги від шкіри до початку гонів; в цей час в гірськокарпатських районах можна зустріти значну кількість молодих дерев різних порід, на яких кора обідрана, — це олень очищав свої роги.

Докладні відомості про розмноження оленя відсутні. Нами зареєстрований лише початок гонів у кінці серпня. Тривають вони до початку жовтня. В місцях, де чисельність оленя висока, самці-рогачі ревуть цілу добу. В кінці вересня 1954 р. в Скольських Бескидах можна було чути одночасний рев чотирьох-п'яти самців. Особливо підсилюється рев оленів перед дощем. Молодий олень, який не втратив ще плямистості (висота в холці — 90 см, довжина тіла — 109 см), був здобутий 17 липня. У червні 1947 р. на схилах гори Кукул ми вели спостереження за самкою з молодим телям. За усним повідомленням М. Я. Кучеренко, молоді олені в гірських районах Закарпатської області з'являються у травні.

Ворогами молодих оленів є ті самі хижі звірі і птахи, що й для молодих козуль. Старих оленів часто зацьковують вовки, які полюють в зимовий період зграями по 4—5 особин. Бродячі вовчі зграї ми бачили в Бескидах у січні 1951 р. Зрідка на оленів-самок нападають рисі.

Значна кількість оленів гине від кулі браконьєрів. Проте завдяки існуючому законодавству, який забороняє здобування цих цінних промислових тварин, поголів'я оленів у Східних Карпатах поступово збільшується. Е. Незабитовський (1933) зазначав, що в Станіславському воєводстві налічувалось близько 1200 оленів.

Війна 1941—1945 рр. і тимчасова окупація західних областей УРСР німецько-фашистськими загарбниками справили негативний вплив на поголів'я оленів: їх кількість різко зменшилась.

¹ Визначення рослин було проведено науковим співробітником К. А. Малиновським.

² Рогач — місцева назва старого самця з великими рогами.

В 1948 р. у Ворохтинському і Говерлянському лісництвах Яремчанського району Станіславської області ми зустрічали лише поодиноких оленів, здебільшого самок з телятами. Взимку 1950/51 р. в лісах під Боржавськими полонинами можна було зустріти сліди перебування невеликих груп оленів, а влітку 1951 р. групи оленів по дві—п'ять голів можна було регулярно бачити в різних урочищах Боржави. Восени того ж року сліди великих самців часто зустрічалися на Балцатулі, Чорній Горі, (Попі Івані, Темнатику та інших чорногорських висотах).

У районі Вигоди, за даними Станіславського обласного управління в справах мисливства, тепер налічується 100 голів оленів. Працюючи в районі с. Вишкова Вигодського району у червні 1952 р., ми неодноразово зустрічали благородних оленів, а в ніч на 19 червня зустріли трьох оленів, серед яких був один молодий. У Бродських лісах в 1948 р. було приблизно до 20 благородних оленів. Весною 1949 р. одна самка випадково була вбита поблизу ст. Верби. В Соснівському районі Ровенської області в 1951 р. з'явилося три олені. У Закарпатській області олені найчастіше зустрічаються в Бескидах у таких урочищах, як Оса, Занька тощо, а також в Рахівському і Яремчанському районах на схилах гір Балцатул, Кознеська, Гутень, П'єтрос, Говерла, Піп Іван, Темнатик, Кукул, Кічера Брабінеску і т. д. Чисельність оленя в цих місцях Чорногор досить висока. Значна кількість оленів спостерігалась в заказнику Устрики-Дольні і близько с. Коростів (Дрогобицька область). Отже, в Східних Карпатах олень в наші дні є звичайним, хоч і нечисленним, видом. Найчастіше він зустрічається в поясі карпатської тайги, де заселяє ландшафти гірського мішаного лісу. Чисельність оленя в цьому ландшафті, мабуть, максимальна.

Як і для інших копитних західноукраїнської фауни, оленю властиві вертикальні міграції, що обумовлено потребою шукання корму взимку, а також переслідуванням з боку людини і її культурно-господарською діяльністю (вирубанням лісів, пасінням худоби, прокладанням нових доріг, обробітком гірських лук тощо), яка здійснюється здебільшого влітку. Олень — звір, що віддає перевагу закритій експозиції. Він є типовим жителем лісової зони, у зв'язку з чим вирубування лісів різко погіршує умови існування цього промислового виду.

З метою створення сприятливих умов для збільшення поголів'я оленя благородного в Карпатах у найближчий час необхідно створити справжній заповідник і поліпшити охорону промислової фауни.

Практичне значення оленя велике, у зв'язку з чим треба вжити заходів щодо всемірного збільшення його поголів'я з тим, щоб через певний проміжок часу можна було провадити планові заготівлі оленього м'яса і шкур.

Тепер олень звичайний перебуває під охороною закону, і полювання на нього заборонене.

50. Лось — *Alces alces alces* L.

Російське — лось, сохатий. Синоніміка: *Alces alces* L. (1758); *Cervus alces* L. (Завадський, 1840; Плятер, 1852); *Alces alces* L. (Незабитовський, 1933; Бобринський, 1944).

Розглянутий матеріал — 5 екземплярів (чучел), 1 череп, 9 пар рогів. Забарвлення і розміри типові для європейського підвиду.

На Україні, за даними О. П. Корнєєва (1949), випадкові забіги лося з Білоруської РСР і північних районів РРФСР зареєстровані у Чернігівській і суміжних поліських областях.

А. Плятер (1852) зазначав, що лось рідко зустрічається в Польщі, але його значно більше в Литві і Білорусії. Е. Незабитовський (1933) відзначає, що в недалекому минулому лось був поширений від Карпат до Балтійського узбережжя. За його даними, в межах північно-східних районів Польщі (тепер західних областей БРСР) у 1930—1931 рр. налічува-

лось 425 лосів. В. Корсак (1934) вмістив у своїй роботі карту, на якій зазначає розташування і кількість лосів в Польщі взимку 1933/34 р. Згідно з опублікованими повідомленнями цього дослідника, поголів'я лосів в Польщі досягає 700 голів. В. Корсак (1934) розглядає два зосередження лосів: а) північне (67—101 голова) і б) поліське (640—670 голів).

В експозиційних фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є чучела лосів, здобутих у кінці минулого століття в с. Стоянові (тепер Радеківський район Львівської області), на Поліссі і в Литві.

Згідно з матеріалами Ровенської обласної ради Українського добровільного товариства мисливців і рибалок, наявність лосів за період з 1948 по 1951 р. зареєстрована в Соснівському, Рокитнянському, Клесівському, Сарненському, Дубровицькому, Березнівському, Висоцькому, Зарічянському, Володимирецькому районах. Про поширення цього копитного звіра в межах Волинської області точні дані відсутні. З розповідей місцевого населення відомо, що в 1933 р. лось зустрічався в північних лісових районах Волині. Спосіб життя лосів в північних районах західних областей УРСР невідомий.

ГРИЗУНИ — RODENTIA (GLIRES)

Найчисленніший сучасний ряд ссавців — гризуни в межах західних областей УРСР, за новітніми даними, представлений 28 видами¹, що належать до 8 родин: а) *Leporidae* (1 рід, 2 види); б) *Sciuridae* (2 роди, 3 види); в) *Castoridae* (1 вид); г) *Myoxidae* (4 роди, 4 види); д) *Taculidae* (1 вид); е) *Muridae* (9 родів, 15 видів); ж) *Spalacidae* (1 вид); з) *Capromyidae* (1 вид).

Найбільш звичайними і численними видами гризунів на території західних районів України є: полівка лісова, миша жовтогорла, миша хатня, полівка сіра, миша польова, пацюк сірий, почасти заєць сірий, щур водяний, ховрах крапчастий і білка.

ЗАЙЦЕВІ — LEPORIDAE

51. Заєць білий (заєць-біляк) — *Lepus timidus* L.

Російське — заяц-беляк, северный заяц. Синоніміка: *Lepus timidus* L. (1758); *Lepus variabilis* Pallas (Кесслер, 1850; Плятер, 1852); *Lepus timidus* L. (Новицький, 1866; Мигулін, 1929; Кузнецов, 1944).

Розглянутий матеріал — 9 екземплярів (чучела, шкурки), 3 черепи.

В межах України (О. О. Мигулін, 1938) заєць білий дуже рідко зустрічається в лісовій зоні. К. Ф. Кесслер відзначав його поширення у Київській, О. О. Мигулін — в Харківській, а І. Г. Підоплічко — у Чернігівській областях. На території Польщі поширення цього виду встановили А. Плятер (1852) та Е. Незабитовський (1933). Останній констатував поширення цього виду в районі Вільнюса, Новогрудського і Поліського воєводств. Наявність біляка на Поділлі, на думку цього автора, не підтверджена.

У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є біляки, здобуті в районі Мінська, Вільнюса, Ліди, Беловіць і на Волині.

Цей вид ми зазначаємо для теріофауни розглядуваної території на основі даних хутрозаготівельних організацій Волинської і Ровенської областей.

Спосіб життя зайця білого в північних районах Волинської і Ровенської областей не вивчений. Практичне значення зайця-біляка в північних районах СРСР надзвичайно велике.

¹ Поширення в західних областях УРСР таких видів, як байбак, пацюк чорний, і деяких інших нами не встановлено, в зв'язку з чим ці види не зазначаються.

52. Заєць сірий (заєць-русак) — *Lepus europaeus transsilvanicus*
Matschie

Російське — заяц-русак. Синоніміка: *Lepus europaeus* P all. (1778); *Lepus timidus* auct. (Завадський, 1840); *Lepus timidus* L. (Кесслер, 1850; Плятер, 1852; Новицький, 1866); *Lepus europaeus transsilvanicus* Matschie (Браунер, 1928); *Lepus europaeus* P allas (Мигулін, 1929, 1938; Кузнецов, 1944).

Розглянутий матеріал — 127 екземплярів, 34 черепи.

Розміри зайців сірих із західних областей УРСР (♂♂ і ♀♀ — 25 екземплярів): довжина тіла 500—607 мм (середня — 565 мм), довжина

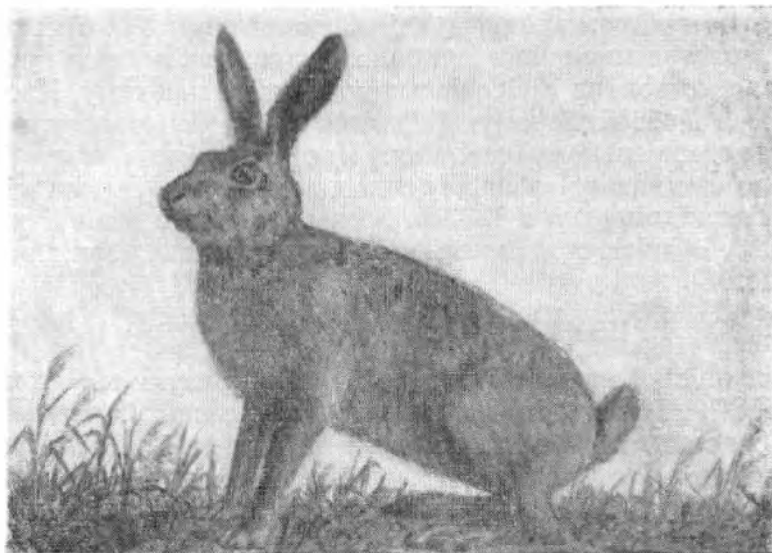

Рис. 19. Заєць сірий в зимовому хутрі.

хвоста 85—140 мм (середня — 104 мм), довжина задньої ступні 150—185 мм (середня — 163 мм), довжина вуха 105—160 мм (середня — 118 мм), конділобазальна довжина черепа 79,7—95,2 мм, вилична ширина 46,6—51,7 мм, вага 3600—4560 г (середня 4110 г).

Літнє забарвлення типовоє. На зиму незначна частина особин помітно світлішає, причому найбільша кількість білих волосинок виростає на боках і задній частині тіла. У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР під інвентарним № 300/217 зберігається чучело зайця сірого меланіста. Цей рідкий екземпляр здобутий 8 січня 1882 р. в с. Бабках Познанського району (Польща).

Ми зареєстрували зайця сірого в усіх районах і областях західної частини УРСР. Вертикальне поширення його в Східних Карпатах досягає 2000 м над рівнем моря (Ф. І. Страутман і К. А. Татарінов, 1949).

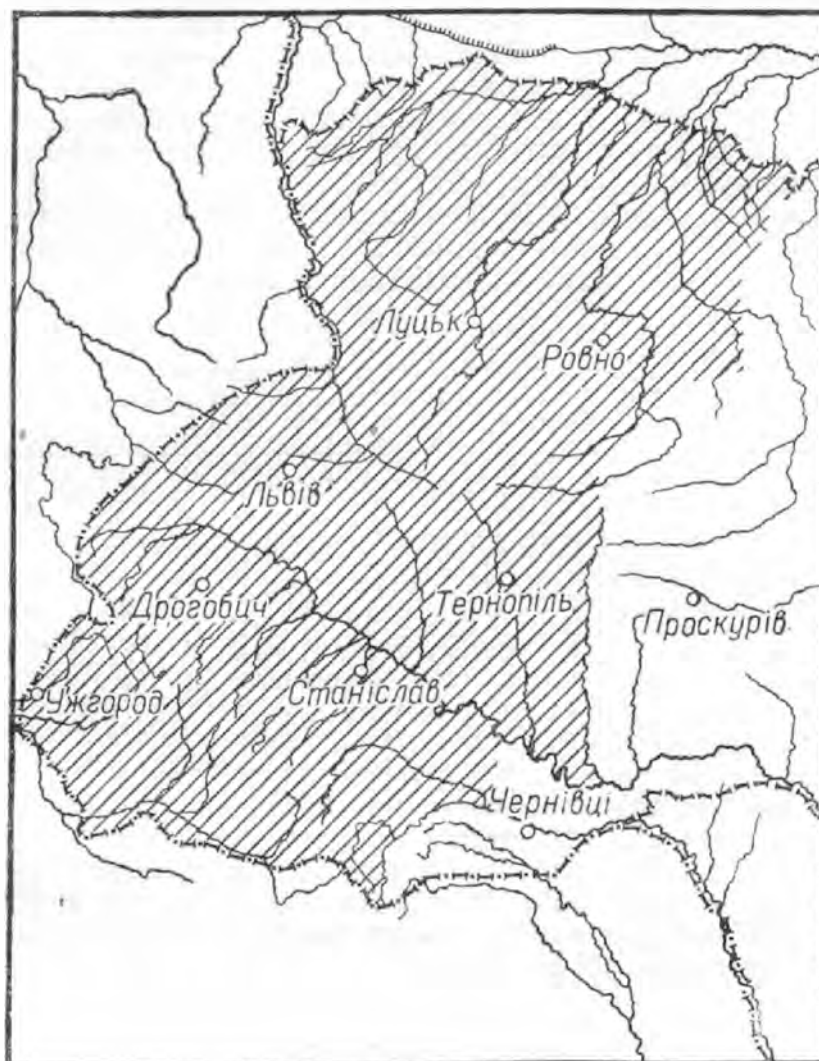
Цей заєць живе у найрізноманітніших умовах. За роки роботи нам доводилось зустрічати його в околицях і парках м. Львова, в широколистяних лісах рівнин і передгір'їв, на полях, луках, в очеретових заростях і чагарниках, в карпатській тайзі, в ландшафті криволісся і на карпатських субальпійських пасовищах-полонинах. У зазначених місцях зайці зустрічаються в усі періоди року.

У літній період заєць сірий найбільш густо заселяє відкриті експозиції — поруби, вологі луки з розкиданими «острівками» чагарників, поля, що чергуються з ярами, а в Карпатах — ділянки полонин, які мають високий і густий травостій.

Заєць активний протягом цілого року. Влітку виходить на жирування в момент заходу сонця, а в безлюдних місцях ще раніше. З червня 1948 р. в Яремчанському районі ми бачили трьох зайців, що жирували на грядках з бобами до заходу сонця. При ясній погоді жирування триває цілу ніч. На ранок заєць залягає найчастіше в густій траві поблизу узлісся (в рів-

нинних районах) або безпосередньо біля верхньої межі лісу (в Карпатах). Взимку, особливо в похмуру теплу погоду, заєць сірий ходить і вдень. В ясні морозні дні на жирування виходить в місячну ніч.

Живлення зайця сірого різноманітне. Проведені в околицях Львова (1950—1951 рр.) спостереження над зимовим живленням свідчать про те, що зайці віддають перевагу молодим гілкам бука, осики, дроку, верби і стеблам зеленої взимку пильчастої осоки (*Carex pilosa*). Якщо зайця не особливо тривожити, він довго перебуває в певному районі.

Поширення зайця сірого.

Зимові лігва зайців звичайно розташовані під яким-небудь вкриттям: під молодим кущем бука, в завалі бурелому, під навислим каменем, серед очерету, у малиннику, під сухим листям папороті, серед кущів ялівця, в невеликих заглибинах, часто в старих окопах та інших місцях. Розміри типових зимових лігв: ширина — 13 см, довжина — 13 см або 23 × 42 см (Бескиди), 16 × 29 см (Вінниківський ліс). У сильні морози зайці інколи закопуються в сніг, прокладаючи в ньому довгі і глибокі ходи. Такі ходи ми чимало разів бачили у Львівській області взимку 1949/50 р. і взимку 1953/54 р. Влітку в суху погоду русаки залягають скрізь, найчастіше у відкритих місцях (на луках, полях, городах, узліссях тощо). В Карпатах у субальпійському поясі лігва часто бувають розташовані під кущами ялівця або гірської сосни.

Розмноження зайця сірого достатньо не вивчене. Вагітних самок з двома-трьома ембріонами ми здобували в другій половині березня. Молоді зайченята ранньою весною (2 квітня 1948 р.) були знайдені автором в околицях Кременця. В кінці травня в Чорногорах (1948) спостерігалась велика кількість молодих зайців; розміри їх тіла досягали 183—200 мм (одна третина розмірів дорослих). Протягом літа зайчиха приносить малят не менше 3—4 разів. Зайченята завдовжки не менше 150 мм зустрічались нам 24 липня, 7 серпня і 10 жовтня. Спаровування зайців у Бескидах ми спостерігали 28 липня 1951 р. Молодняк росте дуже швидко, і на початок мисливсько-промислового сезону (7 листопада) зайці вагою менше 3 кг не зустрічаються (звичайно 4—4,5 кг, рідко — 5 кг, дуже рідко — більше).

З ектопаразитів на зайці сірому знайдені блохи *Ctenocephalides canis* Curt. В печінці і травному тракті у деяких зайців встановлені плоскі і круглі паразитичні черв'яки.

Ворогів у зайця в західних областях УРСР багато. Найбільші спустошення роблять бродячі собаки, лисиці, яких стало особливо багато в останні роки, а також вовки, рисі та інші хижаки.

Таблиця 9

Заготівлі шкурок зайця сірого в західних областях УРСР
за матеріалами обласних контор Заготживсировини і Споживспілки
(в % по відношенню до 1947 і 1949 рр.)

Області	1947 р.	1948 р.	1949 р.	1950 р.	1951 р.
Закарпатська	100	109,4	106,0	101,4	65,0
Дрогобицька	100	188,5	233,8	279,3	107,4
Станіславська	100	136,2	172,1	150,6	85,5
Львівська	100	134,2	155,5	157,9	96,4
Тернопільська	—	—	100	100	78,9
Волинська	100	24,0	111,8	43,0	61,8
Ровенська	—	—	100	140,9	34,8

Тепер заєць зустрічається часто, а в деяких районах — досить численний, але в цілому щільність русака невисока. За останні роки поголів'я русака помітно зменшилось внаслідок надмірного промислу.

Заєць — основний об'єкт хутрового промислу в західних областях УРСР. Він займає одне з перших місць в заготівлях, і його питома вага в мисливському промислі велика.

БІЛЯЧІ — SCIURIDAE

53. Білка — *Sciurus vulgaris* L.¹

Російське — белка, векша; місцеве — вивірка, білиця, вивюрка. Синоніміка: *Sciurus vulgaris* L. (1758); *Sciurus vulgaris* L. (Завадський, 1840; Плятер, 1852; Новицький, 1866); *Sciurus carpathicus* Pietruski (1853); *Sciurus vulgaris* Kessleri Migulin (1928); *Sciurus vulgaris vulgaris* L., *Sciurus vulgaris fuscoater* Altum, *Sciurus vulgaris varius* Gmel. (Незабитовський, 1933); *Sciurus vulgaris* L. (Кузнецов, 1944).

Розглянутий матеріал — 118 екземплярів.

Систематичне положення білок, що населяють західні області Української РСР, остаточно не встановлене, незважаючи на велику роботу, проведenu І. Д. Шнаревичем (1950) на Буковині (Чернівецька область).

¹ У рівнинних районах західних областей УРСР, зокрема у Львівській, Тернопільській, Волинській і Ровенській, водиться білка, що належить до підвиду *Sciurus vulgaris Kessleri* Migulin, проте біологія цього підвиду внаслідок відсутності достатнього матеріалу нами не висвітлюється.

В межах розглядуваного району водиться, очевидно, три, а можливо, й чотири підвиди білок. За літературними і нашими даними, накреслюються такі межі поширення підвидів. *Sciurus vulgaris vulgaris* L. = *Sciurus vulgaris varius* Gmel. населяє північні райони Західної Волині (Ровенська і Волинська області), причому південна межа поширення цього підвиду, мабуть, проходить по лінії Баранячі Перетоки (10 км північніше Сокаля) — Ківерці — Сарни — Бобруйськ. Південні райони Ровенської області, Львівську і Тернопільську області, частково північно-східні райони Станіславської області, а також межуючі з ними Хмельницьку і Житомирську області населяє білка правобережна *Sciurus vulgaris Kessleri* Migulin. Південну межу поширення цього підвиду точно встановити не вдалось. Передгірні і гірські карпатські райони населяє білка карпатська *Sciurus vulgaris carpathicus* Pietruski. Більшість карпатських білок має темне (чорнобуре) забарвлення хутра, хоча зустрічаються і бурі особини. Нарешті, в південно-східних районах Закарпатської області і на Буковині (І. Д. Шнарович, 1950) не виключена наявність четвертого підвиду *Sciurus vulgaris fuscoater* Alt.

Внаслідок обмеженості матеріалу ми зупиняємося лише на способі життя білки карпатської.

Розміри білок, здобутих на південних і північних карпатських схилах (♂♂ і ♀♀ — 20 екземплярів, 10 черепів): довжина тіла 215—240 мм, довжина задньої ступні 55,0—60,0 мм, довжина вуха (без китиці) 25,0—33,0 мм, конділобазальна довжина черепа 50,0—51,1 мм (середня — 51,3 мм); вилична ширина 28,8—32,0 мм (середня — 30,4 мм), вага 150,0—335,0 г.

Забарвлення значно варіює в окремих індивідів. Літне хутро густе, але низьке, верхня частина тіла забарвлена в більш яскраві відтінки — від інтенсивно чорного до темнубурого. У багатьох особин, здобутих в Чорногорах, на боках, між білосніжно білим черевцем і темнубурою різних відтінків спинкою є яскравобурі смуги. Хвіст у таких екземплярів, як правило, красивий, темнубурий. Осінньо-зимове хутро (жовтень—грудень) пишніше, високе і значно світліше за літнє. Взимку абсолютно чорних білок, як це доводиться спостерігати влітку, нема. Таким чином, за нашими даними, забарвлення хутра білок карпатських до зими набуває бурувато-сріблястого відтінку.

В експозиційних фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР зберігається чучело білки-альбіноса (інвентарний № 250/231), здобутої в с. Рахніні Станіславської області.

Ми встановили наявність білки в лісових насадженнях 13 пунктів Закарпатської, 10 — Дрогобицької, 23 — Станіславської, 14 — Львівської, 3 — Тернопільської, 6 — Волинської і 3 — Ровенської областей.

Вертикальне поширення білки в Східних Карпатах досягає субальпійського пояса, де ми неодноразово зустрічали її (1949) в ландшафті криволісся вище 1700 м над рівнем моря. Гірські карпатські райони та їх передгір'я — дуже сприятливі місця для життя білки, яка в значній кількості зустрічається в усіх ландшафтах цієї гірської країни. Найбільша кількість білок живе в гірському мішаному лісі.

У суцільній карпатській тайзі білок багато взимку, особливо в роки великого врожаю ялицевих і смерекових шишок. Влітку на час розмноження білки спускаються нижче і до осені перебувають в мішаних лісах. Таким чином, для білок карпатських ми відзначаємо зміну біотопів по вертикалі в залежності від періоду року. Про це пише також І. Д. Шнарович (1954). У рівнинних лісах білок менше, мало їх і в карпатському криволіссі.

Активність цих гризунів в літній період, як правило, починається через 1—1,5 години після сходу сонця. В сонячні зимові дні білка покидає свої сховища значно пізніше і активна протягом усього короткого зимо-

вого дня. Влітку опівдні зустрічати білку в горах доводилось рідко, бо після ранкової годівлі вона відпочиває в затишних місцях. Надвечір білки знову спускаються в нижній лісовий ярус, тоді їх можна бачити у великій кількості на землі і успішно відловлювати дуговими капканами. У дощові і похмурі дні, а також під час снігопаду білка майже не виходить із свого сховища. У Львівській області (с. Страдч) за час своєї роботи ми лише один раз, 25 січня 1953 р., бачили білку під час снігопаду.

Живлення білки карпатської вивчено достатньо. У червні 1948 р. (Чорногори) і в липні—серпні 1950—1951 рр. (Бескиди), а також у травні 1952 р. в районі Сколе ми вели спостереження за тим, як білки поїдали

Рис. 20. Білка карпатська в літньому хутрі.

насіння молодих шишок, гриби, в невеликій кількості ягоди суниці і чорниці. 1 серпня 1951 р. ми помітили білку, яка несла в зубах великий гриб. Спостерігаючи її, ми встановили, що білка принесла його до грибів, які вже підсихали на густих сухих гілках величезної ялини. Восени, якщо рясно плодоносить бук, білка живиться буковими горішками, але віддає перевагу шишкам, і після багатого врожаю останніх спостерігається помітне збільшення поголів'я білок.

За матеріалами І. Д. Шнаревича (1950), ваговий аналіз вмісту 28 шлунків темнохвостих білок карпатських показав, що 37,4% загальної ваги вмісту шлунка припадало на насіння хвойних рослин, 28,6% — на гриби, 22,2% — на насіння широколистяних деревних порід, 10,2% — на вегетативні частини рослин, 1,3% — на ягоди і плоди, 0,2% — становила тваринна і 0,6% — інша їжа.

Весною значне місце в живленні білок карпатських займають зелені частини різних рослин, головним чином сережки ліщини, молоді шишки, луб'яний шар листяних деревних порід.

Проведені спостереження говорять про те, що влітку кожна білка (сім'я) має свій певний, достатньо чітко окреслений кормовий район. У цьому районі інша білка не зустрічається, і «хазяїн», мабуть, запобігає вторгненню нового пришельця.

Свої сховища в умовах Східних Карпат білка влаштовує як на гілках дерев («гайно»), так і в їх дуплах, причому гнізда в дуплах зустрічаються частіше.

Розмножується білка карпатська повільно і не відзначається високою плодючістю. Протягом літа статевозріла самка має два виплоди. Перший виплід в умовах тайгового пояса Чорногор приурочений до середини березня — початку квітня. Напівдорослих білок, довжина яких становила 150 мм, ми ловили в кінці травня — на початку червня. В середині трав-

ня — на початку червня відбувається друге спаровування. Другий виплід буває в кінці липня — першій половині серпня. Інколи друге спаровування затримується. Так, вагітних самок ми здобували 6 і 8 серпня, більчат в першому виплоді не буває більше 6 (максимум); здебільшого в першому виплоді буває 3—4, а в другому ще менше малят. В матці часто доводилось знаходити тільки по одному ембріону. Молоді білки ростуть швидко, але їх багато гине від різних хижаків, зокрема, від денних пернатих і лісових куніць, а також від сойок і сов.

На білках карпатських встановлені блохи *Ceratophyllus sciurorum* Schlt., які одночасно виявлені на вовчках сірих *Glis glis* L. та куніці лісовій *Martes martes* L., *Ctenophthalmus uncinatus* Wagn., *Histrichopsylla talpae* Curt., *Ceratophyllus turbidus* Roths., *Pulex irritans* L., а також кліщі *Ixodes ricinus* L.

Процес линяння у білок карпатських знаходиться в прямій залежності від умов зовнішнього середовища, віку, статі, вгодованості тощо. У темнохвостих білок (Шнарович, 1950) весняне линяння розтягнуте і триває в середньому 89 днів, починаючи з середини лютого по травень включно. Осіннє линяння відбувається в коротші строки і триває в середньому 35 днів, починаючи з першої декади вересня.

Тривалість весняного линяння ми пояснюємо тим, що білки карпатські живуть досить високо в горах, де весна починається пізніше і буває довшою, ніж в передгір'ях і на рівнині.

У Карпатах білка найбільш густо заселяє ландшафти гірського мішаного і гірського ялицево-смерекового лісу. Останній характеризується різноманітним асортиментом кормів і наявністю різних деревних порід. Своєрідність карпатської тайги полягає в тому, що тут поряд з ялицею і смерекою ростуть такі породи, як ліщина, бук, явір, клен, осика тощо. Таким чином, на перший погляд ніби створюються більш-менш сприятливі умови для життя білки, проте це не зовсім так. Основною причиною різних коливань чисельності білки карпатської є, безперечно, малокормність угідь у неврожайні роки бука і хвойних.

Багаторічними спостереженнями попередніх дослідників карпатських лісів встановлено, що різке плодонішення бука майже завжди збігається з масовим урожаєм ялинових шишок. Таким чином, в деякі роки (наприклад, 1946, 1948 і 1951) в Східних Карпатах буває достаток кормів для білки і деяких інших видів хребетних тварин, а в деякі роки кормів явно не вистачає. В такі неврожайні, отже, несприятливі роки білки мігрують в найближчі гірські системи — Трансільванські Альпи і Татри (Пеніни, Високі Татри).

В роки доброго врожаю шишок восени в карпатській тайзі і біля верхньої межі бучин білок можна зустріти скрізь. Так, в 1948, 1951 і 1954 рр., які відзначались високим врожаєм шишок, восени за чотири—п'ятигодинну екскурсію по горах можна було зустріти від 4 до 7 білок. У ці роки чисельність білок досягала 79—92 особин на 1000 га лісу, що дозволяє вести лімітоване добування цих звірків¹.

За нашими спостереженнями, білка темна карпатська може бути об'єктом хутового промислу тільки в роки багатого врожаю, які у свою чергу зв'язані з наявністю основних кормів — ялинових шишок і горішків бука. Через те, що врожай останніх в умовах Карпат буває періодично, то й промисел білки слід планувати з урахуванням її чисельності лише в певні роки.

Найважливішим заходом, спрямованим на збільшення чисельності даного виду, є регулювання співвідношення статей білки карпатської. За нашими спостереженнями, в осінній період спостерігається явне кіль-

¹ М. О. Макушенко і І. Д. Шнарович (1954, стор. 81) вказують, що на Буковині у гірських лісах у врожайні 1947 та 1948 рр. чисельність темнохвостих білок досягала 114 екз. на 1000 га ялицево-смерекових лісів.

кісне переважання самців над самками, але до моменту весняних гонів картина змінюється: кількість самців різко скорочується, і частина статевозрілих самок залишається холостими. У зв'язку з цим виникає питання про розробку біотехнічних заходів, які сприяли б встановленню нормального співвідношення статей білки карпатської.

Тепер промисел білки карпатської дозволений тільки в Чернівецькій області. За ліцензіями був дозволений відстріл їх у мисливський сезон 1951—1952 рр. в Станіславській області. Білка — цінний звірок, який посідає провідне місце в заготівлях хутра в СРСР. У Карпатах, при врахуванні зазначених вище особливостей коливання чисельності, можна регулярно заготовляти шкурки цього гризуна.

54. Ховрах крапчастий (ховрах рябий) — *Citellus suslica suslica* *Güldenstaedt*

Російське — крапчатый суслик. Синоніміка: *Mus suslica* *Güldenstaedt* (1769—1770); *Spermophilus citellus* var. *odessana* (Нордман, 1840); *Arctomys citellus* *Pall.* (Завадський, 1840); *Spermophilus (Calobatis) guttatus* *Temm.* (Кесслер, 1850; Плятер, 1852); *Spermophilus guttatus* *F.* (Новицький, 1866; Виноградов, 1914); *Spermophilus guttatus* *Temm.* (Браунер, 1923); *Citellus suslicus suslicus* *Güld.* (Огньов, 1923); *Citellus suslica* *Güld.* (Яценковський, 1924; Мигулін, 1929; Незабитовський, 1933; Кузнецов, 1944); *Citellus suslica suslica* *Güld.* (Огньов, 1947).

Розглянутий матеріал — 99 екземплярів.

Розміри здобутих в західних областях УРСР ховрахів крапчастих (♂♂ і ♀♀ — 20 екземплярів): довжина тіла 175,0—220,0 мм (середня — 199,0 мм), довжина хвоста 25,0—50,0 мм (середня — 39,5 мм), довжина задньої ступні 30,0—35,0 мм (середня — 32,6 мм), конділобазальна довжина черепа — 39,8—43,7 мм (середня — 42,4 мм), вилісна ширина 24,2—27,9 мм (середня — 26,6 мм), вага 105,0—225,0 г (середня — 134,2 г).

Забарвлення ховрахів нашої колекції типове.

Нами встановлено знаходження ховрахів крапчастих¹ в таких пунктах західних областей УРСР: у Львівській області — с. Пługів, м. Золочів Золочівського району, райцентр Броди, сс. Стоянів, Яструбичі, Гоголів і Бишів Радеківського району, сс. Тартаків, Скоморохи, м. Сокаль Сокальського району; у Тернопільській області — с. Токи Новосільського району, райцентр Підволочиськ, сс. Старе Село, Пишківці, м. Бучач, сс. Добре Поле, Стара Брикуля Бучацького району, райцентр Теребовля, Микулинецький і Збаразький райони, урочище Пантелиха (цілинний степ). У Станіславській області цей гризун зустрічається у Гвоздецькому, Городенківському, Коломийському і в ряді суміжних районів. Знайдений у північно-східних і центральних районах Волинської, а також у північно-західних і південних районах Рівенської областей. Про сучасне поширення ховраха крапчастого в Дрогобицькій області ми говоримо на підставі матеріалів заготівельних організацій. Очевидно, він поширений в південно-східних придністровських районах.

Свої житла-нори ховрах крапчастий влаштовує, як правило, на щільних ґрунтах, рідше на зораних землях. Здебільшого в Тернопільській області нори влаштовуються на посівах конюшини та інших багаторічних трав, в цілинних балках, що межують з посівами зернових культур, вздовж доріг і шосе, на схилах кюветів, у цілинному степу. Значна кількість нір ховраха знайдена на плантаціях цукрових буряків у Новосільському, Бучацькому, Зборівському, Микулинецькому та інших районах. Нори ховрахів знайдені на посівах пшениці поблизу сс. Доброго Поля, Старої Брикулі (Бучацький район), м. Тернополя, с. Пługова (Золочівський район).

¹ У Закарпатській області поширення ховрахів (рід *Citellus*) не встановлено (М. Г. Янушевич, 1947; І. Т. Сокур, 1949, 1952; І. І. Колюшев, 1953).

Зимова сплячка ховраха крапчастого в умовах західних областей УРСР триває від кінця серпня — першої декади вересня до середини березня — початку квітня. Таким чином, ховрах в стані сплячки перебуває 5,5—7 місяців. Ранній вихід ховраха крапчастого спостерігався у 1948 р. Так, у Зборівському районі Тернопільської області ховрахів, які вийшли із своїх нір, ми бачили в двадцятих числах березня, коли в лісі і глибоких ярах у сусідньому Кременецькому районі ще лежав сніг. В 1953 р. масовий вихід ховрахів у Тернопільській області був відзначений 28 і 29 березня.

Активність ховраха крапчастого збігається з вегетативним періодом трав'янистих як культурних, так і диких степових рослин, якими в основному живиться розглядуваний гризун. Діяльність ховраха крапчастого зв'язана з температурою та іншими метеорологічними факторами. Вночі і в холодні похмурі дощові дні ховрах не виходить із своєї нори, проте коли день ясний, сонячний і не дуже жаркий, то звірків, як правило, можна зустріти від 8 години ранку до 9 години вечора.

Згідно з нашими спостереженнями, основною їжею ховраха крапчастого в західних областях УРСР є вегетативні частини різних сільсько-господарських рослин, зокрема пшениці і жита, а також дикі польові трави¹.

У весняний період ховрахи знищують також молоді листочки цукрових буряків. У липні основною поживою є зерна пшениці і жита, а в серпні ці гризуни переходять на посіви достигаючого вівса, охоче поїдаючи також зерна бур'янів, зокрема мишію.

Типова нора ховраха крапчастого — це підземна споруда діаметром 4—7 см, яка йде під кутом до поверхні. На глибині 60—120 см (залежно від ґрунту і місцезнаходження) нора розширюється, утворюючи гніздову камеру. Якщо нора використовується ховрахом протягом кількох років, то від камери відходить ще й вертикальний хід, яким ховрах найбільше користується. Похилий початковий хід часто забивається породою і не функціонує.

При влаштуванні свого підземного житла (О. О. Мигулін, 1946) ховрах переміщує у вертикальному і горизонтальному напрямках 15 дм³ ґрунту і навіть при невеликій густоті заселення своєю риючою діяльністю може перемістити десятки кубічних метрів поверхневого і підґрунтового горизонтів, беручи тим самим активну участь у зміні мікроструктури ґрунту.

Молодняк у самок буває один раз на рік (кінець квітня), кількість молодих у виплоді здебільшого не перевищує 6—7 особин.

Ворогів у ховрахів в західних областях УРСР багато; їх знищують чорні і степові тхори, лисиці, денні пернаті хижаки та домашні коти.

Чисельність ховрахів крапчастих з року в рік збільшується поступово, і стрибкоподібного збільшення поголів'я протягом року не буває.

В західних областях УРСР ховрах крапчастий поширений нерівномірно. Більш густо заселені північно-східна і східна частини західних областей, тобто Тернопільська, північні райони Станіславської і Дрогобицької, Рівненська, частково Волинська і Львівська області. Проте і в цих районах поширення цього гризуна має острівний характер. Так, наприклад, ховрах у незначній кількості зустрічається в Глинянському районі Львівської області, однак у Вінниківському і Бобрківському районах даний вид нам встановити не вдалось. Острівне поширення ховраха крапчастого

¹ Цікавий матеріал про живлення ховраха крапчастого наводить Б. І. Бельський в статті «О значении особенностей вкуса у крапчатого суслика» (журн. Природа № 3, 1948 р., стор. 68—69). Згідно з даними цього автора, ховрах крапчастий найкраще їсть хлібних жуків, бурякових довгоносиків, поливову совку, перестиглі огірки, соняшник, колоски вівса. Б. І. Бельський вважає, що смак ховраха збігається зі смаком коней і великої рогатої худоби. Він зазначає, що ховрах не їсть хрестоцвітних, груболистих, колючих і ароматичних рослин, а також стебел кукурудзи і насіння проса.

можна бачити і в межах Станіславської області. В останній ховрах зустрічається в більшості районів, але найбільша кількість цих звірів, згідно з даними заготівельних організацій, у Городенківському, а також близько м.м. Гвоздець, Коломия.

Ховрах вважається другорядним хутропромисловим гризуном. В Радянському Союзі щорічно заготовляють кілька мільйонів шкурок цього звірка.

В західних областях УРСР найбільша кількість ховрахів заготовляється у Тернопільській і Волинській областях, а починаючи з 1951 р. значна кількість цих гризунів заготовляється у Станіславській і Рівенській областях. Заготівлі ховраха на розглядуваній території почалися лише після війни і з кожним роком збільшуються. Ховрахів успішно можна здобувати дуговими капканами № 0 і 1.

М'ясо і сало ховраха крапчастого використовуються для технічних цілей.

55. Ховрах європейський — *Citellus citellus* L.

Російське — суслик западный, європейський суслик; місцеве — шушлик. Синонімика: *Mus Citellus* L. (1766); *Citellus citellus* Miller (1912); *Spermophilus citellus* L. (Браунер, 1923); *Citellus citellus* L. (Мигулін, 1929, 1938); *Citellus (Citellus) citellus* L. (Огньов, 1947).

Розглянутий матеріал — 41 екземпляр.

Розміри ховрахів європейських нашої колекції (♂♂ і ♀♀ — 20 екземплярів): довжина тіла 190—225 мм (середня — 204,9 мм), довжина хво-

Рис. 21. Ховрах європейський — самка з малям.

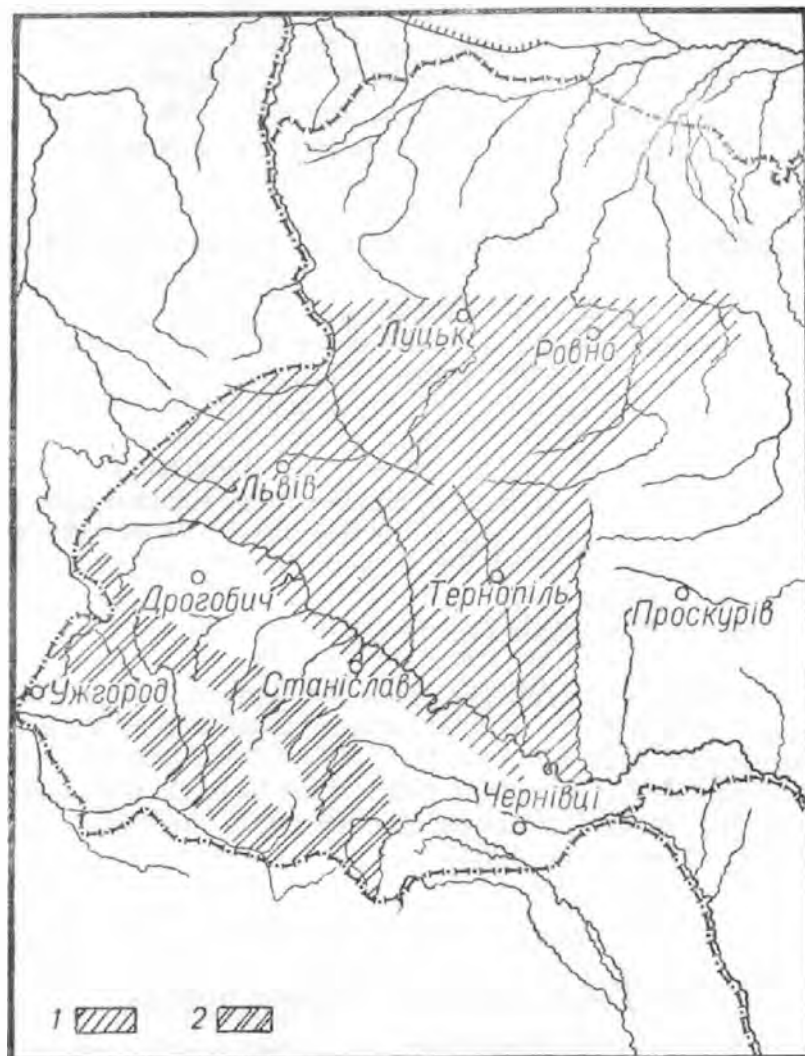
ста 47—60 мм (середня — 55,8 мм), довжина задньої ступні 32—35 мм (середня — 34,3 мм), конділобазальна довжина черепа 40,3—45,4 мм (середня — 43,9 мм), вилична ширина 27,7—29,5 мм, вага 165—273 г (середня — 205 г).

Забарвлення ідентичне з описаним С. І. Огньовим (1947).

Ховрах європейський знайдений нами на правому березі середньої течії Дністра в Чернівецькій області, де він є звичайним у Хотинському (околиці м. Хотина, сс. Атаки, Каплівка, Недобоївці, Рукшин), Новосільському (с. Машинця), Садгірському (сс. Припругтя, Остриця, Буда, Нетопирівка), Заставнівському, Кельменецькому, Секурянському, Кіцманському і Чернівецькому районах.

У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР під інв. № 246/257 зберігається чучело ховраха європейського, здо-

бутого в околицях м. Тернополя в 1867 р. Р. Кунце і Є. Шиналь (1933) писали про ізолювану колонію цих гризунів, що знаходиться на північ від середньої течії Дністра, тобто приблизно в межах сучасної Тернопільської області. Мабуть, у недалекому минулому ховрах європейський зустрічався в ряді районів західних областей України і був поширений на значній території в середній течії Дністра. Тепер ареал його різко скоротився,

Поширення білки карпатської і ховраха крапчастого.

1 — ховрах крапчастий, 2 — білка карпатська.

що, на нашу думку, пояснюється заміщенням (явище екологічного вікаріату) цього виду ховрахом крапчастим (К. А. Татаринов, 1952).

Крім сучасного поширення ховраха європейського в межах міжріччя Дністер—Прут Чернівецької області, цей вид на території СРСР живе в Каларашському (с. Бахмут), Оргіївському (околиці монастиря Курки) і Суслинському районах Молдавської РСР (Б. А. Кузнецов, 1952; Я. М. Саєнко, 1953).

На лівому березі Дністра в межах УРСР (Тернопільська і Хмельницька області) сучасне поширення ховраха європейського нами не встановлено. Таким чином, в межах України середня течія Дністра є, мабуть, східною межею ареалу цього ховраха в Європі.

В межах міжріччя Дністер—Прут ховрах європейський зустрічається окремими колоніями, які розташовані на цілих і непридатних для

обробітку ділянках, дуже часто на схилах горбів, де в ґрунті є значна кількість дрібних уламків пісковика або вапняку. Нори цього ховраха знайдені також в ярах з різноманітним і буйним різнотрав'ям¹, вздовж обочин польових доріг і шосе, в районі каменоломень (урочище Вапнярка поблизу Хотина).

Вихід ховрахів європейських з нір після зимової сплячки спостерігається в другій-третьій декадах березня. Спаровування відбувається в останніх числах березня, а молодняк появляється у квітні. За нашими спостереженнями, у виплоді найчастіше буває 4—6 малят.

У червні 1953 р. старший лаборант Л. К. Опалатенко в Хотинському районі здобувала молодих звірків довжиною тіла 115—132 мм. У другій декаді липня 1954 р. в околицях с. Недобойці відловлювались молоді ховрахи, довжина тіла яких становила 190—194 мм. В перших числах серпня Б. А. Кузнецов (1952) ловив в районі монастиря Курки молодих європейських ховрахів, довжина тіла яких коливалась в межах 180—220 мм. Таким чином, до середини серпня ріст молодняка ховрахів припиняється, і вони досягають розмірів своїх батьків.

В зимову сплячку ховрахи європейські в Придністров'ї залягають у вересні, рідше — на початку жовтня.

Живляться ховрахи європейські вегетативними частинами і насінням різних трав'янистих лучних і степових рослин, охоче поїдають жуків та інших комах. Л. К. Опалатенко (усне повідомлення) у червні 1953 р. в Хотинському районі знаходила в ховрашиних норах і при розкопках в гніздах цих гризунів значну кількість хітинових покривів хрущів. Якщо колонія ховрахів європейських знаходиться по сусідству з оброблюваними полями, то звірки охоче відвідують кромку культурних посівів, поїдаючи весною стебла злаків і листя цукрових буряків, а влітку — зерно і кореневища.

З ектопаразитів на цих гризунах виявлені блохи *Ceratophyllus (Citellophyllus) simplex* Wagn., *Ctenophthalmus orientalis* Wagn. та кліщі *Ixodes laguri laguri*, *Ixodes ricinus* L.

В ряді районів Чернівецької області УРСР і центральної частини Молдавської РСР шкурки ховраха європейського заготовляються в значній кількості (І. Ф. Андреев, 1953).

БОБРОВІ — CASTORIDAE

56. Бобер річковий — *Castor fiber* L.

Російське — бобр, бобёр, бобёр речной, европейский бобр. Синоніміка: *Castor fiber* L. (1758); (*Castor*) (*fiber*) *albus* Kerr. (1792); *Castor niger*, *Castor varius*, *Castor flavus* Desmarest (1822); *Castor albicus*, *Castor vistulanus*, *Castor ballicus* Matschie (1907); *Castor fiber* L. (Федюшин, 1935; Мигулін, 1938; Огньов, 1947; Корнеев, 1952).

Розглянутий матеріал — 4 екземпляри (чучела), 1 череп.

Розміри відсутні, забарвлення типове.

Наявність у фауні ссавців західних областей УРСР бобра встановлена на основі фондових матеріалів Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР. Бобри, що зберігаються в музеї, здобуті на початку ХХ ст. на рр. Горинь і Случ в межах Рівенської області, а також в околицях Шепетівки.

Різні зразки погризів у музейних фондах свідчать про досить значне поширення в недалекому минулому цього великого гризуна на території західного (Волинського) Полісся.

¹ Найхарактернішими рослинами, за визначенням К. А. Малиновського, є стоколос безостий, костриця лучна, ежа збірна, пирій повзучий, деревій, лисохвіст лучний, тимофіївка, тонконіг лучний, польовиця біла, конюшина тощо.

Тепер, за спостереженнями С. М. Маріна (1954), кілька пар бобрів¹ живуть на глухій лісовій річці Боркова в Костопільському районі Ровенської області. Звірі ведуть надзвичайно прихований нічний спосіб життя. В решті західних областей республіки бобри відсутні. Незважаючи на це, в західних областях УРСР, зокрема в Ровенській, Волинській і Львівській, є угоддя, де доцільно зайнятися реакліматизацією бобрів.

Найбільш сприятливими угоддями для розведення бобра є: у Львівській області — притоки Західного Бугу, насамперед річки Рата, Белосток, Солохія; у Ровенській області — річки Горинь, Случ, Іква; у Волинській області — верхів'я річки Прип'ять, а також річки Тур'я, Стохід, Стир, озеро Тур і деякі озера шацької групи.

СОНЕВІ — MYOXIDAE

57. Соня-вовчок (вовчок сірий) — *Glis glis glis* L.

Російське — серая соня, соня-полчок; місцеве — попелиця, кошівок. Синоніміка: *Sciurus glis* L. (1766); *Glis esculentus* Blumenbach (1799); *Sciurus glis* Pall. (Палас, 1801); *Myoxus glis* Eversmann (1850); *Myoxus glis* Schreb. (Завадський, 1840; Плятер, 1852); *Myoxus glis* L. (Новицький, 1866); *Glis glis* L. (Шарлемань, 1915; Мигулін, 1929, 1938); *Glis glis glis* L. (Незабитовський, 1933); *Glis glis* L. (Кузнецов, 1944).

Розглянутий матеріал — 48 екземплярів.

Розміри сонь-вовчків з західних областей Української РСР (♂♂ і ♀♀ — 20 екземплярів): довжина тіла 135,0—165,0 мм (середня — 151,0 мм), довжина хвоста 100,0—164,0 мм (середня — 120,7 мм), довжина задньої ступні 26,0—38,0 мм (середня — 29,7 мм), довжина вуха 15,0—20,0 мм (середня — 17,0 мм), конділобазальна довжина черепа 36,0—39,0 мм (середня — 37,5 мм), вилична ширина 20,6—23,1 мм (середня — 21,9 мм), вага 68,0—137,0 г (середня — 88,2 г).

Забарвлення ідентичне з описаним С. І. Огньовим (1947, стор. 464). Серед екземплярів карпатських вовчків нашої колекції один (інв. № 1063) за своїм забарвленням і розмірами наближається до підвиду — *Glis glis minutus* Martino з Югославії (матеріали зоологічного музею Московського державного університету).

Вертикальне поширення соні-вовчка на Кавказі (А. Ф. Папава, усне повідомлення, 1939) залежить від наявності старих дуплистих дерев. В околицях Борисахо в Хевсурії (Грузія), на висоті 300—400 м над рівнем моря їх мало. Л. Саган (1935) здобув цього вовчка в Карпатах в лісі під полониною Пожижевська (1450 м над рівнем моря).

У травні—червні 1948 р. ми зустрічали сонь-вовчків біля верхньої межі лісу на полонині Борсучня і в невеликій кількості в гірському мішаному лісі на схилах гори Кукул (1528 м). В незначній кількості вони були відзначені в ландшафті карпатського криволісся. У липні 1951 р. ми здобули велику серію цих вовчків біля верхньої межі лісу під Боржавськими полонинами (Бескиди). Таким чином, в своєму вертикальному поширенні у Східних Карпатах соня-вовчок доходить до нижньої межі субальпійського пояса (в Чорногорах 1500—1700 м, в Бескидах 100—1110 м над рівнем моря).

Типовим місцезнаходженням соні-вовчка в західних областях УРСР є високостовбурні мішані і букові гірські ліси з невеликим підліском. Молодих деревних насаджень, «чистих», типу паркових, лісів і масивів тайги соня-вовчок, як правило, уникає, але, як виняток, може зустрічатися і там. У рівнинних букових і грабово-букових лісах цих вовчків набагато менше у порівнянні з гірськими пралісами. Поширення цього вовчка залежить від наявності зручних місць вкриття, з одного боку, і кормів —

¹ С. М. Марін вважає, що бобри з річки Боркова відносяться до виду *Castor canadensis* Kuhl. За його даними це єдине в СРСР місце, де живуть канадські бобри.

з другого. Соня-вовчок густо заселяє лише ті ділянки лісу, де поєднуються ці два фактори. У зв'язку з тим, що в мішаних карпатських пралісах є різноманітні запаси кормів (плоди бука, явора, ліщини, гриби, ягоди, комахи тощо) і багато вікових дуплистих дерев, гнилих корчів, струхлявілих стовбурів, де вовчки влаштовують гнізда, — вони особливо густо заселяють цей біоценоз.

Соні-вовчки активні лише протягом теплого періоду року. В рівнинних районах західних областей УРСР вони активні від середини травня до кінця жовтня, якщо осінь тепла. Восени 1951 р. вовчки спостерігались 17 жовтня. У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є ці гризуни, здобуті 12 жовтня. Вперше навесні 1949 р. соні-вовчки були здобуті 15 травня, а в 1950 р. — 14 травня. Поява вовчків збігається з закінченням цвітіння яблунь і груш і зав'язуванням плодів черешень і вишень.

В західних областях УРСР соні-вовчки особливо активні в липні — серпні. Вони діяльні протягом цілої ночі, і лише світанок примушує їх ховатися в свої житла.

Аналіз вмісту понад 30 шлунків сонь-вовчків показує, що ці гризуни в Східних Карпатах в літній період в першу чергу живляться грибами, а також ягодами чорниці і буяха. Рештки комах нами не встановлені. Вовчок-самка, який жив у нас в приміщенні, був надзвичайно ненажерливий: за одну ніч він міг з'їсти одну грушу, дві середніх розмірів моркви, половину яблука, кілька горіхів ліщини. Цей вовчок добре розрізняв смак продуктів, які йому давали. Так, якщо йому одночасно давали груші-дички і солодкі соковиті плоди бери, то до ранку всі бери були з'їдені і від них залишались лише акуратно згризені шкуринки, тоді як груші-дички залишались недоторканими. Соня-вовчок охоче їв моркву, віддаючи їй перевагу перед яблуками. Найбільше він любив грушу і горіхи ліщини. Всі здобуті нами в липні і серпні вовчки мали середню вгодованість. Жиру на них майже не було.

Розмноження сонь-вовчків в західних областях УРСР достатньо не вивчено. Чотири голі і сліпі молоді вовчки разом з самкою були нами знайдені 6 серпня 1948 р. в дуплі волоського горіха (Тернопільська область). В кінці липня здобувалися вовчки, що мали попелястосіре ювенільне забарвлення.

На вовчках виявлена велика кількість бліх, які належать до видів *Ceratophyllus sciurorum* Sch., *Hystorichopsylla talpae* Curt., *Leptopsylla segnis* Sch., та гамазові кліщі роду *Laelaps*.

З однієї тваринки можна було зібрати 15 бліх.

Ворогів у сонь-вовчків багато. Найчастіше вони стають жертвами сов; щелепи і кістки цих гризунів ми знаходили у погадках.

Чисельність сонь-вовчків в Карпатах значна.

У Бескидах ми здобували цих звірків дуговими пастками № 0—1. Протягом однієї ночі на 12—15 пасток припадало до восьми тварин. За нашими спостереженнями, в поясі європейського широколистяного лісу і ландшафті мішаного лісу соня-вовчок — один з найбільш характерних видів ссавців.

В Карпатах вовчки не завдають помітної шкоди, бо, живучи високо в горах, позбавлені можливості «робити набіги» на фруктові сади і виноградники, розміщені в рівнинних районах Закарпатської області.

Таким чином, в умовах західних областей УРСР соню-вовчка слід розглядати не як тварину-шкідника, а лише як об'єкт хутрового промислу. Соня-вовчок має добру міцну шкурку, красиве хутро. На Кавказі цих гризунів вже здобувають. Дуже давно здобувають їх у Німеччині.

На відміну від багатьох авторів, які пропонують літньо-осінній промисел соні-вовчка, ми радимо вести ранньолітній (в Східних Карпатах на південних схилах з 20 травня по 15—20 червня, на північних — з 1 по

25 липня). В цей період хутро найкраще своїми товарними якостями, і тварини ще не паруються. Крім того, в цей час не будуть винищуватися молоді екземпляри, що народилися в поточному році, шкурки яких неповноцінні.

58. Соня садова (вовчок садовий) — *Eliomys quercinus quercinus* L.

Російське — садовая соня. Синоніміка: *Mus quercinus* L. (1766); *Myoxus Nitela* Schreber (Шребер, 1792; Завадський, 1840); *Myoxus Nitela*, *Mus avalanarius* Charlet (Плятер, 1852); *Myoxus quercinus* Blasius (1857); *Myoxus quercinus* L.; *Myoxus nitela* Schreber (Новицький, 1866); *Eliomys hortualis* Cabrer (1904); *Eliomys hamiltonii* Cabrer (1907); *Eliomys quercinus* L. (Міллер, 1912; Незабитовський, 1933; Мигулін, 1938; Кузнецов, 1944; Огньов, 1947).

Розглянутий матеріал — 3 екземпляри (чучела).

Розміри невідомі, забарвлення типове.

Для Польщі зазначався О. Завадським (1840) і всіма іншими дослідниками фауни ссавців.

В межах республіки ця соня начебто виявлена у Чернявському лісі Чернівецької області (І. Ф. Андреев, 1953).

Поширення соні садової в західних областях УРСР як нами, так і іншими авторами (І. Т. Сокур, 1949, 1952; І. І. Колюшев, 1953) не встановлено.

До списків теріофауни західних областей УРСР соня садова включена на підставі трьох чучел, які зберігаються в експозиційних фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР (інв. № 196/246; 197) і в зоологічному музею Львівського державного університету ім. Івана Франка.

Рис. 22. Соня садова.

Соні садові були здобуті в кінці минулого сторіччя в околицях с. Закопаного (південно-східна Польща). Ми вважаємо, що цей рідкісний вид може і тепер спорадично зустрітись в межах західних районів України. Проте в зв'язку з нечисленністю цієї тварини, здобути її нам до цього часу не вдалося. І. Ф. Андреев (1953) відзначає, що в 1950 р. соня садова на Буковині у великій кількості винищувала хрущів, чисельність яких в зазначеному році була вище нормальної. Ми сумніваємося у вірогідності цих спостережень.

59. Соня лісова (вовчок лісовий) — *Dyromys nitedula nitedula* Pallas

Російське — соня лесная, бельчонок. Синоніміка: *Mus (Nitedula)* Pallas (1778); *Myoxus dryas* Schlegel (Еверсман, 1850; Кесслер, 1850); *Myoxus Dryas* (Плятер, 1852); *Myoxus dryas* (Сіماشко, 1851; Богданов, 1871); *Dyromys nitedula nitedula* Pallas, *Dyromys n. carpathicus* Rehn (Незабитовський, 1933); *Dyromys n. nitedula* Pall. (Огньов і Туров, 1935); *Dyromys n. obolenskii* Ognev (Мигулін, 1938); *Dyromys nitedula* Pallas (Кузнецов, 1944; Огньов, 1947).

Розглянутий матеріал — 8 екземплярів.

Розміри сонь лісових, здобутих в західних областях УРСР: довжина тіла 90,0—99,0 мм; довжина хвоста 75,0—92,0 мм; довжина задньої ступні 16,0—21,0 мм; довжина вуха 10,0—11,0 мм; кондилобазальна довжина черепа 24,2 мм; вага 22,0—34,0 г¹.

¹ І. І. Колюшев (1953) зазначає такі розміри двох здобутих сонь лісових: довжина тіла 85—102 мм; довжина хвоста 25 мм; довжина задньої ступні 55 мм (!); довжина вуха 20—22 мм (!). Очевидно, вухо і задня ступня виміряні невірно, бо вухо надзвичайно велике, а ступня мала.

Забарвлення жовтуватобуре або сірооливкове, тьмяне зверху і ясно-лимонножовте на череві. Бічну частину носа, око і проміжок від ока до вуха охоплює бурочорна смуга. Хвіст чорносірий, причому чорного волосся значно більше. У зв'язку з тим, що серед цього волосся є білуваті остеві волоски, хвіст здається строкатосірим (попелястосірим).

У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є чучела цих сонь, здобутих в районі Санок і Зубреч (Татри). Л. Саган (1935) здобув цього гризуна в Чорногорах, а ми (1949) відмічаємо цей вид для фауни Східних Карпат.

Нами зареєстровано соню лісову в таких пунктах західних областей УРСР: у Закарпатській області — криволісся на вершині гори Балцатул Рахівського району; у Станіславській області — ліс під полониною на Говерлі і Кукулі, гора Клива Яремчанського району. Таким чином, у західних областях УРСР ця соня вперше здобута і описана нами.

Вертикальне поширення соні лісової в Східних Карпатах доходить до нижньої межі стланців. Так, Л. Саган (1935, 1937) здобув в Чорногорах цього гризуна в заростях на полонині на висоті 1350 м над рівнем моря. 30 травня 1948 р. ми здобули одну тваринку біля підніжжя гори Клива (900 м над рівнем моря). 29 серпня 1951 р. ми здобули соню лісову в заростях гірської сосни під звислим каменем на вершині Балцатул (1600—1700 м над рівнем моря). У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є соні лісові, здобуті на висоті 1450—1500 м над рівнем моря (Говерла, полонина Пожижевська). Літом 1953 р. дві соні цього виду (самець і самка) були здобуті в урочищі Козьмешик Рахівського району Закарпатської області, в долині потоку Тиховець на висоті 1100 м над рівнем моря (І. І. Колюшев, 1953). Спосіб життя гризуна в гірських районах України не вивчений.

60. Соня горішкова (вовчок горішковий, ліскулька) — *Muscardinus avellanarius avellanarius* L.

Російське — мушловка, орешникова соня. Синоніміка: *Mus avellanarius* L. (1758); *Myoxus muscardinus* E. (Завадський, 1840); *Myoxus avellanarius* L. (Нордман, 1840; Кесслер, 1850); *Myoxus Muscardinus* (Плятер, 1852); *Myoxus avellanarius* (Бельке, 1853; Новицький, 1866); *Muscardinus avellanarius* L. (Огньов, 1903; Шарлемань, 1915; Храчевич, 1925; Формозов, 1925; Незабитовський, 1933; Мигулін, 1938; Кузнецов, 1944); *Muscardinus avellanarius avellanarius* L. (Огньов, 1947).

Розглянутий матеріал — 26 екземплярів.

Розміри сонь горішкових з західних областей Української РСР (♂♂ і ♀♀ — 10 екземплярів, черепів — 4): довжина тіла 72,0—83,0 мм; довжина хвоста 66,0—72,0 мм, довжина задньої ступні 15,0—18,0 мм; довжина вуха 8,0—11,0 мм; конділобазальна довжина черепа 22,1—22,3 мм; вилісна ширина 11,7—13,7 мм; вага 16,0—21,0 г. Забарвлення характерне.

Наявність цього виду у Чорногорах (Східні Карпати) відзначає Л. Саган (1935), а поширення соні горішкової у Радянських Карпатах зазначаємо ми (1949).

Нами встановлено знаходження ліскульки в таких пунктах: у Закарпатській області — с. Воловець, ліси під полониною Плай (Боржава), Воловецький та Іршавський райони; Гать-Балцату, схили Чорної гори, Рахівський район; у Станіславській області — с. Ворохта, гора Говерла; у Львівській області — Погулянка, околиці Львова, с. Ясенівка Глинянського району; райцентр Брюховичі, с. Пиняки Підкамінського району.

Вертикальне поширення ліскульки в Східних Карпатах доходить до верхньої межі деревної рослинності, включаючи карпатське криволісся.

Л. Саган (1935) встановив поширення цих гризунів на висоті 1260 м. Нами соні горішкові були здобуті на висоті 1700—1750 м над рівнем моря. В експозиційних фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є екземпляр цього вовчка, здобутий на схилах Говерли на висоті близько 1450 м над рівнем моря, а у фондах зоологічного музею Ужгородського університету є ліскулька, здобута 7 червня 1953 р. на схилах П'єтроса поблизу потоку Киянець (висота 1100 м над рівнем моря).

Таким чином, в нашому розпорядженні є соні горішкові, здобуті в рівнинних районах Львівської області і високо в Чорногорах. Отже, вертикальне поширення ліскульки в західних областях УРСР велике — від 200 до 1750 м над рівнем моря. Типовим місцезнаходженням соні горішкової в досліджуваних районах України є листяні ліси з добрим підліском. Найбільша кількість ліскульок нами спостерігалась в гірському буковому лісі. У мішаному лісі ці гризуни зустрічались значно рідше. Невелика кількість ліскульок проживає в грабово-букових лісах рівнинних районів на південь і північ від Карпат.

Очевидно, ці гризуни ранньою весною з'являються в першій декаді квітня, набагато раніше, ніж соні-вовчки. Так, 9 квітня 1950 р. одна жива ліскулька була виявлена в пастці в урочищі Погулянка на східній околиці Львова. В умовах Львова дорослі соні горішкові були здобуті весною 24 квітня і 6 травня, а восени — 9 листопада, що свідчить про значний період активності цього гризуна (початок — квітень, кінець — перша декада листопада). Очевидно, з усіх видів сонь, які зустрічаються в західних областях Української РСР, це найбільш екологічно-пластичний вид, невибагливий до кормів і не такий чутливий до зміни температури повітря.

Із схованок соні горішкові виходять після того, як у лісі зовсім смеркне, і свою діяльність припиняють з появою перших променів сонця.

Живлення соні горішкової в західних областях УРСР залишається майже невивченим. У шлунках здобутих ліскульок ми знаходили хітинові рештки комах, насіння чорниці, полуниць, а в кінці серпня — на початку вересня шлунки цих звірків, здобутих в Чорногорах, були набиті м'якоттю і зернами малини. В умовах неволі соні горішкові добре їли ягоди, насіння, білий хліб, варення, горіхи. У звірків, здобутих в квітні—травні, шлунки були наповнені зеленуватобурою масою, що свідчить про живлення їх у ранньовесняний період зеленими вегетативними органами рослин.

Притулками сонь горішкових служать гнізда, які вони майстерно будують на гілках дерев. Гнізда цих звірків ми знаходили в лісі поблизу райцентра Брюховичі, в околицях Львова, на схилах гір в Чорногорах. Гнізда звичайно мають дві оболонки: зовнішню, маскувальну, на побудову якої вовчок використовує листя того самого дерева чи чагарника, на гілці якого влаштовується гніздо, і внутрішню, яка будується із стеблин трав або луба осик, буків та інших порід. У нашій колекції є ряд гнізд, знайдених на гілках ліщини, граба, осики, сосни і смереки. 2 вересня 1951 р. в Чорногорах ми знайшли заселене гніздо ліскульки, збудоване на верхівці молоденького бука на висоті 75 см від землі. Гніздо мало форму еліпса (довжина 105 мм, висота 50 мм) і складалось з сухого букового листя, папороті *Asclepias felix mas* і моху *Pleurozium schreiberi*. Зовні воно було майстерно замасковане зеленими листочками бука.

Крім гнізд на деревах, ліскульки влаштовують свої притулки в трухлявих чи гнилих корчах, старих, звалених вітром стовбурах буків, ялиць і смерек, серед старого листя і сухого гілля.

Л. Саган (1935) зазначає, що 6 липня поблизу гірського потоку в заростях на схилах Говерли йому вдалось знайти заселене гніздо ліскульки в струхлявілому корчі¹.

В кінці липня у Бескидах (Карпати) нам вдалося здобути годуючих самок і молодих сонь горішкових. Під Львовом в Брюховичах у червні 1950 р. було знайдено гніздо з чотирма маленькими сліпими ліскульками. Ймовірно, що парування у цих гризунів, як і народження нащадків, досить розтягнуте. Цілком можливо, що в західних областях УРСР протягом року ліскулька має два помети.

У соні горішкової багато ворогів. Рештки скелетів цих гризунів нам вдалося знаходити в погадках сов. На думку В. Г. Гептнера і інших (1950), ліскульок ловлять ласки, куніці, тхори, кішки дикі і інші хижаки.

Практичного значення у зв'язку з нечисленністю ліскульки майже не мають. Для лісового господарства їх можна вважати нейтральним видом, проте І. Т. Сокур (1952) констатував об'їдання ліскулькою хвої і кори на верхівках молодих ялин у мішаних ялиново-букових посадках Богданівського лісництва Закарпатської області.

ТУШКАНЧИКОВІ — JACULIDAE

61. Мишівка північна (мишівка лісова) — *Sicista betulina* Pallas

Російське — мышевка лесная, мышевка однополосая, северная мышевка, березовая мышь. Синоніміка: *Mus betulinus* Pallas (1778); *Sminthus vagus* Radde (1862); *Sminthus subtilis* (Сатунін, 1895); *Sicista subtilis* (Огньов, 1913; Шарлемань, 1915); *Sicista montana* Méhely, *Sminthus tatricus tatricus* (Mereli, 1913); *Sicista norvegica* Chaworth-Musters (1927); *Sicista betulina* Pall. (Огньов, 1935; Строганов, 1936; Виноградов, 1937; Мигулін, 1938; Огньов, 1948; Корнеев, 1952).

Розміри мишівок північних, здобутих в Східних Карпатах (♂♂ — 2 екземпляри): довжина тіла 61—65 мм; довжина задньої ступні 16—17 мм; довжина вуха 11,5—12 мм. Забарвлення типове.

Належність до теріофауни західних областей УРСР цього виду встановлюється на підставі двох екземплярів, здобутих в Рахівському районі Закарпатської області (І. І. Колюшев, 1953).

13 червня 1953 р. одна мишівка (♂, ad) була здобута на північно-західному схилі Говерли серед заростів ялівця на висоті 1700 м над рівнем моря. Друга мишівка (♂, ad) була здобута в урочищі Козьмешик біля злиття потоків Тиховець і Киянець в заростях вільх поблизу суцільного масиву ялинового лісу на висоті 1000 м над рівнем моря.

І. І. Колюшев (1953) зазначає, що перший звірок був здобутий у надземному кулястому гнізді, в якому знаходились чотири мишівки, з яких три втекли. По сусідству з заселеним гніздом у заростях ялівця, чорниці і буяха було виявлено значну кількість порожніх гнізд мишівок. Деякі з них знаходились безпосередньо на поверхні землі, а частина — на чагарниках ялівця або в чорниці на висоті до 20 см від поверхні ґрунту.

У шлунках двох здобутих мишівок була темна дрібноструктурна маса з нечисленними уламками хітину. На схилах Говерли, в місцях де були виявлені гнізда мишівок, зазначає І. І. Колюшев, дрібні гілки ялівця і кінці гілок на кущах чорниці і буяха на висоті до 50 см були начебто підстрижені, а кора на товстих гілках ялівця була місцями обгризана, причому відбитки дрібних різців добре збереглись. З подібними слідами діяльності мишівок цитований автор зустрічався і в інших місцях на схилах Говерли.

¹ Нам здається, що влаштування ліскулькою гнізд як на гілках дерев, так і в гнилих стовбурах, корчах, серед сухого листя і гілля свідчить про екологічну пластичність цього виду.

Очевидно, мишівка північна в Східних Карпатах поширена досить обмежено і зустрічається, як і полівка снігова (К. А. Татаринов, 1954), здебільшого в ландшафті криволісся та іншої субальпійської рослинності Чорногор. Наявність цієї мишівки в рівнинних районах західних областей УРСР також не виключена.

МИШИНІ — MURIDAE

62. Пацюк сірий (пацюк домашній, пацюк звичайний, шур сірий) — *Rattus norvegicus norvegicus* Berkenhout

Російське — обыкновенная крыса, амбарная крыса, пасюк, серая крыса, норвежская крыса. Синоніміка: *Rattus norvegicus* Berkenhout (1769); *Mus norvegicus* Egl. (1777); *Mus decumanus* L. (Завадський, 1840); *Mus decumanus* Pallas. (Кесслер, 1850; Плятер, 1852; Новицький, 1866; Браунер, 1910); *Rattus norvegicus* Egleben (Мигулін, 1929, 1938); *Epimys norvegicus* Egleben (Незабитовський, 1933); *Rattus norvegicus* Berkenhout (Кузнецов, 1944).

Розглянутий матеріал — 92 екземпляри (музейних шкур), черепів 64.

Розміри пацюків сірих, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ 20 екземплярів): довжина тіла 75,0—250,0 мм (середня 208,4 мм); довжина хвоста 140,0—200,0 мм (середня — 167,0 мм); довжина задньої ступні 35,0—45,0 мм (середня — 39,3 мм); довжина вуха 15,0—25,0 мм (середня — 20,5 мм); конділобазальна довжина черепа 36,5—53,1 мм (середня — 44,1 мм); вилична ширина 18,6—26,0 мм (середня — 21,3 мм); вага 215,0—362,9 г (середня — 290,6 г).

Забарвлення пацюків сірих на досліджуваній території типове.

В західних областях УРСР знаходження цього гризуна нами встановлено в усіх обслідуваних пунктах.

У своєму вертикальному поширенні в Карпатах, за нашими спостереженнями (1949), пацюк підіймається до 1350—1400 м над рівнем моря, і його можна в невеликій кількості зустріти на полонинах там, де пасуть худобу і є житла пастухів.

Нами зібраний великий фактичний матеріал про поширення і біологію пацюка в природних біотопах західних областей УРСР, в першу чергу у верхів'ї басейну Дністра, викладений в одній з опублікованих нами статей (1954).

Пацюки сірі в значній кількості, але дуже нерівномірно розселені у верхів'ї Дністра по його притоках. На самому Дністрі пацюки постійно не живуть, а переходять на головне русло в зимові місяці (січень, лютий, частково грудень), коли водойми із стоячою водою замерзають, а з штучних ставів рибних господарств спускають всю воду. Найбільша кількість цих гризунів спостерігається протягом цілого року на верхньодністровських притоках. Ми мали можливість обслідувати дві праві притоки — річки Стрий і Нежухівку і дві ліві — річки Болозівку і Верещицю. На цих, особливо лівих, притоках, характерних повільною течією і густою водною рослинністю, можна було спостерігати велику кількість пацюків сірих. На річці Стрий пацюки ловились по старицях, затоках і озерах, бо течія Стрию швидка, берег кам'янистий і вкритий бідною водною рослинністю.

Як в осінньо-зимовий, так і у весняно-літній періоді, незалежно від характеру течії і рослинного покриву водойм, пацюки сірі ведуть нічний спосіб життя, займаючи нори шурів водяних або риючи свої власні підземні ходи, які на відміну від нір шурів водяних мають досить просту будову. Найулюбленішим місцем норіння пацюків є береги, вкриті деревами, що стоять над самими водами. В коріннях, в гнилих стовбурах ці гризуни влаштовують гнізда, в яких виховують своїх малят.

Ми не зареєстрували у верхів'ї Дністра випадків знаходження пацюків сірих в надводних чи надземних гніздах, на що вказують інші автори.

Довжина розкопаних нір пацюків, зроблених цими гризунами, не перевищувала 3 м. Діаметр ходів в середньому — 70 мм, розміри гніздової камери (максимальні): довжина 27 см; ширина 21 см; висота 15 см. Гнізда пацюків сірих збудовані з сухих стеблин рогозу, листя верб, вільх, тополь, шматків паперу і ганчір'я, пташиного пір'я та іншого матеріалу, який зустрічається в місцях норіння цих гризунів.

Г. А. Кондрашкін (1948) відмічає, що умови існування пацюків сірих в дельті Волги змінюються відповідно до сезонів року; особливо несприятливі вони для цих гризунів зимою. Ми, навпаки, у верхів'ї Дністра не констатуємо різних змін умов існування пацюків у різні періоди року. Це пояснюється тим, що клімат на обслідуваній нами території України характеризується помірністю, підвищеною вологістю і відсутністю різких коливань температури.

Пацюки сірі протягом цілого року в наших умовах зберігають надмірну активність, і їх можна бачити протягом цілої доби. Проте максимальна діяльність пацюків у теплий період року припадає на вечір і першу половину ночі. У воді пацюки сірі почувають себе, очевидно, не гірше за щурів водяних.

Кілька разів на р. Верещиці (липень, вересень 1949 р., квітень, жовтень 1950 р.) ми здобували пацюків сірих, яких у вечірній час на воді майже неможливо відрізнити від ондатр. У чотирьох випадках пацюки були виявлені в дугових пастках, що стояли на ондатрових «хатках», збудованих далеко від берега.

Всі ці факти свідчать про те, що пацюки сірі у верхів'ї Дністра, як і в дельті Волги, Дону, Ріону тощо, поводяться як типові напівводяні звірі: вони добре плавають і пірнають.

Пацюки сірі розмножуються протягом майже восьми місяців, і кожна статевозріла самка за цей період приносить 3—5 виплодів. У виплоді, за нашими даними, не буває більше дев'яти малят. Молодих пацюків ми відловлювали починаючи з кінця травня по першу декаду вересня. Вагітних самок здобували починаючи з 17 березня по 7 жовтня.

Пацюки у верхів'ї басейну Дністра живляться майже виключно тваринною їжею. Подібне явище відмічають інші автори для ряду районів СРСР. Наші дослідження дозволяють вважати пацюків сірих хижаками, які в умовах верхньої течії Дністра і його приток завдають істотних збитків рибному ставковому господарству.

Добре плаваючи і пірнаючи, ці гризуни виловлюють значну кількість підростаючої молоді коропа і білого карася, які широко культивуються у водоймах західних областей УРСР. Пацюки сірі іноді нападають також на цьоголіток коропа, які досягають живої ваги 80—100 г¹.

Крім риб, пацюки сірі у верхів'ї Дністра ловлять жаб, яких можна вважати основною поживою цих гризунів. Навесні і влітку скрізь, де живуть пацюки сірі, можна знайти пошматованих жаб. При розтині і аналізі шлунків пацюків, здобутих у березні 1950 р., ми виявили в них від 4 до 17 напівперетравлених кусочків жаб'ячої шкіри.

Жабами живляться пацюки сірі і в серпні—вересні, про що свідчить аналіз шлунків цих тварин, здобутих нами в 1949 р. на водоймах біля с. Стрілків. Багато знищують пацюки двостулкових молюсків, зокрема *Anodonta mutabilis* Cless., *Unio pictorum* L., *U. tumidus* Retz. В лютому і на початку березня беззубки і унії є основною поживою пацюків. Весною 1950 р. в багатьох місцях по рр. Болозівці, Нежухівці, Бистриці ми знаходили скупчення черепашок двостулкових молюсків — сліди хижої діяльності пацюків сірих. Не обминають пацюки і пташині гнізда, в яких з'їдають як пташенят, так і яйця. Полюють пацюки на ящірок, вужів, полівок сірих, мишей польових і, очевидно, здобувають перемогу над щурами

¹ У багатьох випадках працівники Дністровських рибгоспів неправильно вважають, що цьоголіток і мальків коропа і карася знищують ондатри.

водяними. В деяких випадках, особливо влітку, молоді пацюки сірі живляться і рослинним кормом, про що свідчить аналіз шлунків.

На пацюках, здобутих в природних умовах, виявлені блохи *Leptosylla segnis* Schr., *Ctenophthalmus agyrtes* Hell. Перший вид бліх встановлений на мишах хатніх і сонях-вовчках. З пацюків, відловлених на полонинах, зібрані блохи *Ceratophyllus fasciatus* Bosc., а на здобутих в Шацьку Волинської області — *Ceratophyllus turbidus* Roths.

Рис. 23. Пацюк сірий.

Пацюк сірий є найбільш характерним еврибіонтним видом. Живучи в західних областях УРСР в природних умовах, пацюки завдають багато шкоди не тільки ставковому рибному господарству, але й тим ділянкам оброблюваних площ, що межують з водоймами (К. А. Татарінов, 1953).

Таблиця 10

Заготівлі шкурок пацюка сірого в західних областях УРСР
за матеріалами обласних контор Заготживсировини і Споживспілки
(в % по відношенню до 1947 і 1949 рр.)

С області	1947 р.	1948 р.	1949 р.	1950 р.	1951 р.
Закарпатська . . .	100	21,9	78,3	166,2	—
Дрогобицька . . .	100	62,0	96,0	120,0	51,0
Станіславська . . .	100	98,9	91,6	237,5	925,0
Львівська	100	382,3	776,5	838,2	1079,2
Тернопільська . . .	—	—	100	100	373,7
Волинська	100	97,6	511,8	1190,9	293,3
Рівненська	—	—	100	339,9	327,6

Істотне значення мають пацюки сірі і як переносник інфекційних хвороб (чума, дизентерія, туляремія та ін.).

В останні роки шкурки цих гризунів стали заготовляти як друго-рядну хутровину. Проте в західних областях УРСР ця заготівля досі перебуває на низькому рівні (табл. 10).

63. Миша хатня (миша звичайна) — *Mus musculus hortulanus* Nordmann

Російське—мышь домовая, мышь обыкновенная. Синоніміка: *Mus musculus* L. (1758); *Mus hortulanus* Nordmann (Нордман, 1840); *Mus musculus* Schreber (Плятер, 1852); *Mus musculus* L. (Мигулін, 1929, 1938); *Mus musculus musculus* L., *Mus spicilegus spicilegus* Petényi (Незабитовський, 1933); *Mus musculus hortulanus* Nordmann (Кузнецов, 1944).

Розглянутий матеріал — 191 екземплярів.

Розміри мишей хатніх в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 50 екземплярів): довжина тіла 70,0—97,0 мм (середня — 78,0 мм); довжина

хвоста 61,0—83,0 мм (середня — 69,7 мм); довжина задньої ступні 14,0—19,0 мм (середня — 15,7 мм); довжина вуха 9,0—19,0 мм (середня — 11,5 мм); конділобазальна довжина черепа 17,9—22,1 мм (середня 20,0 мм); вилична ширина 9,3—11,0 мм (середня — 10,6 мм); вага 11,0—29,0 г (середня — 15,6 г).

Забарвлення однотипне і в незначній мірі змінюється в окремих індивідів. Досі здобутий лише один екземпляр (інв. № 1129, 3. VII 1950 р.), що має дуже світле попелястосіре (сиве) забарвлення волосся.

Рис. 24. Миша хатня.

У західних областях УРСР нам вдалося встановити наявність цього гризуна у всіх обслідуваних пунктах. На Волині і в межах Ровенської області рештки скелетів і черепа мишей хатніх були виявлені І. Т. Сокурком (1950) в погадках хижих птахів. Погадки збиралися в різних пунктах зазначених областей.

Вертикальне поширення цього виду точно не встановлено. Миші хатні були звичайні на висоті 1000 м над рівнем моря в багатьох гуцульських селищах в Карпатах. Очевидно, цей гризун може підійматись і вище, але в природних умовах миші хатньої високо в Карпатах ми не зустрічали.

Спостереження над екологією цього гризуна показали, що найбільш часто миша хатня в західних областях УРСР заселяє ділянки озимих і ярових посівів (в першу чергу озиме і яре жито, пшеницю, ячмінь, гречку) і значно рідше зустрічається на городах. У відносно невеликій кількості ми зустрічали мишей хатніх на посівах багаторічних трав (конюшина, люцерна тощо). Незначний процент цих гризунів заселяє прибережні біотопи, що знаходяться поблизу посівів зернових культур. На луках, болотах і в лісі миші хатні не виявлені.

Активність мишей хатніх не припиняється протягом всього року. Надвечір і вночі вони активніші, ніж ранком та вдень.

Оселяючись на оброблюваних землях, миша хатня рие свої власні примітивні нори. О. О. Мигулін (1946) підрахував, що при влаштуванні однієї нори миша хатня переміщує один кубічний дециметр ґрунту.

В. Г. Гептнер, Л. Г. Морозова-Турова, В. І. Цалкін (1950) зазначають, що ці гризуни створюють запаси харчів на зиму. В одній норі, за їх спостереженнями, може бути від 2,5—3 до 16 кг зерна пшениці, ячменю, вівса або насіння бур'янів. Однак ми не знаходили в норах мишей хатніх скільки-небудь значних запасів зерна чи насіння бур'янів.

В польових умовах західних областей України миші хатні розмножуються починаючи з останньої декади березня до кінця жовтня. За цей час кожна самка народжує малят чотири-п'ять разів, у зв'язку з чим в деякі роки спостерігається значне збільшення восени чисельності цих

гризунів. Спостереженнями встановлено, що в зимуючих у приміщеннях самок мишей хатніх ембріонів буває більше, ніж у самок, що зимують в полі. З шести самок, відловлених у квітні в приміщеннях, вагітних було п'ять, причому середня кількість ембріонів дорівнювала семи. З дев'яти самок, здобутих на полях в кінці липня — на початку серпня, вагітних було тільки чотири, середня кількість ембріонів у них не перевищувала п'яти.

На мишах хатніх встановлені блохи *Ceratophyllus fasciatus* Bosc., *Leptopsylla segnis* Schgr., які зібрані також із пацюків сірих і соньвовчків, і гамазові кліщі *Laelaps algericus* Hirst., *Haemogamasus glasgowi* Ewig.

Аналіз погадок (І. Т. Сокур, 1950) показав, що в живленні хижих птахів миша хатня займає в південних районах Ровенської і Волинської областей перше місце (25,7% від загальної кількості виявлених в погадках звірків), а в північних районах Волинської області — друге місце (17,4% від загальної кількості тварин, виявлених у погадках). І. Т. Сокур (1950) справедливо робить висновок, що миша хатня є одним з основних шкідників сільського господарства Ровенської і Волинської областей.

Наші дані аналізу погадок сови-сипухи, зібраних в межах Мукачівського і Ужгородського районів Закарпатської області, свідчать про те, що в рівнинних районах Закарпаття миша хатня займає серед гризунів третє місце (7,13% від загальної кількості тварин, виявлених у погадках).

В контрольних відловах гризунів на полях поблизу с. Ралівка Дрогобицької області миші хатні становили 36% від загальної кількості здобутих гризунів, а в с. Нижнів Станіславської області, а також на дослідних ділянках Ботанічного саду Львівського державного університету ім. Івана Франка на Погулянці в 1949—1951 рр. миша хатня займала одне з перших місць.

К. М. Благосклонов (1946), збираючи матеріал з фауни мишовидних гризунів західних областей Української РСР і південних районів Польщі, відмічав, що на обслідуваній ним території мали місце сезонні переміщення мишовидних гризунів, в тому числі і мишей хатніх, з поля на межі, толоки, вигони і т. п. К. М. Благосклонов констатував, що чисельність мишей хатніх на полях Ровенської і північної частини Тернопільської областей перевищувала чисельність полівки сірої.

Внаслідок суцільної колективізації ліквідовано межі, смужки, черезполосицю в західних областях УРСР, а це не могло не вплинути на зміну екології дрібних гризунів, зокрема екології миші хатньої.

Ми не констатуємо масових міграцій мишей хатніх восени з полів. Ці гризуни залишаються на незораних землях, переселяючись пізньої осені і зимою в скирти, купи соломи, що залишається на полях після комбайна тощо. Незначна частина цих гризунів переходить в господарські будівлі, будинки, а значна кількість їх гине під час осінньої культивациі і лущення стерні, а також від хижих птахів і ссавців.

64. Миша мала — *Micromys minutus* Pallas

Російське — мышь-малютка; місцеве — бадиларка. Синоніміка: *Mus minutus* Pall. (1771); *Mus minutus* Pall., *Mus messorius* Schaw. (Завадський, 1840; Плятер, 1852); *Mus minutus* Pall., *Mus pratensis* Ockskaу. (Новицький, 1866); *Micromys minutus* Pallas (Мигулін, 1929, 1938); *Micromys minutus soricinus* Негманн (Незабитовський, 1933); *Micromys minutus* Pall. (Кузнецов, 1944).

Розглянутий матеріал — 43 екземпляри.

Розміри здобутих нами в західних областях УРСР мишей малих (♂♂ і ♀♀ — 20 екземплярів): довжина тіла і голови 56—57 мм (середня — 63,2 мм); довжина хвоста 47—64 мм (середня — 55,6 мм);

довжина задньої ступні 11—16 мм (середня — 14,7 мм); довжина вуха 7—10 мм (середня — 8,5 мм); конділобазальна довжина черепа 16,0—18,3 мм (середня — 17,1 мм); вилична ширина 8,4—9,6 мм (середня — 8,9 мм); вага 6,0—9,7 г (середня 7,6 г).

Забарвлення типове.

Нами миша мала була здобута: у Дрогобицькій області — сс. Стрілків і Станків Стрийського району; с. Підзвіринець Комарнівського району; у Львівській області — м. Львів¹, сс. Лисяничі, Кривчиці, Чишки, Вінниківського району. Крім цього, надземні гнізда миші малої були знайдені в околицях с. Цуніва Городокського району Львівської області, в с. Рудниках Миколаївського району і поблизу с. Чайковичів Рудківського району Дрогобицької області. Черепи мишей малих були виявлені в погадках сови-сипухи з Ужгородського і Мукачівського районів Закарпатської області. У процентному відношенні при аналізі погадок миша мала в Закарпатті становила лише 0,75%, а в Ровенській і Волинській областях (Сокур, 1950) — від 2,24 до 2,50%.

Миша мала влаштовує гнізда на стеблинах трав'янистих рослин. У листопаді 1953 р. в околицях с. Цуніва було знайдено гніздо на стеблах осоки берегової (*Carex riparia*). Розмір гнізда 10×6×4,5 см. Зовнішня частина його складалась із стеблин осоки (*Carex riparia*), проміжна — з розгризених стебел лепешняка водяного (*Glyceria aquatica*), а внутрішня з суцвіть очерету (*Phragmites communis*). Гніздо, знайдене на березі потоку в березні 1950 р. в с. Рудниках, знаходилося на висоті 20 см від землі і було майстерно сплетене на стеблинах кунічника (*Agrostis caninae*) і лепешняка. Розміри гнізда 7×6×4 см. Всі три оболонки гнізда складались із стеблин *Agrostis caninae*.

У серпні 1949 р. заселене гніздо миші малої було виявлено в густих зарослях очерету поблизу с. Стрілків. Розміри гнізда 8×6×5 см, знаходилося воно на висоті 75 см від землі. Зовнішня оболонка гнізда була зроблена з розгризених листків очерету, а проміжна і внутрішня — сплетені з суцвіть цієї рослини.

Дані наших досліджень свідчать про періодичність переміщення цього гризуна в західних областях УРСР в межах мікрорайону. Так, влітку миша мала живе поблизу водойм, заселяючи осокові і очеретяні зарості. На посівах сільськогосподарських культур в цей період року ми її виявили лише один раз (с. Підзвіринець). Миша мала була здобута в купі зрізаних стебел кукурудзи. Після збирання зернових миша мала залишає свої літні місця перебування і переселяється в скирти немолоченого хліба, багаторічних трав, копи соломи. Скупчуючись в цих місцях у значній кількості, вона разом з полівкою сірою і мишами польовими завдає сільському господарству істотної шкоди. Велике скупчення мишей малих в скиртах і копах ми спостерігали в 1952—1953 рр. у Вінниківському районі Львівської області.

65. Миша польова — *Apodemus agrarius nikolskii* Migulin

Російське — полевая мышь, житник. Синоніміка: *Mus agrarius* Pallas (1778); *Mus agrarius* Pallas (Завадський, 1840; Плятер, 1852; Новицький, 1866); *Apodemus agrarius* Pallas (Незабитовський, 1933; Мигулін, 1938; Кузнецов, 1944).

Розглянутий матеріал — 253 екземпляри.

Розміри мишей польових, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 50 екземплярів): довжина тіла і голови 86—120 мм (середня — 109,2 мм); довжина хвоста 63—95 мм (середня 77,3 мм); довжина задньої ступні 16—22 мм (середня 19,0 мм); довжина вуха 9—16 мм (се-

¹ 9 листопада 1953 р. жива миша мала (♂, ad) була здобута ввечері біля будинку № 71 на вул. Маяковського.

редня — 11,8 мм); конділобазальна довжина черепа 20,9— 26,1 мм (середня — 24,3 мм); вилична ширина 11—12,9 мм (середня—11, 9 мм); вага 17—34,3 г (середня — 27,7 г).

Забарвлення мишей польових має у окремих індивідів незначні відміни.

Миша польова, як і миша хатня, є одним із звичайних і численних видів гризунів — шкідників оброблюваних полів. Ми зареєстрували цих гризунів майже в усіх районах західних областей УРСР.

Миша польова — вологолюбна форма, вона не оселяється на сухих місцях і у великих лісах. Цей гризун — один з характерних представни-

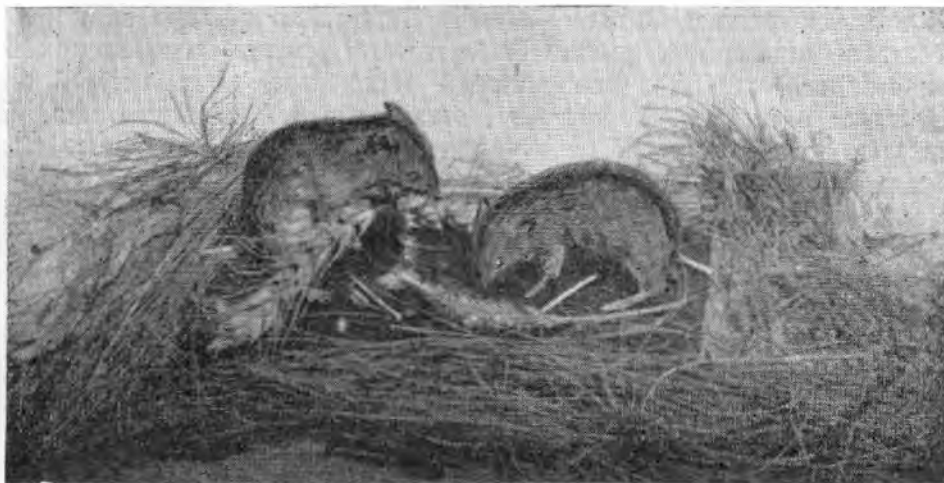

Рис. 25. Миша польова.

ків водно-берегового комплексу. Улюбленим місцем перебування миші польової в західних областях УРСР є узбережжя різноманітних водойм із стоячою або повільно текучою водою. Багато мишей польових на луках і пасовищах, серед яких розкидані окремі островці чагарникової рослинності — верби, терену, шипшини та ін.

На полях ця миша скупчується періодично, але в значній кількості. Скупчення мишей польових спостерігається на оброблюваних масивах, що межують з вологими ярами, ставами і чагарниковими заростями чи розташовані в горах (гірські карпатські райони Станіславської, Дрогобицької і Закарпатської областей). Збільшення кількості мишей польових збігається з досяганням основних зернових культур (пшениці, жита) і кукурудзи. Про шкоду, якої завдають миші польові в гірських районах Закарпатської області, наводить конкретні відомості В. С. Левицька (1949). За її спостереженнями, у червні на полях Іршавського району миші польові становили 8,7% загальної кількості здобутих гризунів. Основна маса цих мишей трималась чагарників і бур'янів, що росли вздовж шляхів. Але восени, під час досягання насіння льону, конопель і кукурудзи процент їх досягав 36,6. На посівах таких культур, як кукурудза, льон, коноплі і жито, під час їх досягання миші польові становили від 36,6 до 87,5%. У деякі роки на Закарпатті миші польові розмножуються у величезній кількості і знищують значну частину врожаю.

За спостереженнями І. Т. Сокура (1950), миша польова становить у Ровенській і Волинській областях 6,7—8,97% загальної кількості ссавців, виявлених у погадках. Нами при аналізі погадок встановлено, що в деяких районах Закарпаття миша польова становить 3,7% всіх дрібних тварин, виявлених у погадках.

У зв'язку із своєю мобільністю миша польова при досяганні сільськогосподарських культур переходить з озимих на ярові і цим збільшує шкоду.

За нашими спостереженнями, які проводились на полях Дрогобицької області, миші польові в липні — серпні на посівах основних зернових культур досягли значної чисельності. Навесні на посівах в західних областях УРСР мишей майже немає. Це пояснюється тим, що після збирання врожаю вони мігрують у прибережні водно-берегові біотопи, зокрема в зарості очерету і вологі чагарники, де перебувають до літа. Зазначені обставини утруднюють боротьбу з цим шкідником сільського господарства.

Миша польова в західних областях УРСР в залежності від пори року живиться різним кормом. Зимом і ранньою весною за корм правлять кореневища диких рослин і вегетативні органи зимозелених видів. У літньо-осінній період миша польова переходить на культурні посіви, де живиться збіжжям. У цей час шкода від неї максимальна. Пізно восени гризуни переходять на живлення підземними частинами вологолюбних рослин, плодами лісових культур, комахами тощо.

Нора миші польової ніколи не йде глибоко в землю. За нашими спостереженнями, максимальна глибина, на якій було знайдено гніздову камеру, досягала 45 см. Дуже часто від гніздової камери на поверхню землі відходить другий хід, яким миша польова користується час від часу. На березі водойм нори миші польової проходять під самою дерниною, не глибше 10—15 см. Досить часто ці гризуни влаштовують напівпідземні гнізда, розміщуючи їх під стійками соломи, а на околицях міста і під купами залізного лому.

Розмножуються миші польові більшу частину року. Так, 27 березня 1948 р. ми виявили в гнізді миші польової вісім сліпих і голих мишенят. Вагітних самок ми здобували з квітня по жовтень. Таким чином, протягом вегетаційного періоду миша польова має близько п'яти виплодів; середня кількість мишенят в кожному коливається в межах п'яти—восьми екземплярів.

У зв'язку з іншими мікростаціями, які в першу чергу займає миша польова, живлення цього гризуна відрізняється від живлення миші жовтогорлої і полівки лісової. Якщо миша жовтогорла і полівка лісова здебільшого живляться буковими горішками, внаслідок чого чисельність цих гризунів в західних областях УРСР залежить від врожайності бука, то для миші польової така залежність не відзначена. Восени 1947 р., у рік великого врожаю букового насіння, коли спостерігалось стрибкоподібне збільшення чисельності мишей жовтогорлих і полівок лісових, кількість мишей польових у порівнянні з 1948, 1949 і 1950 рр. помітно не збільшилась.

На мишах польових виявлені блохи *Ctenophthalmus assimilis* T a s c h., *Ct. enophthalmus agyrtes* H e l l., личинки кліща *Dermacentor pictus*, гамазові кліщі роду *Laelaps pavlovskyj* A. Z., *Euhaemogamosus nidi* M i c h., *Haemogamasus* B e r l e s e.

Ворогами цих гризунів є численні хижі денні і нічні птахи, а також ласки, тхори чорні, лисиці, їжаки, пацюки сірі.

66. Миша лісова (миша лісова мала) — *Apodemus sylvaticus* L.

Російське — обыкновенная лесная мышь, лесная мышь. Синоніміка: *Mus sylvaticus* L. (1758); *Mus sylvaticus* L. (Завадський, 1840; Плятер, 1852; Новицький, 1866); *Mus sylvaticus* L. (Мигулін, 1929); *Apodemus (Sylvaeus) sylvaticus sylvaticus* L. (Незабітовський, 1933); *Apodemus sylvaticus* L. (Кунце, 1937); *Sylvimus sylvaticus* L. (Мигулін, 1938; Корнєєв, 1939); *Apodemus (Sylvimus) sylvaticus* L. (Кузнецов, 1944).

Розглянутий матеріал — 114 екземплярів.

Розміри мишей лісових, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 30 екземплярів): довжина тіла 88,0—110,0 мм (середня — 92,8 мм);

довжина хвоста 70,0—108,0 мм (середня — 89,6 мм); довжина задньої ступні 18,0—23,0 мм (середня — 21,9 мм); довжина вуха 11,0—19,0 мм; конділобазальна довжина черепа 21,8—28,2 мм (середня — 24,9 мм); вилична ширина 11,0—14,0 мм (середня — 12,6 мм); вага 18,0—24,6 г.

Забарвлення мишей лісових нашої колекції типове. Ми виявили мишу лісову в таких пунктах: у Закарпатській області — лісгосп Липове Іршавського району с. Воловець Воловецького району, сс. Крайниково і Руське Мукачівського району; у Дрогобицькій області — с. Рудники Миколаївського району, с. Стрілків Стрийського району; у Станіславській області — с. Нижнє Тлумацького району, с. Хом'яківка Тисменицького району, с. Ворохта Яремчанського району; у Львівській області — с. Пиняки Підкамінського району, околиці Львова, с. Сихів Вінниківського району, с. Хитрейки Нестерівського району, с. Частиня Куликівського району, с. Ясенівка Глинянського району; у Тернопільській області — м. Кременець, с. Туники Кременецького району.

Вертикальне поширення в Східних Карпатах, за нашими даними, досягає 900—1000 м над рівнем моря (верхня межа лісу під вершиною Плай, Боржавські полонини).

Миша лісова є характерним мешканцем як рівнинних, так і гірських букових і мішаних лісів, однак в цих ландшафтах значно поступається чисельністю перед мишею жовтогорлою.

Зрідка мишу лісову доводилось здобувати в заростях терну на схилах ярів (Кременецький район Тернопільської області), на посівах зернових культур (с. Частиня Львівської області; с. Крайниково Закарпатської області), поблизу штучних водойм (с. Рудники Дрогобицької області; с. Хом'яківка Станіславської області), але в зазначених місцях цей гризун зустрічався рідко.

Цей звірок діяльний протягом усього року. Ми здобували мишей лісових: 1 і 8 грудня, 8 і 26 січня, 6 і 27 березня, 1 і 27 квітня, 2 травня, 1 і 3 червня, 4 серпня, 1 і 21 вересня, 16 і 30 листопада. Більш активні ці миші у вечірні години та вночі. Лише після дощових ночей, які в західних областях УРСР бувають дуже часто і під час яких миші лісові не виходять з своїх притулків, цього гризуна можна бачити в денні години. Про діяльність мишей лісових вдень свідчить також аналіз погадок денних пернатих хижаків (кані, боривітер), які, безсумнівно, здобувають лісових мишей вдень, а не вночі (Калабухов, 1950).

Живлення миші лісової не відрізняється принципово від живлення миші жовтогорлої. В межах досліджуваної території перше місце в харчовому раціоні цього гризуна займають плоди бука.

Миша лісова — типовий нірник. Свої гнізда вона влаштовує на схилах лісових балок, гнилих корчах, на узліссях, у молодих посадках, а іноді і на полях, в посівах поруч з норами миші хатньої чи полівки сірої.

При сприятливих кліматичних умовах миша лісова може розмножуватися майже весь рік. Вагітних самок ми здобували не лише в період з березня по жовтень, а й в грудні. Основну масу молодих мишей лісових, що мали характерне свинцевосіре, ювенільне забарвлення хутра, ми здобували з кінця травня по серпень. Отже, як і в інших районах СРСР, ця миша протягом року дає три—п'ять виплодів. Кількість малят в кожному пометі коливається в межах від трьох до шести (максимум).

Ворогів у миші лісової, як і в кожного з мишовидних гризунів, дуже багато. Їх винищують всі хижі звірі і багато видів птахів. На мишах лісових встановлено багато гамазових кліщів роду *Laelaps*, зокрема *Laelaps agilis* C. L. Koch., і бліх *Ceratophyllus turbidus* Roths., *Ctenophthalmus agyrtes* Hell.

Конкурентом миші лісової є миша жовтогорла. За нашими спосте-

реженнями, взаємовідношення між цими конкуруючими видами можна до деякої міри порівняти з взаємовідношеннями двох болотно-лучних видів полівок *Microtus oeconomus* Pall. і *Microtus agrestis* L., про що писали І. Г. Підоплічко (1931) і автор (1951).

Так само, як полівка-сенокоска в межах західних областей УРСР чисельністю переважає полівку темну, так і миша жовтогорла набагато переважає мишу лісову.

67. Миша жовтогорла (миша лісова велика) — *Apodemus flavicollis flavicollis* Melchior

Російське — желтогорлая мышь, большая мышь, мышь-скакун. Синоніміка: *Mus flavicollis* Melchior (1834); *Mus sylvaticus princeps* Baer. Ham. (Шарлемань, 1915); *Mus flavicollis* Melchior (Мигулін, 1929); *Apodemus (Sylvaeomys) flavicollis flavicollis* Melch. (Незабитовський, 1933; Саган, 1935); *Sulvimus flavicollis* Melch. (Мигулін, 1938; Корнєєв, 1939); *Apodemus (Sulvimus) flavicollis* Melch. (Кузнецов, 1944).

Розглянутий матеріал — 306 екземплярів.

Розміри мишей жовтогорлих з західних областей УРСР (♂♂ і ♀♀ — 50 екземплярів): довжина тіла і голови 95,0—127,0 мм (середня —

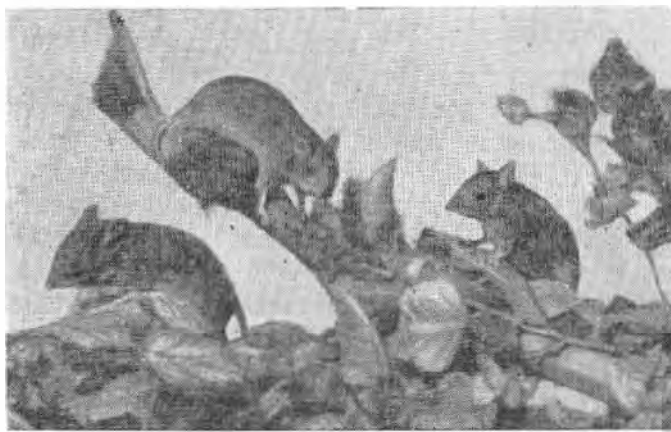

Рис. 26. Миша жовтогорла.

107,0 мм); довжина хвоста 64,0—118,0 мм (середня — 98,8 мм); довжина вуха 12,0—20,0 мм (середня 18,3 мм); довжина задньої ступні 21,0—27,0 мм (середня — 23,8 мм); конділобазальна довжина черепа 24,0—30,8 мм (середня — 27,0 мм); вилична ширина 11,8—15,4 мм (середня — 13,7 мм); вага 26,0—42,0 г (середня — 30,5 г).

Для мишей жовтогорлих характерною є відмінність забарвлення молодняка (ювенільне сіре) від забарвлення дорослих.

Миша жовтогорла на території західних областей УРСР є численним видом гризунів — шкідників лісового і сільського господарства. Ми встановили поширення цього гризуна в усіх обслідуваних районах західних областей.

Вертикальне поширення цієї миші в Карпатах досягає 1500—1780 м над рівнем моря. Л. Саган (1935) здобував мишей жовтогорлих на полонині Пожижевській (1450 м). В одній з наших попередніх робіт (Ф. І. Страутман і К. А. Татаринів, 1949) зазначається, що цей гризун був здобутий на висоті гори Кукул (1548 м над рівнем моря) і в ряді пунктів на південних схилах, де миша жовтогорла зареєстрована на висоті 1780 м під вершиною Чорної Гори в карпатському криволіссі. Протягом 1950—1951 рр. велика кількість мишей жовтогорлих була здобута в Бескидах і Чорногорах не лише в межах деревної рослинності, а й на полонинах (Боржава, Туркуль, Гутень, Брабінеску та ін.).

Миша жовтогорла, за нашими даними, — екологічно-пластичний вид, що пристосувався до життя в різних біотопах і ландшафтах. Місця, які заселяє цей гризун, найрізноманітніші — від низинних районів Дністра і Прип'яті на півночі і Панонської низовини на півдні до найвищих вершин Східних Карпат.

Миша жовтогорла протягом цілого року вночі активніша, ніж вдень, в тиху і гарну погоду її можна спостерігати частіше, у дощ і снігопад цей гризун майже не виходить із своїх сховищ. Ці миші добре лазять по деревах, а пересуваючись по землі, роблять час від часу великі (близько 50 см) стрибки.

На досліджуваній території Радянської України для миші жовтогорлої характерні періодичні міграції з культурних посівів до лісу, а з лісу — на оброблювані ділянки, що пов'язано, в першу чергу, з пошуком поживи. Восени, після збирання врожаю і на початку зяблевої оранки ці миші переміщуються в суміжні лісові масиви, зарості чагарників, міські парки, де перебувають пізню осінь, зиму і початок весни. Основною поживою їх в цей час є плоди бука і дуба. Весною, як тільки з'явиться перша зелень, гризуни переходять на живлення вегетативними частинами таких рослин, як анемона дібровна *Anemona nemorosa*, ожика волохата *Luzula pilosa*, гусячий лук *Gagea lutea*, осоки *Carex silvatica*, *Carex digitata*, лісова фіалка *Viola silvestris*, проліска дволиста *Scilla bifolia*. При досягненні основних зернових культур частина мишей жовтогорлих переходить на посіви, рие тимчасові нори і починає розмножуватись. Деякі з мишей жовтогорлих відходять від деревних насаджень на кілька кілометрів і в норах у полі роблять запаси кормів. У норах цих гризунів ми знаходили до 3—4 кг зерна гречки, пшениці, ягід пасльону, насіння бур'янів, жолуді.

Розмножуються миші жовтогорлі протягом усього вегетаційного періоду. Інтенсивне розмноження триває, як правило, з початку квітня по листопад. Найбільша кількість вагітних самок була здобута в кінці травня (23, 25, 28, 29 числа) і між 1 липня і 3 серпня 1948 р. Одна самка з п'ятьма ембріонами була здобута нами 8 квітня 1951 р. Кількість ембріонів коливалась від трьох до восьми. Найбільша кількість молодих мишей спостерігалась починаючи з кінця травня до початку вересня. Всі молоді миші мають брудносіре забарвлення верхньої частини тулуба і світлопопелясте черево. Жовта пляма між передніми кінцівками у молодих екземплярів дуже бліда і невиразна.

Ворогів у миші жовтогорлої дуже багато. На цих гризунах виявлені блохи *Ceratophyllus turbidus* Roths., *Ctenophthalmus assimilis* T a s c h; *Ctenophthalmus agyrtes* Hell., *Ceratophyllus penicilliger* Gr u b e; *Hystri-chopsylla talpae* Curt., *Leptopsylla segnis* Sch., *Rhadinopsylla casta* J o r d., *Dasypsyllus gallinulae* D a l e та гамазові кліщі *Laelaps agilis* C. L. K o s c h., *Haemogamasus glosgowi* E w i g., *Euhaemogamasus nidi* M i c h.

Кількість мишей жовтогорлих з року в рік не однакова і залежить від умов зовнішнього середовища, зокрема від врожаю букового насіння.

Під час наших досліджень масове збільшення мишей жовтогорлих спостерігалось восени 1947, 1948 і 1951 рр., коли рясно плодоносив бук. Розмножившись у великій кількості, миші жовтогорлі, і до того звичайні на посівах сільськогосподарських культур, у 1947, 1948 і 1951 рр. особливо густо заселяли оброблювані ділянки і в гірських районах завдали величезних збитків. Так, В. С. Левицька (1949) в червні 1948 р. на полях в Іршавському районі Закарпатської області на 30 пасток за одну ніч здобула від 25 до 30 мишовидних гризунів, серед яких основну масу становили миші жовтогорлі. За 10 діб червня 1948 р. В. С. Левицька на посівах картоплі і кукурудзи здобула 313 дрібних гризунів, в тому числі 255 екземплярів миші жовтогорлої.

Аналогічне явище можна було спостерігати і в інших районах західних областей УРСР. Збираючи матеріал в околицях Львова, нам вдалося здобути значну кількість мишей жовтогорлих на дослідних ділянках Львівського медичного інституту, на ділянках Ботанічного саду Львівського державного університету ім. Івана Франка, на полях поблизу с. Соکیلники Пустомитівського району. Розставляючи 25—30 пасток, за ніч ми здобували п'ять—сім мишей жовтогорлих.

Таким чином, миша жовтогорла завдяки своїй численності завдає зерновому господарству великої шкоди. За спостереженнями В. С. Левицької (1949), миші жовтогорлі у Закарпатті найчастіше здобувались на вівсі, житі та кукурудзі. В червні 1948 р. на контрольних посівах кукурудзи було відловлено 209 мишей жовтогорлих, що становило 90,1% гризунів, здобутих в цьому місяці на посівах. У липні того ж року на контрольних посівах вівса В. С. Левицька здобула 149 мишей жовтогорлих, що становило 82,5% загальної кількості відловлених на цій ділянці мишовидних гризунів.

За нашими спостереженнями, ці гризуни в околицях Львова у значній кількості заселяють посіви гречки, ріпака, пшениці, жита. В околицях с. Нижнева (Станіславська область) миші жовтогорлі на посівах озимої пшениці і кукурудзи були найчисленнішими з усіх дрібних гризунів. За сім діб на 25 пасток (175 пастко-діб) відловлено 66 гризунів, з них 12 мишей жовтогорлих, що становило 18,1% від загальної кількості здобутих на колгоспних посівах гризунів-шкідників. На полях колгоспів ім. Сталіна, ім. Ворошилова, ім. Леніна (Львівська область) протягом літа 1950 р. Я. М. Васильків здобула 28 мишей жовтогорлих, що становило 90,4% загальної кількості здобутих гризунів. Всі миші жовтогорлі були здобуті на полях, засіяних різними культурами, але в основному на житній і пшеничній стерні. У деяких випадках нори мишей жовтогорлих були розташовані серед колоній полівок сірих.

Разом з полівкою сірою, хатньою і польовою мишами жовтогорла миша — один з найнебезпечніших шкідників зернового господарства західних областей УРСР. Крім цього це основний шкідник лісового господарства.

68. Хом'як звичайний — *Cricetus cricetus* L.

Російське — хомяк, місцеве — хома. Синонімика: *Mus cricetus* L. (1758); *Cricetus vulgaris* Erxl. (Завадський, 1840); *Cricetus frumentarius* Pall. (Кесслер, 1850); *Cricetus vulgaris* Cuv., *C. frumentarius* Pall. (Плятер, 1852); *Cricetus frumentarius* Pall., *Mus cricetus* L. (Новицький, 1866); *Cricetus cricetus* L. (Незабитовський, 1931; Мигулін, 1938; Кузнецов, 1944).

Розглянутий матеріал — 119 екземплярів.

Розміри хом'яків, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 10 екземплярів): довжина тіла і голови 205—280 мм (середня — 245,1 мм); довжина хвоста 30—60 мм (середня — 47,1 мм); довжина вуха 27—31 мм (середня — 29,3 мм); довжина задньої ступні 30—35 мм (середня — 33,8 мм); конділобазальна довжина черепа 42,3—55,0 мм (середня — 47,6 мм); вилична ширина 22,9—32,2 мм (середня — 25,6 мм).

Забарвлення типовоє, але досить часто зустрічаються мелануючі екземпляри.

Хом'як в західних областях УРСР зустрічається спорадично і чисельність його невисока. У рівнинних районах Львівської області нам вдалося здобути цього гризуна у Глинянському, Вінниківському і Брюховицькому районах. У Тернопільській області хом'яка знайдено у Новосільському, Буцацькому, Микуличинському, Тербовлянському, Підволочиському районах. Численний він у Кіцманському районі Чернівецької області. У Станіславській, Дрогобицькій, Ровенській і Волинській

областях наявність цього хом'яка встановлюємо на підставі матеріалів хутрозаготівельних організацій.

Таблиця 11

Заготівлі хом'яка в західних областях УРСР
за матеріалами обласних контор Заготживсировини і Споживспілки
(в % по відношенню до 1947 і 1949 рр.)

Області	1947 р.	1948 р.	1949 р.	1950 р.	1951 р.
Закарпатська . . .	100	2,6	84,0	49,5	—
Дрогобицька . . .	100	300	550	850	1550
Станіславська . . .	100	8,3	41,6	358,0	716,6
Львівська . . .	100	100	162,7	862,7	241,1
Тернопільська . . .	—	—	100	100	109,1
Волинська . . .	100	130	350	765	150
Ровенська . . .	—	—	100	100	360

На території Закарпатської області ми здобували цього гризуна в Мукачівському районі на посівах пшениці.

Хом'як — звір, що тримається відкритої експозиції, характерний представник окультуреного ландшафту. Типовим місцем перебування цього гризуна є оброблювані ділянки землі і сухі луки поблизу полів.

В західних районах Української РСР хом'як на зиму залягає в сплячку. Вихід з нір хом'яка навесні збігається з посівом ярових зернових (початок квітня). Спосіб життя — присмерковий і нічний. Нездолгожив, проте, спостерігався нами рано-вранці.

Живиться хом'як зерном і вегетативними зеленими частинами різних сільськогосподарських культур, насінням бур'янів. Охоче поїдає різноманітний корм тваринного походження, зокрема їсть мишей, полівок, ящірок, жуків.

Свої підземні нори в умовах Львівської області хом'як здебільшого влаштовує на посівах основних зернових культур, конюшині і плантаціях цукрових буряків. При влаштуванні свого підземного житла хом'як перемищує близько 20 дм³ землі (І. Г. Підоплічко, 1933; О. О. Мигулін, 1946).

В західних областях УРСР хом'як, очевидно, розмножується двічі на рік. Перший виплід припадає на кінець квітня — початок травня, а другий — на червень — липень і навіть серпень. Так, у травні 1948 р. у Мукачівському районі Закарпатської області була здобута самка, що годувала малят. У серпні 1950 р. в околицях с. Токи Новоселицького району Тернопільської області було здобуто двох молодих хом'яків, довжина тіла яких досягала 115 і 220 мм. Очевидно, перший належав до другого, а другий — до першого виплоду. Велика кількість хом'яків була здобута нами в перших числах серпня 1950 р. У вересні 1951 р. поблизу с. Ясенівки Глинянського району Львівської області при розкопці нори були здобуті три молоді хом'яки, які мали такі розміри: довжина тіла 180—205 мм, довжина хвоста 44—50 мм, довжина вуха 32—34 мм, довжина задньої ступні 23—30 мм. Вони, безумовно, належали до другого (літнього) виплоду. У фондах відділу зоології Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є музейні шкурки ще сліпих хом'яків, здобутих Л. Саганом 7, 17, 19 серпня 1937 р. Кількість хом'яків у виплоді, за нашими спостереженнями, коливається в межах п'яти—десяти екз., проте ряд авторів (В. Г. Гептнер, О. П. Корнєєв та інші) говорять, що у хом'яка в одному виплоді може бути понад 15 малят.

На хом'яках виявлено блохи *Ctenophthalmus agyrtes* Hell., *Ctenophthalmus assimilis* T a s c h., *Ceratophyllus fasciatus* B o s c.

Незважаючи на те, що кількість хом'яка в західних областях УРСР невелика, ця тварина завдає на деяких оброблюваних ділянках істотної шкоди. Слід відмітити, що хом'як має добре хутро і займає певне місце у державних хутрозаготівлях.

69. Полівка лісова (полівка руда, нориця лісова) — *Clethrionomys glareolus isticus* Miller

Російське — рыжая лесная полевка. Синоніміка: *Mus glareolus* Schreber (1780); *Mus rutilus minor* Kerr. (1792); *Arvicola fulvus* Millet (1828); *Hypudaeus hercynicus* Mehlis (1831); *Hypudaeus rutilus* Pall. (Завадський, 1840); *Arvicola pratensis* Cuvier (1842); *Arvicola glareolus* Schreber (Кесслер, 1850; Новицький, 1866); *Hypudaeus glareolus* (Тачановський, 1877); *Microtus glareolus* Schreber (Сатунін, 1895); *Evotymus glareolus* Schr. (Міллер, 1896); *Evotomys hercynicus* (Міллер, 1900); *Ev. glareolus isticus* (Туров, 1924); *Evotomys glareolus* Schr. (Мигулін, 1929; Незабитовський, 1933); *Clethrionomys glareolus* Schreb. (Циммерман, 1937); *Clethrionomys (Evotomys) glareolus* Schreb. (Кузнецов, 1944); *Clethrionomys glareolus isticus* Miller, *Clethrionomys glareolus glareolus* Schreber (Огньов, 1950).

Розглянутий матеріал — 370 екземплярів.

Розміри здобутих в західних областях УРСР полівок лісових (♂♂ і ♀♀ — 50 екземплярів): довжина тіла і головки 89—113 мм (середня — 100,2 мм); довжина хвоста 36—58 мм (середня — 45,9 мм); довжина задньої ступні 12—20 мм (середня — 16,8 мм); довжина вуха 10—16 мм (середня — 12,5 мм); конділобазальна довжина черепа 22,0—26,1 мм (середня — 23,9 мм); вилісна ширина 12,1—14,1 мм (середня — 13,1 мм); вага 19,5—39,0 г (середня — 26,4 г).

В межах досліджуваної території ми встановили досить велике поширення полівки лісової, яка була зареєстрована в усіх обслідуваних нами пунктах.

У своєму вертикальному поширенні полівка лісова досягає верхньої межі деревної рослинності (в Чорногорах 1850 м над рівнем моря). Л. Саган (1935) здобув серію цих гризунів у лісовому поясі (1260—1330 м). Ми здобували цих полівок у грабово-букових лісах Львівської області (200—300 м над рівнем моря), у карпатських передгір'ях, на північних і південних схилах (600—900 м), у поясі ялицево-смерекового лісу в Горганах і Чорногорах (1220—1500 м) і, нарешті, біля верхньої межі криволісся (1850 м над рівнем моря).

Полівка лісова — найхарактерніший і найчисленніший вид мишовидних гризунів широколистяного прикарпатського лісу, а також ялицево-смерекового лісу Східних Карпат. У західних областях УРСР нема деревних насаджень, де не було б цих гризунів.

Полівку лісову можна бачити протягом цілого року. Активність цього гризуна не припиняється протягом усієї доби, тому полівку лісову спостерігають в різні години. Так, у жовтні і листопаді 1947 р. цей вид був нами відмічений близько 6 год. вечора. У березні 1948 р. полівки лісові спостерігались о 11—12 год. дня. У червні того ж року полівки здобувались пастками у другій половині дня, а в кінці січня 1950 р. полівка лісова була здобута о 9 год. ранку. У травні 1952 р. автор у Скольських Бескидах спостерігав цих звірків з раннього ранку до пізнього вечора.

Наші спостереження свідчать про те, що на обслідуваній території полівки лісові у весняно-літній період живляться в основному вегетативними частинами різних лісових трав'янистих рослин і у великій кількості поїдають молоді сходи бука (котейлони). В міру опадання плодів бука, граба, дуба вони починають живитися останніми. Живляться полівки лісові ягодами (чорниця, брусниця, терен, глід) і деякими грибами. У букових і смереково-ялицевих карпатських лісах у червні—липні 1950 р. і липні—вересні 1951 р. майже всі білі гриби і сироїжки були пошкоджені полівками лісовими і мишами жовтогор-

лими. Зимомою полівки лісові в Карпатах їдять опалу зелену хвою, а також насіння смерек і ялиць.

Полівка лісова в умовах гірського сільського господарства західних областей УРСР належить до групи гризунів-шкідників. Шкідлива діяльність цих звірків залежить від їх чисельності, а остання у свою чергу обумовлена врожаєм букового насіння (трофічний зв'язок).

Свої гнізда полівка лісова влаштовує в Карпатах під стовбурами дерев, у струхлявілих корчах, в щілинах і тріщинах, серед каміння. Коли дозволяє ґрунт, риє неглибокі розгалужені нори. Гнізда лісової полівки бувають сплетені з сухої трави і моху, хвої, дрібних шматочків кори і мають неправильну кулясту форму.

Полівки лісові в західних областях УРСР у сприятливі роки не припиняють свого розмноження майже протягом цілого року. Ми здобували вагітних самок 8 грудня 1947 р., 2 лютого 1948 р., 23 травня 1948 р., 1 і 3 червня 1948 р., 22 липня 1949 р., 18, 27, 28 липня 1951 р., 1, 15 серпня 1951 р. і т. д. Кількість ембріонів коливалась від трьох до шести екземплярів.

Рис. 27. Полівка лісова.

На полівках лісових встановлена велика кількість бліх — *Ctenophthalmus obtusus* Jord. et Roth., *Ceratophyllus penicilliger* Grube., *Ceratophyllus sciurorum* Schr., *Ceratophyllus turbidus* Roths., *Ctenophthalmus agyrtes* Hell., *Ctenophthalmus uncinatus* Wagn., *Leptopsylla segnis* Sch., *Leptopsylla bidentata* Kol., *Rhadinopsylla casta* Jord., *Hystrihopsylla talpae* Curt., гамазові кліщі роду — *Laelaps*, личинки *Dermacentor pictus* L., *Ixodes ricinus* L.¹.

Ворогами полівок лісових є ласка, лисиця, тхір чорний, куниця лісова, звичайна сіра сова і сипуха, каня, сойка, крук, горішанка та ін. Значну кількість цих гризунів у лісах, розташованих біля населених пунктів, знищують домашні коти і собаки.

Полівка лісова — основний шкідник лісового і паркового господарства. Розмножуючись у роки рясного плодоношення плодів бука, ці гризуни мігрують на поля, що межують з лісовими масивами, завдаючи тут великої шкоди. Особливо помітна шкідлива діяльність полівок лісових на полях, розташованих у гірських і передгірних районах Дрогобицької, Станіславської і Закарпатської областей.

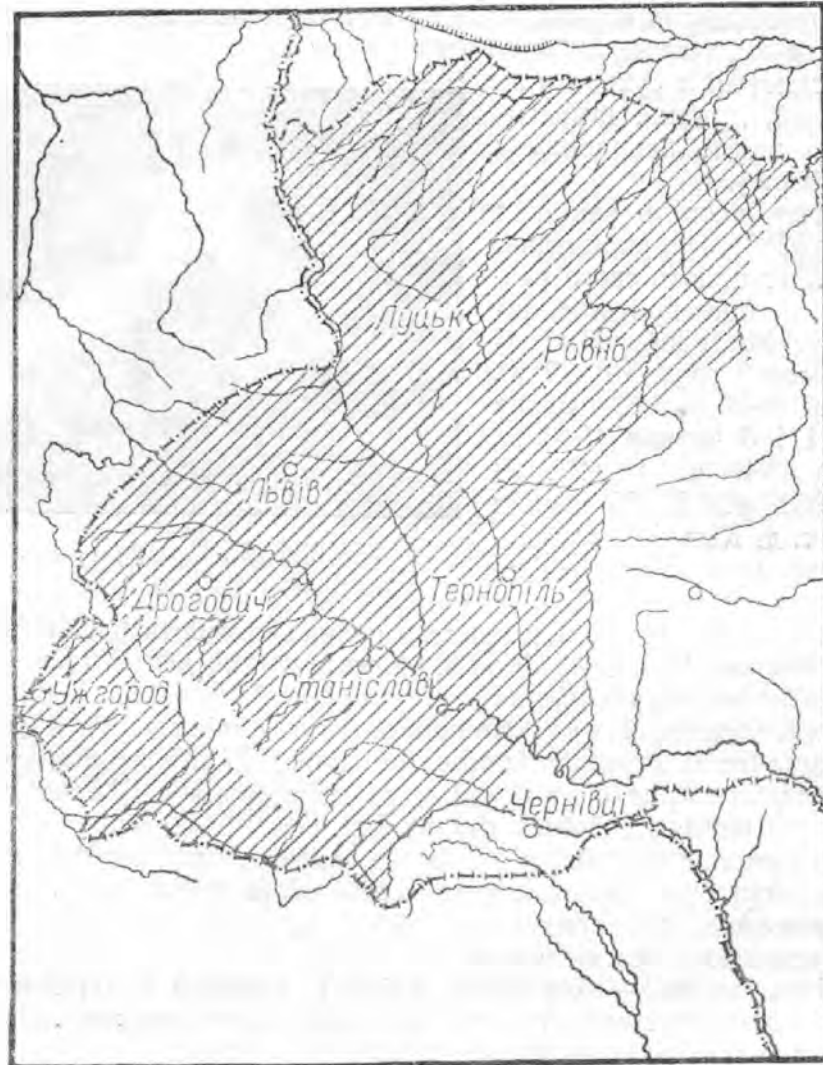
За спостереженнями В. С. Левицької (1949), у Закарпатті ці полівки найбільше шкодять на посівах кукурудзи, картоплі і вівса. Проте їх чисельність, безсумнівно, поступається перед чисельністю миші жовтогорлої. Так, у процентному відношенні на посівах кукурудзи полівки лісові становили у червні 1948 р. 9,0% загальної кількості гризунів-шкідників, на посівах картоплі — 12,3%, на ділянках вівса (липень 1948 р.) — 7,7%.

На полях поблизу с. Ясенівки Львівської області, на посівах основних культур, розміщених безпосередньо біля букового лісу, у липні—серпні 1951 р. полівки лісові становили менше 1%, в той час як миші жовтогорлі і полівки сірі становили 95% загальної кількості здо-

¹ Ектопаразити були визначені старшими науковими співробітниками відділу паразитології Інституту зоології АН УРСР В. І. Юркіною і Є. М. Ємчук.

бутих гризунів. Але на посівах колгоспу «Радянська Верховина» Закарпатської області в цей самий час полівки лісові досягали високої чисельності і становили 57,0% виявлених на посівах гризунів.

Восени 1947 р. у зв'язку з великим урожаєм бука полівок лісових було дуже багато. Так, наприклад, в буковому лісі на Погулянці (Львів) протягом шести ночей (48 пастко-діб) було здобуто 24 гризуни, з яких

Поширення полівки лісової.

25% становили полівки лісові. У січні—березні 1948 р. у зелених насадженнях було здобуто 47 ссавців, з них 18 полівок лісових (38%). Зимою 1947—1948 рр. були сприятливі умови для всіх мишовидних гризунів, а тому навесні 1948 р. кількість цих полівок майже не зменшилась. Помітно скоротилась чисельність цього гризуна восени 1948 р. У 1949—1950 рр. спостерігалось далі зменшення кількості полівок лісових в межах Львівської області. Восени 1951 р. в західних областях УРСР бук плодоносив дуже рясно і влітку 1952 р. в ряді районів Закарпаття спостерігалось помітне збільшення цього виду.

Внаслідок великої кількості полівок лісових в західних областях УРСР вони є одним з основних гризунів—шкідників зелених насаджень. Полівки лісові знищують багато насіння бука, обгризають кору молоді букової порості, псують коріння, кільцюють фруктові дерева, шкодять лісовим розсадникам та дослідним ділянкам.

70. Ондатра — *Ondatra zibethica* L.

Російське — ондатра, мускусная крыса; місцеве — піжмак. Синоніміка: *Castor* (*zibethicus*) L. (1766); *Mus* (*Zibethicus*) Gmel. (1788); *Myocastor* (*zibethicus*) Kerr. (1795); *Mussascus americana* Oken. (1816); *Fiber Zibethicus* L. (Голістер, 1911); *Ondatra zibethica* L. (Міллер, 1912); *Fiber zibethicus cinnamomius* Holl. (Незабитовський, 1933); *Ondatra zibethica* L. (Кузнецов, 1944; Огньов, 1949).

Розглянутий матеріал — 850 екземплярів¹.

Розміри ондатр, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 30 екземплярів): довжина тіла 265,0—375,0 мм (середня — 331,2 мм); довжина хвоста 210,0—280,0 мм (середня — 237,8 мм); довжина задньої ступні 60,0—74,0 мм (середня — 68,5 мм); довжина вуха 15,0—26,0 мм (середня — 19,8 мм); конділобазальна довжина черепа 58,0—67,9 мм (середня — 62,9 мм); вилісна ширина 31,8—42,9 мм (середня — 37,3 мм); вага 685,0—1600,0 г (середня — 1197,7 г).

Забарвлення дністровських ондатр значно темніше, ніж забарвлення звірків цього виду, які живуть на півночі СРСР і в Казахстані. Їх хутро значно краще від хутра ондатр з північних районів СРСР і Сибіру і майже ідентичне з імпортованим матеріалом, що надходить з Канади. Волосся майже в усіх дорослих звірків високоякісний, красивий, має приємний темношоколадний («соболіний») відтінок, блискучий, ніжний і м'який.

Рис. 28. Доросла ондатра (Дрогобицька область).

Найкраще хутро в ондатр з верхів'я басейну Дністра буває в березні—квітні, але вже в кінці квітня починається інтенсивне випадіння волосся і одночасне потовщення мездри.

Робота по вивченню історії проникнення, біології і поширення ондатри в західних областях УРСР розпочата нами з червня 1948 р. За цей період обслідувано верхів'я Дністра і його численні притоки.

Ондатра просувалась у західні райони Львівської і Дрогобицької областей Української РСР по таких лівих притоках Дністра, як річка Болозівка, Стрв'яж і ряд безіменних, дрібних річок, потоків, каналів, яких багато на досліджуваній території республіки (К. А. Татарінов, 1952).

Знайшовши сприятливі екологічні умови, ондатри почали просуватись далі на схід, заселяючи з кожним роком дедалі нові угіддя, поширюючи цим самим свій ареал на крайньому заході Радянського Союзу. Таким чином, ондатри, що заселяють тепер верхів'я басейну Дністра, є дериватами західноєвропейської популяції.

Крім верхів'я басейну Дністра, ондатра є в Закарпатській області, де її зустрічали на р. Уж і р. Латориці (до Мукачеве) в Перечинському, Мукачівському, Береговському, Виноградівському, Іршавському, Хустському та ін. районах, а також у Волинській області на Шацьких озерах: Луки-Перемут, Свитязь, Островенське, Люцимер, Соменець, Чорне, Кругле, Піщане, Кримно, Ритець, на каналі Прип'ять і озері Тур. Крім зазначених природних груп ондатри, у 1951 р. ці гризуни були завезені

¹ З них 84 екземпляри здобуто автором і знаходяться у фондах відділу зоології Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР, а решта була розглянута на Львівській базі Заготживсировини.

в Здолбунівський район Рівенської області (250 екз.), Цуманський і Олицький райони Волинської області (320 екз.). В тому ж році 287 ондатр випущено в Глобинському районі Волинської області.

Біологія верхньодністровських ондатр має цілий ряд особливостей, на яких ми зупинялись у своїх попередніх працях (1951, 1952, 1954).

Ряд авторів (П. П. Смолін і В. Я. Паровщиков, 1941; В. В. Васильєв, 1947; М. П. Лавров, 1947; О. В. Добровольський, 1937, 1948), аналізуючи живлення ондатр у північних районах СРСР, наводить аналогічні списки рослин, які є поживою цього гризуна. Іншу картину одержали ми внаслідок аналізу решток рослин, зібраних з кормових площадок, і аналізу вмісту шлунків ондатр (понад 50). Встановлено,

Рис. 29. Хатка ондатри (Дрогобицька область).

що основними об'єктами живлення ондатр у басейні верхньої течії Дністра є такі рослини¹: лепешняк водяний (нижня частина стебла, коріння і листя), рогіз широколистий (прикоренева частина стебла і коріння), очерет (молоді пагони і конусоподібні відростки), комиш (стебла), зюзник європейський (стебла і листя), редька водяна (листя і стебла), рдесник плаваючий (листя), гречка водяна (листя і стебла), осоки (стебла), хвощі (стебла).

Особливе значення в живленні ондатри має лепешняк водяний (*Glyceria aquatica*), рослина, якій ондатра віддає перевагу перед усіма іншими кормами протягом усього року. У верхів'ї Дністра лепешняк вкриває значні площі ставів, озер і боліт. Можна вважати, що до 30—40% площі, вкритої макрогідрофільною рослинністю, припадає саме на цей вид. В літній період ондатра в першу чергу з'їдає нижню прикореневу частину стебла рослини. На кормових столиках в цей час можна знайти велику кількість листя лепешняку, якого ондатра не їсть.

В ранньоосінній і весняний періоди (вересень—жовтень, березень—квітень) ондатри їдять не лише стебла лепешняку, а й листя, яке з тих чи інших причин не засохло і залишилось під водою.

У зв'язку з тим, що лепешняк водяний є дуже поширеним видом і його найохочіше поїдає ондатра, кормова база для останньої в умовах верхньої течії Дністра дуже багата. Це слід враховувати при влаштуванні комплексних ондатрових господарств в західних областях УРСР.

У верхів'ях Дністра ондатра, очевидно, живиться виключно рослинною їжею і за роки нашої роботи не було відмічено жодного випадку

¹ Рослини були визначені науковим співробітником К. А. Малиновським.

живлення цього гризуна рибою. Думка, що ондатра завдає шкоди рибним господарствам, безпідставна.

Із стеблин і листя лепешняка ондатри будують свої надводні житла — «хатки», додаючи як допоміжний матеріал стебла комишу, рогозу, хвощів або водяного моху *Drepanocladus aduncus*.

Якщо береги водойм високі, ондатра риє підземні нори.

У зв'язку з тим, що у Львівській і Дрогобицькій областях холодна зимова погода триває не більш 65—75 днів, ондатри легко переносять зимовий період і з теплими днями березня починають ранньовесняне парування. Ще сліпі і голі молоді ондатри були знайдені в «хатці» 21 квітня. Вагітні ондатри, що виношували другий виплід, відловлювались з останньої декади травня по другу декаду червня. В кінці липня ми відловлювали самок, які виношували третій виплід. У серпні в «хатках» і норах, як правило, можна було знаходити ондатренят від 5 до 20-денного віку. Нарешті, останній, четвертий виплід у верхньодністерових ондатр припадає на першу декаду жовтня. Сліпих, але вже досить великих ондатренят (довжина тіла — 100 мм, вага — 55 г), знаходили 3 і 10 жовтня¹.

Таким чином, у верхів'ях басейну Дністра ондатри протягом вегетаційного періоду мають три-чотири виплоди в середньому по п'ять—сім ондатренят в кожному.

Паразитів, як зовнішніх, так і внутрішніх, у ондатр ми не спостерігали. Ондатри у верхів'ї Дністра не мають серйозних конкурентів, що дуже важливо при врахуванні перспектив розведення цього звіра на території західних областей республіки. Щура водяного, який у верхів'ї Дністра заселяє ті угіддя, що й ондатра, остання швидко витісняє. Тому кількість щура водяного різко зменшується у водоймах, заселених ондатрою.

Ворогів у ондатри на обслідуваній території небагато. Це, насамперед, бродячі собаки. Винищують ондатр і лисиці, видри, а молодняк — тхори чорні, луні болотяні, шуліки.

Дані про чисельність ондатр у верхів'ї Дністра є в одній з наших попередніх праць (1954).

Для дністровських ондатр характерне періодичне переселення в межах району, пов'язане із спуском води більшості штучних водойм восени у зв'язку з виловом риби. Внаслідок цього ондатра щорічно восени залишає штучні водойми із стоячою водою і переходить на річки, глибокі канали, стариці і навіть переселяється в населені пункти (в квітні 1949 р. на території м. Львова було здобуто двох великих ондатр, в лютому, квітні і жовтні 1950 р. — шість ондатр, в травні 1955 р. — одну ондатру і т. ін.).

Весною в міру розтавання снігу починають заповнюватись водою стоячі водойми, і ондатри знову переходять на старі місця, заселяючи старі нори.

Ондатри завдають незначної шкоди гідротехнічним спорудам, риючи в греблях свої нори. Але вони можуть жити і в «хатках». Якщо вжити відповідних заходів щодо найпримітивнішого закріплення берегів, то ондатри відмовляться від нірного способу життя і переходять до влаштування надземних, точніше, надводних гнізд — «хаток». Отже, практично від ондатри шкода дуже незначна, а користь від неї очевидна. Тому для підвищення ефективності використання водойм, рибні господарства доцільно створювати одночасно з ондатровими фермами.

Значна площа водойм, яка в західних областях УРСР заселена щуром водяним — гризуном з малоцінним хутром, — повинна протягом найближчого часу бути заселена більш цінним звіром — ондатрою.

¹ Слід відмітити, що не в усіх самок буває чотири виплоди.

71. Щур водяний (нориця водяна, водяна полівка) — *Arvicola terrestris meridionalis* O g n e v

Російське — водяная полевка, крыса водяная, водяной крот; місцеве — повх. Синоніміка: *Mus terrestris* L., *Mus amphibium* L., partim! (1758); *Mus paludosus* L. (1771); *Hyridaeus terrestris* (Більберг, 1827; Завадський, 1840); *Arvicola (Paludicola) amphibius* L. (Кесслер, 1850; Блазиус, 1857); *Arvicola terrestris* L. (Міллер, 1912); *Arvicola amphibius meridionalis*, *A. taurica* (Огньов, 1922); *Arvicola amphibius tanaitica* (Калабухов і Раєвський, 1930); *Arvicola terrestris* L. (Мигулін, 1929, 1938); *Arvicola amphibius* L. (Підоплічко, 1930); *Arvicola terrestris tauricus* O g n e v, *Arvicola terrestris meridionalis* O g n e v, *Arvicola terrestris caucasicus* O g n e v, *Arvicola terrestris volgensis* O g n e v (Огньов, 1933); *Arvicola terrestris* L., *Arvicola terrestris meridionalis* O g n e v (Кузнецов, 1944; Огньов, 1950).

Розглянутий матеріал — 268 екземплярів.

Розміри щурів водяних з західних областей УРСР (♂♂ і ♀♀ — 50 екземплярів): довжина тіла і голови 169—210 мм (середня — 188,5 мм); довжина хвоста 83—133 мм (середня — 109,1 мм); довжина вуха 11—20 мм (середня — 16,2 мм); довжина задньої стопи 26—33 мм (середня — 29,4 мм); конділобазальна довжина черепа 37,2—40,2 мм (середня — 38,1 мм); вилісна ширина 21,1—24,4 мм (середня 22,9 мм); вага 98,8—247 г (середня — 180,5 г).

Рис. 30. Дорослий щур водяний (Станіславська область).

Забарвлення помітно варіює в окремих індивідів від світлопальвовосірого до інтенсивно іржаво-коричневого з чорним відтінком. Зрідка зустрічаються меланісти і альбіноси. Так, у фондових колекціях Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР під інв. № 180/284 зберігається абсолютно білий водяний щур, а 24 липня 1949 р. поблизу Нового

Села Комарнівського району нами здобуто майже чорного щура.

Щур водяний на території західних областей УРСР поширений нерівномірно. Так, у гірських лісах і передгірних районах Станіславської, Дрогобицької і Закарпатської областей щурів водяних немає зовсім. Нечисленний цей вид в більшості районів Львівської і Тернопільської областей. Проте у придністровських районах Станіславської і Дрогобицької областей щур водяний відносно густо заселяє екологічно сприятливі угіддя. Цей гризун звичайний і в більшості районів Волинської і Ровенської областей.

Характерною стацією щура водяного в західних областях УРСР є дністровські стариці, ліві притоки Дністра — Верещиця, Ширка, Зубра, а також стави рибних господарств. У меншій кількості щури водяні зустрічаються на диких озерах, торфозаболочках, вологих луках і городах. Майже зовсім відсутні ці гризуни на самому Дністрі і його правих притоках, що мають характер гірських річок. Поширення щура водяного в західних областях УРСР пояснюється характером водойм і їх рослинністю, яка відсутня по берегах Дністра і його гірських карпатських притоках (Свіча, Стрий, Опор та ін.), але густо вкриває дністровські стариці і ліві рівнинні притоки.

Таким чином, поширення цього гризуна в західних областях УРСР обумовлюють зовнішні умови і насамперед характер рослинного покриву, швидкість течії, температура води і коливання її рівня.

Проведені спостереження над екологією звичайного водяного щура

в умовах басейну Дністра викладені в одній з наших попередніх праць (1954). Ці гризуни не припиняють своєї діяльності протягом цілого року. Ми зареєстрували їх: 20 лютого (с. Пиняки), 17, 18 і 20 березня (с. Рудники), 30 березня (с. Вадилічі), 10, 17 і 18 квітня (сс. Березець і Пиняки), 15 і 18 червня (с. Березець), 13, 14 і 25 липня (сс. Нижне, Дуброва, Ясенівка), 2 і 6 серпня (с. Хом'яківка), 1 і 10 вересня (с. Пиняки), 14 жовтня (сс. Терноватка, Пиняки).

У зимовий період щури водяні ведуть прихований спосіб життя, зрідка з'являючись на поверхні землі. Найчастіше їх вдається спостері-

Рис. 31. Кормовий столик щура водяного (Тернопільська область).

гати в заглибленнях берега, вимитих водою під час весняної повені. Проте вже в середині березня ці тварини починають дедалі частіше з'являтися по берегах водойм, проявляючи свою активність від вечірньої до ранкової зорі. Отже, за нашими спостереженнями, щури водяні, що заселяють західні області УРСР, в зимову сплячку не впадають.

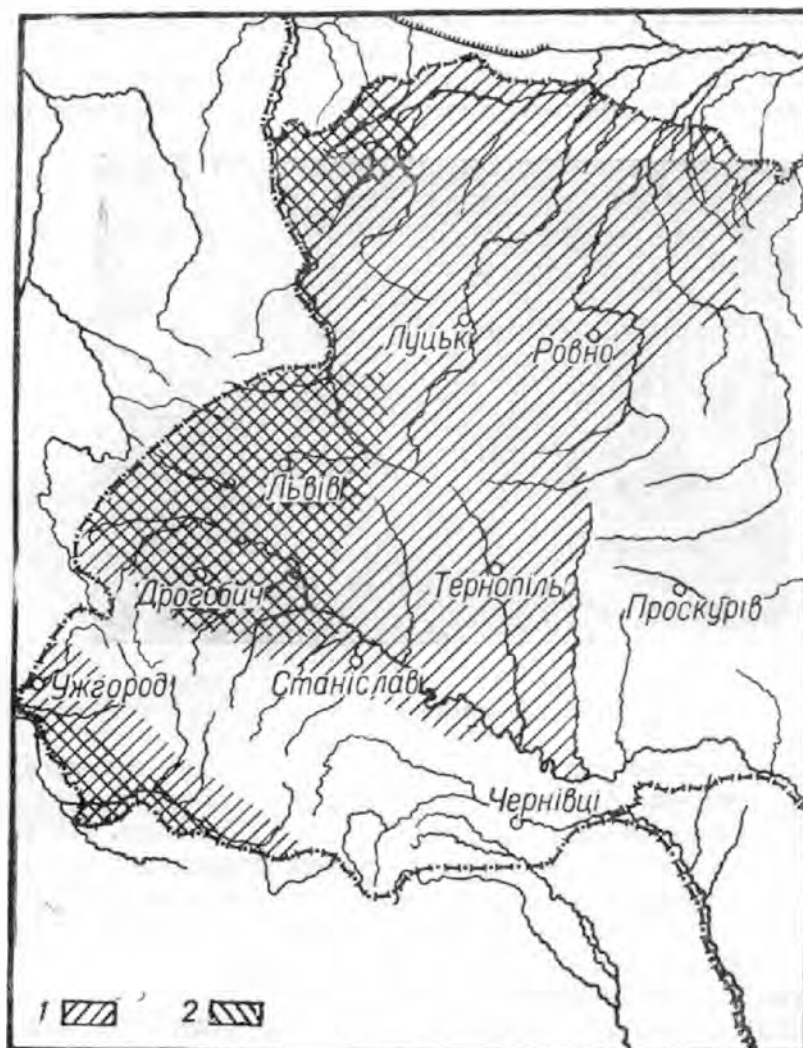
Живляться щури водяні макрогідрофільною рослинністю, насамперед лепешняком, зарості якого на більшості водойм займають до 40% усієї площі, вкритої водною рослинністю. Крім того, вони охоче живляться хвощем, насінням болотяних півників, стеблами айру¹. Стебла рогузу широколистого і молоді пагони очерету щури водяні споживають в поодиноких випадках. Їдять вони в певному місці, і з часом там зосереджується значна кількість недоїдків. Такі місця (кормові столики) на дністровських старицях, де цих гризунів багато, зустрічаються дуже часто.

Щури водяні, густо заселяючи дністровські стариці, ведуть не нірний, а надводний спосіб життя, влаштовуючи свої гнізда на купинах, серед заростей рогузу і лепешняку. Типові гнізда водяних щурів мають розміри: довжина 9,0—17,0 см; ширина 8,7—13,0 см; висота 15,5—12,0 см. Гнізда мають дві оболонки: внутрішню, грубо збудовану з навколишньої рослинності, яка виконує маскувальну функцію, і внутрішню — власне гніздову камеру, старанно сплетену з тонких розгризених м'яких волокон.

Нори звичайних водяних щурів на обслідуваній території трапляються рідко. Якщо щур водяний влаштовує гніздо на старицях і ставках, то нори риються в берегах річок (Нежухівка, Верещиця, Болозівка, Золота Липа та ін.). Колоній щур водяний у верхів'ях Дністра не утворює, а розселяється окремими парами.

¹ Живлення водяного щура докладно висвітлено в нашій попередній праці (К. А. Татаринів і Л. К. Опалатенко, 1954, стор. 58—63).

Розмножуються щури водяні протягом усього вегетаційного періоду — з кінця березня по листопад. За цей час кожна статевозріла самка народжує малят три-чотири рази. В кожному виплоді, за нашими спостереженнями (1954), проведеними на дністровських старицях в ра-

Поширення щура водяного звичайного і ондатри.

1 — водяний шур, 2 — ондатра.

йоні с. Нижнів, буває в середньому 5—9 малят (максимум 13, мінімум 2). Найбільшу кількість вагітних самок здобуто в червні—липні. В цей час відловлюються і молоді щури перших весняних виплодів.

На щурах водяних встановлено значну кількість ектопаразитів: бліх *Pulex irritans* L., *Ctenophthalmus agyrtus* Hell., *Ctenophthalmus assimilis* Tasch., *Ceratophyllus fasciatus* Bosc., личинок *Dermacentor pictus* і кліщів роду *Laelaps*. Випадків зараження туляремією в обслідуваних нами районах, за даними обласних туляремійних станцій, майже не буває.

Ворогами щура водяного у верхів'ях Дністра є луні болотні, кані-мишоїди, сірі й руді чаплі, черногузи. Рештки цих гризунів виявлено у погадках сови-сипухи. На щурів водяних полюють тхори чорні, видри, горностаї, лисиці та деякі інші хижі звірі. Знищують цих щурів також жуки.

Через те, що у верхів'ях Дністра одним з характерних видів ссавців

водноберегового комплексу є пацюк, між щуром водяним і пацюком спостерігається конкуренція (К. А. Татаринов, 1954).

Щур водяний на досліджуваній території завдає помітної шкоди луківництву. Зростання кількості щурів водяних призводить до збільшення кількості кормових столиків цього гризуна, навколо яких рослинність знищується, а рештки її гниють, перемішуючись з екскрементами щурів водяних. На таких старицях, як Охаба біля с. Нижнього Станіславської області, на луках с. Чайковичів Дрогобицької області, на вологих сіножатях поблизу сс. Вороцева, Поріччя Івано-Франківського району та сс. Незнамова, Полоничної Кам'яно-Бузького району Львівської області та ін., кормові столики щурів водяних займають значну частину площі сіножатей. Це знижує валовий збір сіна; крім того, частина скошеної зеленої маси забруднюється екскрементами гризунів, і сільськогосподарські тварини неохоче споживають її.

Щури водяні мають непогане хутро, у зв'язку з чим на цих звірків в ряді районів СРСР полюють. За нашими спостереженнями, линяння у дністровських щурів водяних триває ціле літо, а тому якість хутра в літній період невисока. Волосся інтенсивно підростає, починаючи з листопада, і в січні—лютому хутро зовсім «дозріває», тобто стає найкращим за своїми товарними якостями. Отже, промисел щура водяного рекомендується проводити з листопада по березень включно, широко застосовуючи для відлову дугові металічні пастки № 0 і № 1 (К. А. Татаринов і Л. К. Опалатенко, 1954).

71 а. Щур малий водяний¹ — *Arvicola terrestris scherman* Shaw

Російське — малая водяная крыса; місцеве — повх, кротошур. Синоніміка: *Spalax minor* Leske (1779); *Mus scherman* Shaw (1801); *Mus amphibius albus* Bechstein (1801); *Mus scherman* Hermann (1804); *Arvicola amphibius* Blas., partim (Блазіус, 1857); *Arvicola scherman scherman* Mill. (Міллер, 1912); *Arvicola scherman scherman* Shaw (Незабитовський, 1933; Кунце, 1937); *A. (arvicola) terrestris scherman* Mill. — Böhm. (Мюллер—Беме, 1935); *Arvicola scherman scherman* Shaw (Огньов, 1950).

Розглянутий матеріал — 17 екземплярів.

Розміри щурів малих водяних, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 6 екземплярів): довжина тіла і голови 103—150 мм; довжина хвоста 48—69 мм; величина задньої ступні 21,5—26 мм; довжина вуха 11—16 мм; конділобазальна довжина черепа 30,4—33,4 мм; вилісна ширина 19,8—20,6 мм; вага 80—108 г.

Забарвлення верхньої частини тулуба їржавобуре, черево — їржаво-сіре. Хвіст не більший за половину довжини тулуба і голови. Вуха майже не виступають з густого хутра. Передні і задні кінцівки вкриті чорнобурим коротким волоссям. Рідке волосся вкриває також хвіст, який зверху має більш інтенсивне темне забарвлення, ніж знизу. Кігті, як правило, мають темну пігментацію. Різці світложовтого кольору.

Щур малий водяний заселяє передгірні і гірські райони як на північних, так і на південних схилах Східних Карпат. У колекціях відділу зоології Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР є щури з Воловецького (сс. Воловець і Канора) і Іршавського районів Закарпатської області; околиць с. Розвадова Миколаївського району; с. Ракове Старосамбірського району Дрогобицької області; з Микуличина, Татарова, Ворохти, хребта Яблониця Яремчанського району Станіславської області. І. Т. Сокур (1949) здобув цих гризунів в долині річок Кевелів і Шопурка, на північ від с. Кобилецької Поляни Рахівського ра-

¹ Систематичне положення цього гризуна до цього часу остаточно не з'ясоване. Цілком можливо, що при достатньому колекційному матеріалі ця тварина буде віднесена до категорії виду, як це зазначено у праці С. І. Огньова (1950). Ми щура малого водяного розглядаємо як підвид.

йону. У Станіславському краєзнавчому музеї є чучела щура малого водяного, здобутого в околицях м. Косова, а у Науково-природознавчому музеї Львівського філіалу АН УРСР зберігається екземпляр цього щура із с. Підлютого (Горгани).

Згідно з усними повідомленнями населення, щур малий водяний — звичайний в районі сс. Богдана, Луг, Сваляви, Великого Бичкова (Закарпатська область); у с. Турки, Старого Самбору, Сколе (Дрогобицька область); с. Вишкова Вигодського району (Станіславська область).

Нам доводилось здобувати щурів водяних малих, починаючи з висоти 200 — 700 м над рівнем моря. І. Т. Сокур (1949) здобував цих гризунів на висоті 700 — 800 м над рівнем моря.

Рис. 32. Щур малий водяний.

За нашими даними, улюбленим місцем перебування цього щура є оброблювані ділянки землі в гірських і передгірних карпатських районах. Особливо охоче щур малий водяний заселяє посіви картоплі. При досягненні цієї культури він живиться її бульбами. Зустрічається цей гризун і на посівах кукурудзи, на грядках моркви, бобів, капусти. На ділянках таких зернових культур, як пшениця, жито, овес, щур малий водяний не виявлений. Дуже часто цього гризуна можна бачити на вологих гірських луках і сіножатях, в долинах гірських річок.

Щур малий водяний майже не зв'язаний з водоймами, тому, на нашу думку, його слід називати щуром земляним.

На луках і городах, розташованих в долинах гірських річок або високо в горах (700—800 м над рівнем моря), ці гризуни риють складні підземні ходи, що йдуть паралельно ґрунту на глибині 5—10 см. Ходи тягнуться на десятки метрів в різні боки. Діаметр підземного ходу 5—7 см. Середні розміри гніздових камер 20×15×10 см. В підземних ходах щур малий влаштовує запаси кормів, які в основному складаються з підземних частин стебла, коріння і бульб культурних і диких рослин.

Навесні на городах малі водяні щури зустрічаються у незначній кількості, але коли починають утворюватися бульби картоплі, кількість їх збільшується. Найчисленніші ці щури на городах в осінні місяці (вересень — жовтень), під час збирання врожаю картоплі. Підземні ходи цих гризунів йдуть під кущами картоплі, і під деякими з них майже всі бульби бувають погризені або зовсім знищені цим шкідником.

Таким чином, щур малий водяний в умовах гірського сільського господарства, коли площа посіву картоплі — однієї з основних культур в цих районах — займає половину всіх оброблюваних колгоспами земель, — є найнебезпечнішим шкідником, і з ним слід вести постійну боротьбу.

Крім городів і лук, у ландшафті річкових долин щур малий водяний дуже часто зустрічається в гірських селищах, у колибах¹ і стаях пастухів та лісорубів. В прикарпатських районах цей щур заселяє береги ставів і дністровських стариць.

Розмноження щура малого водяного майже не вивчено. І. Т. Сокур зазначає, що у вересні 1947 р. йому вдалося здобути одну вагітну самку, яка мала три ембріони розміром 11 мм. Нами в першій декаді серпня 1949 р. вдалось спіймати молодого щура вагою 35 г ($\frac{1}{3}$ ваги дорослого), який, очевидно, народився на початку липня. 15 серпня 1950 р. на городі поблизу с. Воловця була здобута доросла самка. 6 жовтня 1953 р. на картопляному полі біля с. Канори ми здобули напівдорослого щура малого (довжина тіла 115 мм; довжина хвоста 55 мм). Очевидно, щур малий водяний, як і всі гризуни підродини *Microtinae*, розмножується досить інтенсивно, і протягом теплої періоду року кожна статевозріла самка має близько трьох виплодів; однак кількість малят в кожному виплоді невелика: 4—5 екземплярів².

Для боротьби з цим гризуном доцільно використовувати кротоловки.

72. Полівка-економка (полівка щуроголова, сибірська норичка) — *Microtus oeconomus* Pallas

Російське — полевка-экономка, сибирская полевка, крысоголовая полевка. Синонімика: *Myodes oeconomus* Pall. (1778); *Arvicola ratticeps* Keyserling et Blasius (1841); *Lemmus medius* Nilsson (Нільсон, 1847); *Arvicola oeconomus* Pallas (Плятер, 1852; Плеске, 1887); *Arvicola oeconomus* Pall. (Житков, 1904); *Microtus ratticeps* Keys. et Blas. (Огньов, 1913); *Chionomys ratticeps* Keys. et Blas. (Шарлемань, 1915); *Microtus ratticeps* Keys. et Blas. (Мигулін, 1929; Незабитовський, 1933); *Microtus oeconomus* Pallas (Підоплічко, 1930; Мигулін, 1938); *Microtus (Microtus) oeconomus* Pallas (Кузнецов, 1944); *Microtus oeconomus* Pallas (Гептнер, Морозова-Турова, Цалкін, 1950; Татаринів, 1951); *Microtus ratticeps stimmingi* Nehring (Огньов, 1950).

Розглянутий матеріал — 44 екземпляри.

Розміри полівок-економок, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 15 екземплярів): довжина тіла 111,0—148,0 мм (середня — 131,8 мм); довжина хвоста 42,0—64,0 мм (середня — 55,5 мм); довжина задньої ступні 18,0—23,0 мм (середня — 20,6 мм); довжина вуха 11,0—19,0 мм (середня — 14,2 мм); конділобазальна довжина черепа 26,7—29,1 мм (середня — 28,1 мм); вилична ширина 14,1—16,4 мм (середня — 15,3 мм); вага 29,4—63,3 г (середня — 41,0 г).

Забарвлення полівок-економок з нашої колекції досить темне (верхня частина тулуба інтенсивно іржавокоричнева, черево — свинцевосрібliste). Хвіст, як правило, двокольоровий. У дорослих і старих екземплярів (наприклад, інв. № 591, 28.VIII 1949 р.) вздовж хребта йде добре помітна чорнокоричнева поздовжня смуга. У зв'язку з цим полівки-економки, які водяться в західних областях УРСР, найближчі до форми *Microtus ratticeps méhely* Ehik, характерної для Угорщини. Проте екземпляри західноукраїнської популяції полівок-економок значно більші, ніж угорські *M. ratticeps méhely* і північноєвропейські *M. r. stimmingi*, які встановив С. І. Огньов (1950, стор. 274) на Поділлі, у Волинській, Мінській, Могилівській, Київській і Полтавській областях, і майже ідентичні щодо розмірів з номінальною північноєвропейською популяцією *Microtus ratticeps ratticeps*.

¹ Колиба — своєрідне дерев'яне житло, яке влаштовують у Східних Карпатах пастухи і лісоруби.

² Нам здається, що завдяки суворішим умовам існування в гірськокарпатських районах порівняно з рівнинними, у екологічно-вікаріюючих видів ссавців помічається зменшення кількості нащадків у кожному виплоді. Так, наші кількарічні спостереження вказують, що в той самий рік, при більш-менш однакових умовах у білки карпатської (*Sciurus vulgaris carpathicus* Petr.) малят народжується менше, ніж у білки правобережної (*S. v. Kessleri* Migulin), у щура водяного малого (*Arvicola terrestris scherman* Shaw) менше, ніж у щура водяного звичайного (*A. t. terrestris* L.), і т. ін.

В західних областях Української РСР цей вид вперше встановили ми (1951). Тепер полівка-економка зареєстрована в таких пунктах: у Дрогобицькій області — с. Рудники Миколаївського району; сс. Радичі, Медичі Медичинського району; с. Ракове Старосамбірського району; с. Стрілки, околиця м. Стрия Стрийського району; с. Підзвіринець, сс. Нове Село, Березець Комарнівського району; у Львівській області — сс. Янів, Страдч Івано-Франківського району; у Волинській області — район м. Луцька, с. Затурці Затурівського району; с. Поворськ, Маневинського району; сс. Шацьк і Піща Шацького району, м. Володимир-Волинський; у Рівенській області (за І. Т. Сокуром, 1950) — сс. Клевань, Дубно Дубенського району.

Полівка-економка в західних областях УРСР зустрічається частіше, ніж у східних районах України. Нема сумніву, що цей гризун водиться у Станіславській і північно-східних районах Тернопільської області. У Східних Карпатах і на Закарпатті цей вид до цього часу не знайдений. Проте Е. Незабитовський (1933), Г. Міллер (1912), Г. Егик (1944) та інші пишуть про поширення полівки-економки в північній Угорщині.

Типовим місцем перебування полівки-економки в західних областях УРСР є береги стоячих водойм, густо вкриті різноманітною водною рослинністю (сс. Рудники, Стрілки, Нове Село). Рідше ці полівки зустрічаються на вологих луках (сс. Страдч, Березець), і жодного разу ми не зареєстрували полівок-економок у лісових біотопах. Досить часто цей гризун спостерігався на сплавинах поблизу берега. Вздовж берега, іноді біля самої води, полівки прокладають свої ходи, в яких доводилось зустрічати рештки (недоїдки) різних рослин і екскременти. Активність полівок-економок не припиняється протягом цілого року, проте влітку в присмерковий час і вночі вони більш діяльні, ніж вдень. Живлення цих полівок в умовах західних областей УРСР залишається невивченим.

Вагітних самок ми здобували 3 липня, 30 серпня і 8 вересня. Кількість ембріонів не перевищувала шести екземплярів. Напівдорослі звірки, довжина тіла яких досягала 98,2 — 108,0 мм, були здобуті 22 березня, 27 і 28 серпня, 4 і 8 вересня. Розмноження цих полівок, мабуть, триває протягом усього теплого періоду року, і за цей час статевозріла самка народжує малят три-чотири рази.

Ворогами полівок-економок у досліджуваних районах є ласки, горностаї, тхори чорні, лисиці, підорлики, кані, сірі і руді чаплі, білі бузьки (чорногузи), різні сови.

Конкурентом цього виду є ссавці водно-берегового комплексу, в першу чергу другий вид болотно-лучних полівок *Microtus agrestis* L.

Незважаючи на невисоку чисельність, полівка-економка в західних областях республіки все ж завдає лукивництву певної шкоди.

73. Полівка темна (нориця темна) — *Microtus agrestis* L.

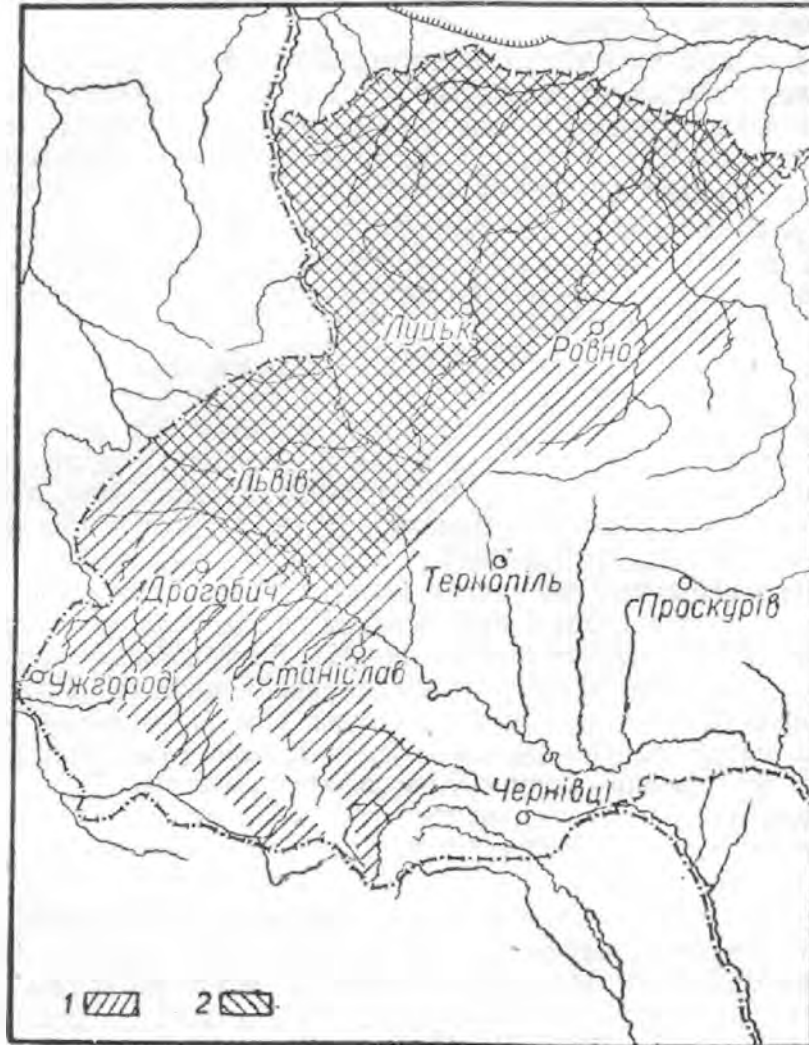
Російське — темная полевка, пашенная полевка. Синоніміка: *Mus agrestis* L. (1761); *Mus gregarius* L. (1766); *Arvicol(a) bailloni* de S^el. Long. (1841); *Hypudaeus gregarius* Illig (Завадський, 1840); *Arvicola agrestis* L., *Arvicola gregarius* L. (Новицький, 1866); *Microtus gregarius* L. (Сатунін, 1895); *Microtus agrestis neglectus* Ognev (Огньов, 1913); *Microtus agrestis estiae* (Рейнвальд, 1927); *Microtus agrestis* L. (Мигулін, 1929; Підоплічко, 1930); *Microtus agrestis bailloni* de S^elys. Long. (Незабитовський, 1933); *Microtus agrestis subsp.* (Саран, 1935); *Microtus (Microtus) agrestis* L. (Кузнецов, 1944); *Microtus agrestis* L. (Гептнер, Морозова-Турова, Цалкін, 1950; Татарінов, 1951); *Microtus agrestis gregarius* L. (Огньов, 1950).

Розглянутий матеріал — 31 екземпляр.

Розміри полівок темних, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀ — 12 екземплярів): довжина тіла 120,0—125,5 мм (середня — 124,8 мм); довжина хвоста 39,0—48,0 мм (середня — 41,0 мм); довжина задньої стопи 16,0—23,0 мм (середня — 18,6 мм); довжина вуха 10,0—15,0 мм (середня — 12,5 мм); кондیلлобазальна довжина черепа 20,8—

28,0 мм; вилична ширина 13,8—14,9 мм; вага 25,0 — 60,5 г (середня — 38,5 г).

Забарвлення полівок темних нашої колекції помітно варіює, проте основний тон забарвлення — інтенсивно іржавий. На відміну від полівки-економки на верхній частині тулуба у цих полівок відсутні чорні відтінки. Черево світлосіре. У екземплярів, здобутих в гірських карпатських районах, забарвлення верхньої частини тіла більш буре, а черева —

Поширення полівки-економки і полівки темної.

1 — полівка темна, 2 — полівка-економка.

світлосвинцевосіре. Розміри і забарвлення західноукраїнських полівок темних дозволяють віднести їх до середньоєвропейського підвиду *Microtus agrestis gregarius* L.

Ми зареєстрували темну полівку в таких пунктах західних областей УРСР: у Закарпатській області — вершина Балцатул, Чорна Гора, Гать Балцатул Рахівського району; у Дрогобицькій області — с. Рудники, с. Держів Миколаївського району, околиці Сколе Сколівського району, с. Радиличі Мединицького району; у Станіславській області — с. Вишків Вигодського району; гора Кукул (1548 м над рівнем моря, Чорногори), с. Ворохта, с. Яблуниця Яремчанського району; у Львівській області — с. Страдч Івано-Франківського району; у Волинській області — м. Луцьк, с. Киверці Киверецького району, с. Затурці Затурівського району, м. Володимир-Волинський, с. Поворськ Маневицького

району, сс. Шацьк і Піща Шацького району, с. Радехів Любомльського району; у Ровенській області — м. Клевань.

Вертикальне поширення цього виду в Карпатах досягає 1600—1750 м над рівнем моря і обумовлене розміщенням стланцевої деревної рослинності. Ми здобували цих гризунів на заростаючих порубах на північних карпатських схилах (Кукул) на висоті до 1500 м над рівнем моря і на південних карпатських схилах на висоті 1024, 1200, 1620 і 1750 м. Л. Саган (1935) здобув темну полівку на схилах Говерли, на висоті 1350 м над рівнем моря.

Таким чином, в західних областях УРСР полівка темна поширена у рівнинних районах, де найбільш часто її можна спостерігати на відкритих вологих придністровських луках, серед яких ростуть кущі верб, вільхи і терну, а також у горах, де ці гризуни заселяють ялицево-смерекові ліси і карпатське криволісся.

У горах полівки темні найчастіше спостерігаються на особливо затінених ділянках — на зрубках («вагашах»), біля верхньої межі ялиника, в розріджених заростях гірської сосни, на вологих сіножатях недалеко від гірських потоків.

Живлення цієї полівки залишається невивченим.

У Карпатах полівка темна влаштовує надземні гнізда, в яких ми знаходили підростаючих молодих звірків. Дев'ять гнізд цієї полівки було знайдено серед коренів кущів жимолості (*Lonicera nigra*). Від гнізда в різні боки відходять розгалужені стежки, довжина яких коливається в межах 6—8 м, а ширина — в межах 55 мм. З трьох знайдених в кінці травня — на початку червня 1948 р. надземних гнізд всі були збудовані недавно, внаслідок чого ми змогли проаналізувати їх будову і матеріал, з якого вони зроблені. Зовнішня оболонка гнізда була сплетена з тонких стеблин щучника (*Deschampsia coespitosa*). Внутрішня оболонка — власне гніздо — складалась з розгризених стеблин тонконога (*Poa sudetica*). Крім того, в гнізді було сухе листя бука (*Fagus silvatica*), жимолості (*Lonicera nigra*), малини (*Rubus idaeus*), щавлю (*Rumex* sp.), а також яскравозелені гілочки моху (*Pleurozium schreberi*). Розміри одного з гнізд: довжина — 147 мм, висота — 85 мм, ширина — 88 мм. Вхідний отвір мав діаметр 26×28 мм і розміщувався на висоті 46—58 мм від поверхні ґрунту.

У серпні—вересні 1951 р. полівки темні ловились у тих самих місцях, де й полівки снігові, найчастіше у тріщинах серед каміння. Надземних гнізд в цих місцях ми не знайшли; можливо, що деякі звірки влаштовують свої гнізда серед каміння, а часом і в звичайних підземних норах.

Так, 26 червня 1950 р. один екземпляр полівки був здобутий біля нори, що знаходилась у заглибленні під корінням вивернутого вітром дерева. 24 травня 1952 р. крупний екземпляр полівки темної був здобутий в околицях Сколе над гірським потоком серед заростей калужниці (*Calta palustris*), а в період з 22—24 червня 1952 р. дванадцять гризунів вдалося спіймати на вологій сіножаті, розташованій вздовж берега швидкого потоку в околицях с. Вишків Вигодського району Станіславської області.

1 червня 1948 р. на схилах гори Кукул була здобута вагітна самка з чотирма цілком сформованими ембріонами. 27 липня 1948 р. на горі Балцатул була спіймана самка з шістьма ембріонами. Здобута 3 травня 1949 р. самка мала п'ять ембріонів. Молоді полівки темні розміром 75,0—99,0 мм ловились 3 і 13 травня, 16 червня. Очевидно, полівка темна, як і інші види роду *Microtus*, розмножується протягом усього теплого періоду року, і кожна статевозріла самка за цей час дає кілька виплодів.

Вороги у полівок темних ті самі, як і в інших мишовидних гризунів.

Питання конкуренції між такими близькими вікаруючими видами болотно-лучних полівок, як полівка темна і полівка-економка, розглянуті в одній з наших попередніх статей (1951).

За нашими спостереженнями, в західних областях УРСР полівка темна чисельністю поступається перед іншими видами роду *Microtus*, в тому числі і полівкою-економкою.

Аналізуючи погадки совин-сипухи з Мукачівського і Ужгородського районів Закарпатської області, ми виявили 1339 дрібних ссавців, однак серед них не було жодної полівки темної або полівки-економки.

Отже, на Закарпатті полівка темна зустрічається лише в гірських районах, а сучасне поширення полівки-економки в цій частині СРСР нами не встановлено. Виходячи з цього, ми припускаємо, що на південних схилах Карпат відбулось заміщення полівки-економки темною полівкою, бо палеонтологічні дані свідчать про поширення полівки-економки на досліджуваній території в минулому. Проте чисельність полівки темної на південних схилах незначна.

У рівнинних районах Прикарпаття і Західній Волині спостерігається начебто протилежне явище. Полівка-економка, а в деяких біотопах і полівка сіра витісняють полівку темну, внаслідок чого зростання чисельності цього виду обмежене. Полівка темна в західних областях УРСР перебуває в постійній депресії, в той час як поголів'я полівки-економки зростає. І. Т. Сокур (1950), аналізуючи погадки сов, встановив, що на долю полівок темних у південних районах Ровенської і Волинської областей припадає 0,5%, тоді як на долю полівки-економки припадає 4,3%. Аналогічна картина спостерігається і в північних районах Волинської області: полівка темна становить 0,58%, а полівка-економка — 4,93%.

Дані І. Т. Сокура (1950) підтверджують наше спостереження (1951) про домінування в західних областях УРСР полівки-економки.

74. Полівка звичайна (полівка сіра, нориця звичайна) — *Microtus arvalis rossiae-meridionalis* O g n e v

Російське — серая, или обыкновенная, полевка; місцеве — бульонка. Синоніміка: *Mus arvalis* Pall. (1778); *Microtus terrestris* Schrank (1798); *Hypudaeus gregarius* Illig, *Hypudaeus arvalis* Schr. (Завадський, 1840); *Arvicola arvalis* Pallas (Кесслер, 1850); *Arvicola arvalis* L. (Плятер, 1852); *Arvicola arvalis* Pall. (Новицький, 1866); *Microtus arvalis* rossiae-meridionalis Ogn. (Огньов, 1924); *Microtus arvalis* Pallas (Мигулін, 1929); *Microtus a. arvalis* Pallas (Незабитовський, 1933); *Microtus arvalis rossiae-meridionalis* Ogn. (Мигулін, 1938; Корнеев, 1939; Кузнецов, 1944; Огньов, 1950).

Розглянутий матеріал — 301 екземпляр.

Розміри дорослих полівок звичайних, здобутих в західних областях УРСР (♂♂ і ♀♀—50 екземплярів): довжина тіла 88—126 мм (середня—104 мм); довжина хвоста 26—46 мм (середня — 35 мм); довжина задньої ступні 12—20 мм (середня — 15,7 мм); довжина вуха 8—15 мм (середня — 11 мм); конділобазальна довжина черепа 21,7—26,0 мм (середня — 23,8 мм); вилична ширина 12,4 — 14,8 мм (середня — 13,8 мм); вага 16—40,8 г (середня — 29,6 г).

Забарвлення помітно варіює. У фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР зберігається один екземпляр (інв. № 12/390), що має кілька білих плям на спині і боках.

В обслідуваних рівнинних районах західних областей УРСР полівка звичайна нами зареєстрована скрізь. За нашими даними, цей вид уникає лише суцільних лісових масивів, і його поки що не виявили в поясі гірського букового і ялицево-смерекового лісів у Східних Карпатах. У субальпійському поясі на карпатських полонинах полівка звичайна знайдена в багатьох місцях (К. А. Татарінов, 1953, 1954). В своєму вертикальному

поширенні цей гризун досягає в Східних Карпатах 1100—1700 мм над рівнем моря.

Полівка звичайна на обслідуваній території найбільш густо заселяє посіви багаторічних трав, толоки, посіви люпину, кювети, пасовища і не дуже вологі луки. На зораних землях кількість полівок звичайних помітно збільшується в осінні місяці.

На полонинах одна з виявлених нами колоній цього гризуна була розташована на кам'янистих схилах найвищої точки Боржавських полонин — Стоги. Нори полівок знаходились під камінням на висоті 1560 м над рівнем моря, недалеко від невеличкого озерця. Численні колонії полівки звичайної нами виявлені в урочищі Криниця, Плай, Гукливецьке

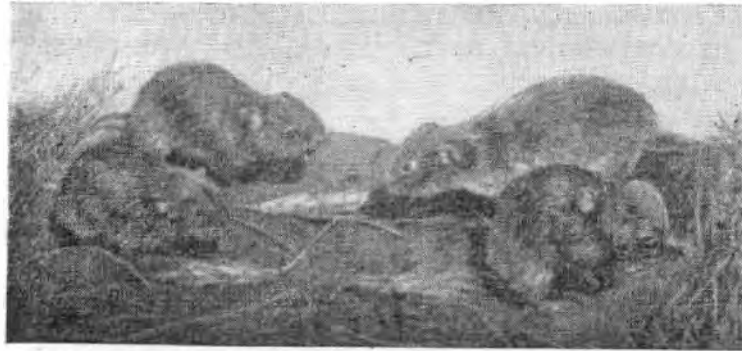

Рис. 33. Полівка звичайна.

Ровеня на Боржавських полонинах, на полонині Рівна, а також у Чорногорах на полонинах Лисича, Вертуп та ін. Колонії сірих полівок на полонинах розташовані серед густого трав'яного покриву, що складається з таких рослин, як мичка *Nardus stricta*, пахуча трава *Anthoxanthum odoratum*, костриця червона *Festuca rubra*, чорниця *Vaccinium myrtillus*, буях *Vaccinium uliginosum*, мох *Polytrichum communis*, морквітник *Meum mutellina*, осоки *Carex leporina*, тирлич *Geniana asclepiadae*, пливун альпійський *Lycopodium alpinum*, перстач золотистий *Potentilla aurea*, підбілик *Homogina alpina* і цілого ряду інших трав'янистих рослин.

У підземних ходах і біля отворів нір полівок звичайних на карпатських полонинах нами було виявлено велику кількість свіжих, ще зелених погризів різних субальпійських рослин.

Внаслідок досліджень одержано список рослин, що є основною поживою полівок звичайних у літній період в субальпійському поясі: морквіниця *Meum mutellina* — в усіх 26 пробах, очевидно, один з основних об'єктів живлення; чорниця *Vaccinium myrtillus* — у 16 пробах з 26, один з основних об'єктів живлення; костриця червона *Festuca rubra* — у 22 пробах з 26, основний вид, яким живиться полівка звичайна; підбілик *Homogina alpina* — у 13 пробах з 26; можливо, що ці види рослин у живленні полівок звичайних переважають над іншими.

У меншій мірі в погризках зустрічались ще 15 видів трав'янистих рослин, зокрема *Viola bicolor*, *Luzula sudetica*, *Agrostis vulgaris*, *Hypochoris umiflora*, *Soldonella montana*, *Solidago alpina*, *Geniana asclepiadae* і т. д.

Як і в інших місцях Радянського Союзу, полівка звичайна в рівнинних районах західних областей УРСР веде груповий спосіб життя. Ріюча діяльність гризунів як на оброблюваних, так і на необроблюваних землях добре помітна.

У різних ґрунтово-кліматичних районах західних областей УРСР полівка звичайна влаштовує свої нори на різній глибині, в залежності від характеру ґрунту. Так, на торфо-болотних ґрунтах Західного Полісся нори влаштовані майже безпосередньо під дерниною, не глибше 5—7 см.

Дуже часто ці нори затоплюються ґрунтовою і атмосферною водою, і гризуни в масі гинуть. Навпаки, на піщаних поліських ґрунтах полівка звичайна влаштовує свої нори досить глибоко (12—18 см), що обумовлюється швидким пересиханням пісків верхніх горизонтів. На карбонатних ґрунтах глибина орного шару не перевищує 8—10 см, у зв'язку з чим полівка влаштовує свої нори саме в орному горизонті.

На опідзолених та бурих гірських ґрунтах полівка влаштовує свої нори, як правило, не глибше 10—14 см, а на чорноземах — найглибше, до 40 см від поверхні ґрунту.

Працюючи на полях в Дрогобицькій області у серпні 1949 р., ми спостерігали на луках, розташованих над р. Верещицею, велику кількість полівок звичайних. Де-не-де на 1 м² припадало 37 отворів в нори полівок (максимум). Полівок можна було спостерігати в зазначений період на стерні протягом цілого дня. Були випадки, коли на невеличкому клаптику стерні можна було одночасно побачити трьох-чотирьох полівок.

У 1950 р. ми відловлювали мишовидних гризунів на полях Львівської області. Протягом кількох тижнів було здобуто 62 екземпляри полівок звичайних, що становило 27% відловлених гризунів. Полівка звичайна у Львівській області заселяє лани жита, пшениці, конюшини, чорний пар. У зв'язку з проведенням агротехнічних заходів (лущення стерні, переорювання меж, глибока оранка та ін.), умови існування цих небезпечних шкідників погіршуються (К. А. Татаринів, 1953).

У Дрогобицькій області в 1950 р. полівок сірих було значно менше, ніж в 1949 р., але в придніпровських районах Станіславської області у червні—липні 1950 р. і в вересні—жовтні 1951 р. кількість цих полівок на дністровських луках була велика. Так, протягом однієї ночі на 20 пасток ловилось вісім полівок звичайних. На луках і придорожніх смугах полівки сірі були найчисленнішим видом дрібних ссавців.

У листопаді—грудні 1951 р. на полях Дрогобицької області спостерігалась значна кількість полівок звичайних. Особливо багато полівок було на вологих сіножатах і стерні. За підрахунками, зробленими 1—2 грудня 1951 р., на 1 м² стерні на полях поблизу с. Чайковичі було 18, 23, 26 отворів у нори полівок звичайних. Таким чином, в середньому на 1 га стерні можна було нарахувати понад 20 тис. отворів.

Живлення полівок сірих змінюється в залежності від періоду року. Навесні домінуючим видом поживи є вегетативні частини як культурних, так і диких рослин. В міру дозрівання насіння і зерна основних культур полівки переключаються на ці продукти живлення, створюючи навіть невеликі запаси. У зимовий період полівки переходять на посіви озимини і разом з сірими зайцями завдають помітної шкоди, як це спостерігалось в січні 1950 р. на полях в Кам'яно-Бузькому районі Львівської області і в ряді районів, зокрема Борківському, Тернопільській області зимою 1953/54 р.

Розмножуються полівки звичайні протягом всього вегетаційного періоду, починаючи з третьої декади березня до кінця жовтня. Вагітних самок і малят ми здобули 14 червня 1947 р., 16 травня 1949 р., 25 червня 1949 р., 4 серпня 1949 р., 30 липня 1950 р., 19 квітня 1951 р. З загальної кількості відловлених у літній період полівок близько 55% становили самки, з яких вагітних було більше 40%. Кількість ембріонів у полівок коливалась від 4 до 8, в середньому 5 екземплярів.

Сіра полівка в окультуреному рівнинному ландшафті західних областей УРСР є найчисленнішим видом ссавців і завдає часом величезних збитків сільському господарству.

Ворогів у полівок звичайних дуже багато. Їх знищують всі хижі птахи і звірі. На цих полівок полюють також сірі чаплі і білі бузьки. Так, у вересні 1949 р. біля Нового Села Дрогобицької області на пше-

ничній стерні кількість сірих чапель на площі 10 га досягала 35—37 екземплярів. В шлунку однієї забитої чаплі було знайдено рештки п'яти кумок (*Bombina bombina*), одна трав'яна жаба (*Rana temporaria*), сім напівз'їдених мальків коропа (*Cyprinus carpio*) і чотири полівки звичайні. Багато цих гризунів винищують ласки. Так, у Старосамбірському районі Дрогобицької області у жовтні 1949 р. на луках, густозаселених полівками сірими, розташованих вздовж р. Болозівки, автор протягом одного вечора при маршруті 2—3 км бачив від двох до чотирьох ласок.

З полівок звичайних зібрані блохи *Ctenophthalmus agertes* Hell., *Cenophthalmus assimilis* Tsch., *Ceratophyllus turbidus* Roths., *Ctenophthalmus agyrtus eurous*, німфи *Ixodes ricinus* L., *Dermacentor pictus*, *Laelaps hilaris* C. Koch., *Euhaemogamasus midi* Michall і гамазові кліщі *Hiperaelaps amphibius* A. Z., *Haemogamasus glasgowi* Ewing, *Eulaelaps stabularis* C. L. Koch.

У західних областях Української РСР спостерігається періодичне коливання чисельності полівки звичайної, а також зміни в поширенні цього виду. За час роботи ми неодноразово спостерігали збільшення чисельності полівок звичайних в якомусь одному з районів: у 1946 р. в більшості східних районів Дрогобицької області; в 1949 р. — у Комарнівському і Рудківському районах Дрогобицької області; у 1950 р. — в Тлумачькому районі, а в 1951 р. — у Галицькому і Жовтневому районах Станіславської області. В той же час в суміжних районах збільшення кількості цих гризунів не було.

Ці своєрідні особливості в коливанні чисельності і поширенні полівок звичайних, на наш погляд, пояснюються специфічними місцевими умовами сільського господарства в недалекому минулому, а також несвоечасністю проведення агротехнічних заходів. Певний вплив на збільшення чи зменшення чисельності полівки звичайної має мікроклімат і мезорельєф того чи іншого району.

Питанню шкідливої діяльності і способам боротьби з полівкою звичайною в західних областях УРСР, а також шляхам проникнення цього гризуна в субальпійський пояс Східних Карпат присвячено ряд наших попередніх статей (Татаринів, 1953, 1954).

75. Полівка підземна (полівка чагарникова, норича підземна) — *Microtus subterraneus subterraneus* De Selys Longchamps

Російське — подземная полевка, европейская земляная полевка. Синоніміка: *Arvicola subterraneus* de Selys Longchamps (1836); *Arvicola subterraneus* (Плятер, 1852); *Pitymys ucrainicus* Vinogr. (Виноградов, 1922); *Pitymys ucrainicus* Vinogr. (Мигулін, 1927; Підоплічко, 1930); *Pitymys subterraneus subterraneus* de Selys Long., *Pitymys subterraneus dacijs* Miller (Незабитовський, 1933); *Pitymys subterraneus* de Selys Long. (Мигулін, 1938); *Microtus (Pitymys) subterraneus* de Selys Long. (Кузнецов, 1944; Огньов, 1950); *Pitymys subterraneus ucrainicus* Vinogr. (Гіренко, 1952).

Розглянутий матеріал — 28 екземплярів.

Розміри дорослих полівок підземних з західних областей УРСР (♂♂ і ♀♀ — 15 екземплярів): довжина тіла і голови 85—110 мм (середня — 93,2 мм); довжина хвоста 18—38 мм (середня — 32 мм); довжина задньої ступні 12—18 мм (середня — 14,9 мм); довжина вуха 7—12 мм (середня — 8,9 мм); конділобазальна довжина черепа 21,7—23,7 мм (середня — 22,6 мм); вилична ширина 12,2—14,0 мм (середня — 13,2 мм); вага 16—24 г (середня — 18,7 г).

Нами (1949) ця полівка встановлена у Східних Карпатах. Крім того, І. Т. Сокуром (1950) черепи цих полівок були знайдені при аналізі погадок, зібраних в м. Клевані Рівненської області, в Луцьку і Володимир-Волинському Волинської області. Таким чином, північну межу ареалу полівки підземної в межах СРСР (Україна) треба відсунути на північ від Новоград-Волинського.

Полівка підземна в західних областях УРСР поширена нерівномірно. У Закарпатській області цей вид вдалось здобути в лісгоспі Липове Іршавського району (В. С. Левицька, 1949), в лісі під Боржавськими полонинами, у с. Воловці Воловецького району, під полониною Лисича, на горі Балцатул, Чорній Горі Рахівського району. Черепи полівок підземних виявлені в погадках, зібраних у Стрийському і Сколівському районах Дрогобицької області. Кілька цих полівок у травні 1952 р. автор здобув в околицях Сколе. Рештки однієї полівки підземної були знайдені у волі малого підорлика (*Aquila pomarina*), здобутого в Журавенському районі Дрогобицької області, у вересні 1949 р. Полівка підземна була також здобута поблизу с. Осмолоди Станіславської області. Цей гризун спорадично зустрічається і в рівнинних районах Львівської області; його вдалось здобути в околицях Львова, в лісі поблизу с. Сихова Вінниківського району і біля с. Плісницького Олеського району.

У своєму вертикальному поширенні полівка підземна в Карпатах доходить до верхньої межі криволісся. Ми з 26 серпня до 3 вересня 1951 р. здобували цих гризунів у ландшафті криволісся на вершині Балцатул і Чорній Горі, на висоті 1500—1700 м над рівнем моря. Л. Саган (1935) встановив наявність полівок підземних на схилах Говерли (полонина Пожижевська) — 1450 м над рівнем моря. На полях у західних областях УРСР цей гризун зустрічається в невеликій кількості і переважно в тих місцях, де значні масиви листяного лісу обрамовують оброблювані ділянки землі.

Полівка підземна в західних областях УРСР, за нашими спостереженнями, є одним з характерних представників фауни букового лісу і своєрідного ландшафту криволісся Східних Карпат. У зазначених місцях полівка підземна влаштовує свої нори на схилах вологих ярів, що заросли чагарником і молодими буковими сходами, під корінням звалених дерев, між камінням, у суцільних заростях гірської сосни. Поряд з цим нори виявлені у тернових кущах, на пшеничній стерні Олеського району Львівської області, на картопляному полі в Іршавському і Воловецькому районах Закарпатської області. В. С. Левицька (1949) відмічає, що полівка підземна на оброблюваних площах землі зустрічалась дуже рідко. За час своєї роботи в гірських районах Закарпаття вона здобула один екземпляр цієї полівки на грядці з картоплею.

За нашими спостереженнями, проведеними на чорногорських полонинах у серпні—вересні 1951 р., підземна полівка живиться такими рослинами, як медова трава м'яка *Holchus mollis*, ожина дібровна *Luzula nemorosa*, завдаючи шкоди високогірним пасовищам. На контрольних ділянках, розташованих на схилах гори Балцатул, на 1 м² припадало 5—8 кормових столиків полівки підземної. На полонині у траві в різних напрямках були прокладені численні стежки, поруч з якими лежали купки пожовклої, згризеної полівками трави. Полівки підземні численніші в гірських районах західних областей УРСР і в деякі роки разом з іншими мишовидними гризунами завдають тут шкоди сільськогосподарським угіддям, особливо гірським пасовищам.

В умовах Карпат основними видами рослин, якими живляться ці гризуни, в літні місяці (червень—серпень) є: жовтозілля дібровне *Senecio nemorensis*, жовтозілля гірське *Senecio subalpinus*, жовтець *Ranunculus* sp., бутень цикутолистий *Chaerophyllum hirsutum*, верба *Salix hastata*, чорниця *Vaccinium myrtillus*, латук стінний *Lactuca muralis*, нечуйвітер *Hieracium* sp.

У вересні 1951 р. в Чорногорах біля нір полівок підземних можна було бачити купки згризеного листя нечуйвітру, латука, бутеня цикутолистого, що свідчить про тенденцію цих звірків створювати запаси корму. Очевидно, полівка підземна, крім живлення підземними частинами стебла

і бульбами деяких лісових трав'янистих рослин в літній період, охоче їсть і їх зелені вегетативні частини.

Полівка підземна, як і взагалі всі види підродини *Microtinae*, розмножується протягом усього теплого періоду року, і за цей час кожна статевозріла самка може мати малят 3—4 рази. Нам вдалось здобути вагітну самку з двома ембріонами розміром 5 мм 29 серпня 1951 р.

На полівці підземній встановлені блохи *Ctenophthalmus assimilis* T a s c h.

Завдяки своїй невисокій плодючості полівка підземна не може конкурувати з іншими видами полівок, зокрема з полівкою ліською, що заселяє ці самі угіддя. У зв'язку з цим чисельність цього гризуна не буває високою. Проте на невеликих оброблюваних ділянках в лісових гірських районах полівки підземні все ж є типовими шкідниками.

76. Полівка снігова — *Microtus (Chionomys) nivalis* Martins

Російське — снежная полевка. Синоніміка: *Arvicola nivalis* Martins (1842); *Microtus ulpius* Miller (Міллер, 1908); *Microtus (Chionomys) ulpius* (Трайессарт, 1910); *Microtus ulpius* Miller (Міллер, 1912); *Chionomys nivalis* Martins (Поде, 1932); М. (*Chionomys ulpius* Miller (Незабитовський, 1933); *Microtus (Chionomys) nivalis* Martins (Саран, 1935); *Microtus nivalis rudnensis* Ehik (Ерик, 1924); *Microtus (Chionomys) nivalis* Martins (Кузнецов, 1944); *Microtus nivalis mirchanreini* Hanz (Ганзак, 1949); *Microtus nivalis* Martins (Сокур, 1949); *Microtus (Chionomys) nivalis* Martins (Страутман і Татаринів, 1949); *Microtus (Chionomys) nivalis ulpius* Mill. (Огньов, 1950).

Розглянутий матеріал — 21 екземпляр.

Розміри полівок снігових, здобутих у Східних Карпатах (♂♂ і ♀♀ — 12 екземплярів): довжина тіла 120—148 мм; довжина хвоста 52—66 мм; довжина задньої ступні 20—22 мм; довжина вуха 13—17 мм; конділобазальна довжина черепа 28—31 мм; вилична ширина 16—17,5 мм; міжочна ширина 4,48 мм; довжина носових кісток 7,2—9,2 мм; діастема 8,7—10,4 мм; вага 41—68 г.

Якщо порівняти ці дані з діагностикою полівки снігової карпатської *Microtus (Chionomys) nivalis ulpius* Miller, яку наводить С. І. Огньов (1950), видно, що екземпляри полівки снігової нашої колекції мають більші розміри, проте ці відхилення незначні. Літнє забарвлення хутра полівок снігових однотипне, попелястосіре з бруднобурим відтінком, темніше і трохи блискуче на верхній частині тулуба і на боках і свинцевосіре на череві. У деяких дуже старих і крупних екземплярах в забарвленні верхньої частини тулуба переважають рудуватобурі тони за рахунок остивого волосся, що має бурокоричневу пігментацію.

Хутро густе і пухнасте, а тому тваринка у природному оточенні здається кудлатою і крупнішою, ніж вона є насправді. Різкої межі між забарвленням боків і черепа нема. Довжина волосся в задній частині тулуба 8,7—17,0 мм, на череві 5,0—10,2 мм. Молоді екземпляри мають добре виявлене сизе ювенільне забарвлення. Особливо інтенсивно в брудносірий тон забарвлене волосся на верхній частині тулуба. Черево у молодих полівок снігових забарвленням наближається до забарвлення статевозрілих екземплярів. Відносно довгий і товстий хвіст у деяких звірків має одноманітне світле забарвлення. Деякі екземпляри полівки снігової мають двокольоровий і темніший хвіст. Довжина волосся на хвості в середній його частині дорівнює 2,1—4,4 мм. Лапи, як передні, так і задні, у порівнянні з розмірами тулуба і вагою, надзвичайно маленькі. З верхньої сторони вони вкриті коротким хутром, що має жовтуватий відтінок. Стопа світлопігментована, має шість мозолів, які чітко виступають. Кігті світлі. Вібриси на кінці морди довгі (від 14,2 до 49,0 мм) і складаються із світлих і темнобурих (але не чорних) волосин.

На території Української РСР цей вид зустрічається тільки у Східних Карпатах, де він вперше був здобутий нами (1949) та І. Т. Сокуром

(1949). Л. Саган (1934, 1935) в 1932 р. здобув один екземпляр цього гризуна під Брескулом в Чорногорах.

26 травня 1948 р. І. Т. Сокур (1949) здобув полівку снігову (♀, ad) на вершині гори П'етрос Рахівського району Закарпатської області. 30 травня 1948 р. така полівка була здобута на схилах Говерли Яремчанського району Станіславської області. У червні того ж року полівка снігова була здобута студенткою Львівського університету Т. Неїжкаш. За період з 26 серпня по 2 вересня 1951 р. ми здобули серію полівок снігових у ландшафті криволісся на схилах чорногорських вершин Балцатул і Чорна Гора. 9 жовтня 1955 р. чотири дорослі снігові полівки (♀, ad) ми спіймали в острівних заростях гірської сосни на південно-західному схилі гори П'етрос.

За нашими даними, вертикальне поширення полівки снігової у Східних Карпатах досягає найвищих точок субальпійського пояса. Нам вдалось здобути цього гризуна на північних схилах Чорногор на висоті 1600 м, а на південних — на висоті 1600—1950 м. Саган повідомляє, що полівка снігова була здобута на висоті 1320 м над рівнем моря.

І. Т. Сокур, який здобув цей вид на висоті 1900 м над рівнем моря, пише, що «...типовою стацією снігової полівки в Закарпатті є гірські верхи з кам'янистими розсипищами...». Очевидно, саме в такому місці і був здобутий ним єдиний екземпляр цього гризуна. Зимою, — вказує І. Т. Сокур, — полівка снігова рие під снігом довгі ходи. Такі ходи йому вдалось спостерігати на вершинах Говерли, П'етроса і Шешула.

Автору вперше вдалось спіймати полівку снігову в невеликих корчах гірської сосни в поясі карпатського криволісся, що дало підставу зарахувати цей вид до списків ссавців, які населяють цей своєрідний гірський пояс. Серед гірської сосни і ялівця на висоті 1700 м над рівнем моря здобула полівку снігову і Т. Неїжкаш.

Восени 1951 р. всі полівки снігові були відловлені нами в густих, майже непрохідних заростях карпатського криволісся, яке складається з гірської сосни, ялівця *Juniperus nana* і зеленої вільхи *Alnus viridis*. Де-не-де над цією стланцевою деревною рослинністю підіймаються поодинокі дерева або невеликі групи ялин *Picea excelsa* і верб *Salix seltsiana*, *Salix hastata*.

Трав'яний покрив криволісся в місцях здобування полівок снігових досить різноманітний. Проте серед непрохідних заростей гірської сосни, а особливо ялівця, трав'яний покрив внаслідок великого затінення пригнічений і місцями зовсім відсутній.

Але в тих місцях, де стланці рідшають, пишно ростуть різні трави. До найбільш типових трав'янистих рослин належать: чорниця *Vaccinium myrtillus*, брусниця *Vaccinium vitis idaea*, костриця мальована *Festuca picta*, костриця червона *Festuca rubra*, кунічник *Calamagrostis villosa*, жовтозілля дібровне *Senecio nemorensis*, звіробій *Hypericum perforatum*, фітеума Вагнера *Phyteuma Wagneri*, медова трава м'яка *Holchus mollis*, ожика дібровна *Luzula nemorosa*, нечуй-вітер оранжевий *Hieracium aurantiacum* та ін.

На схилах П'етроса в криволісці трав'янисті покриви утворюють такі види: *Saxifraga aizon*, *Pulsatilla alba*, *Calamagrostis villosa*, *C. arundinacea*, *Rhododendron Kotschy*, *Leontodon croceus*, *Sieversia montana*, *Juncus trifidus*, *Hypericum alpinum*, *Vaccinium uliginosum*, *V. myrtillus*,

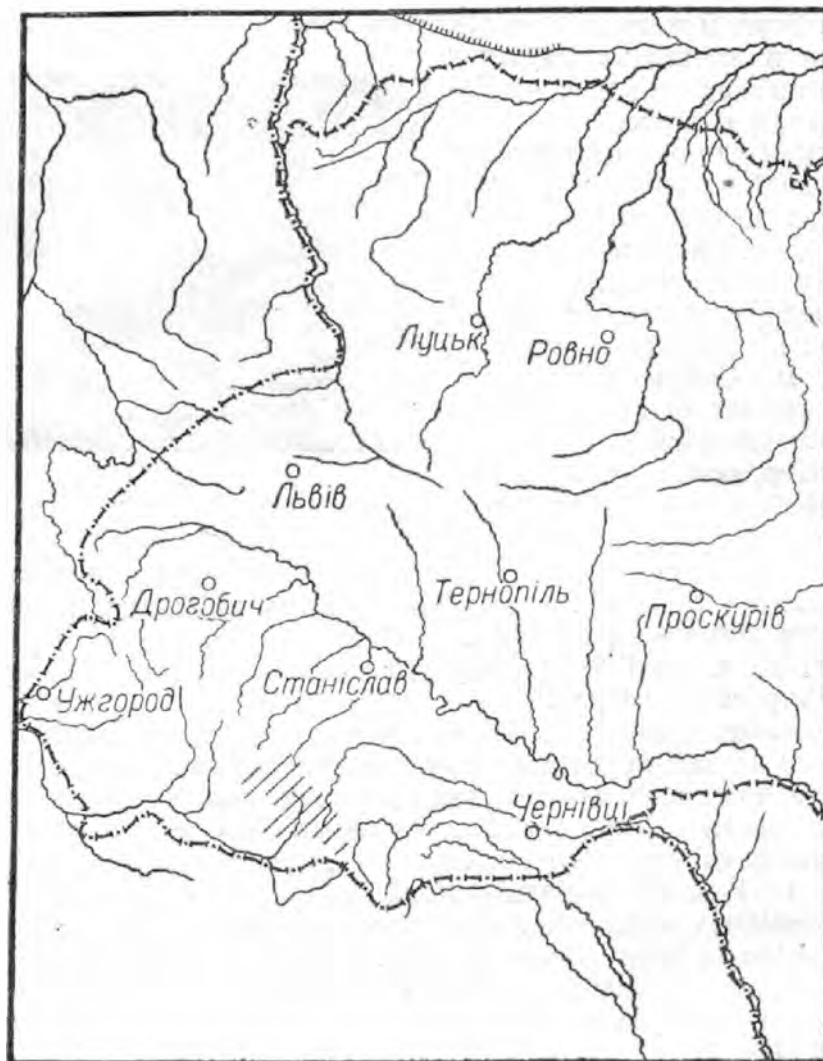

Рис. 34. Полівка снігова.

Carex sempervirens, а також мохи *Dicranum scaparium*, *Hylocomium splendens*, *Polytrichum commune*.

Перебування полівок снігових встановлено нами і майже на самій вершині П'єтроса (2022 м) в асоціації вічнозеленої осоки (*Carex sempervirens*)¹.

Таким чином, згідно з нашими спостереженнями, типовою стацією полівки снігової у Східних Карпатах, зокрема в системі Чорногор, є криволісся, розташоване вище пояса ялицево-смерекового лісу. У зв'язку

Поширення полівки снігової.

з тим, що полівка снігова «прив'язана» до певних рослинних угруповань, вертикальне поширення цього гризуна зберігається в межах криволісся. Через те, що пояс криволісся добре і чітко виявлений в Чорногорах і почасти в Горганах (але не на всіх вершинах), полівка снігова поширена у цих гірських системах. Відсутність в Бескидах криволісся пояснює наші невдалі розшуки полівки снігової в субальпійському поясі цієї частини Карпат.

Отже, полівка снігова у східній частині Карпат має відносно вузьке поясне поширення, зв'язане з розміщенням стланцевої деревно-чагарникової рослинності. Вертикальне поширення цього виду в Чорногорах обмежене вузькою смугою гір від 1600 до 1950 м над рівнем моря.

¹ Рослини були визначені К. А. Малиновським.

Аналіз решток рослин, зібраних біля нір, де здобувались полівки, і які є об'єктом живлення звірків, показав, що полівки снігові в осінній період в першу чергу з'їдають листя і стебло жовтозілля дібровного, в меншій мірі — тирлича ваточниковидного *Centiana asclepiadae*, підбілика альпійського *Homogyne alpina*, пухирника *Cystopteris fragilis*, чорниці *Vaccinium myrtillus*. Нам не вдалось встановити, чи створюють полівки снігові в умовах Східних Карпат запаси сіна, як це спостерігали С. С. Туров (1929) і А. А. Насимович (1935) у гудаурської снігової полівки, поширеної на головному Кавказькому хребті. В кінці серпня, на початку вересня і у жовтні ніяких запасів трави на поверхні в місцях перебування цього гризуна ми не спостерігали.

Нори полівок снігових не мають певної будови. Біля входу в нору в прошарку дерна ми не знаходили викопаного ґрунту. Проте більшість нір цих звірків розміщується серед каміння, яке подекуди знаходиться під густими гілками ялівця, гірської сосни — низькорослих рослин і не має трав'яного покриву, а також в місцях з буйним задерненням, яке утворюють мох, чорниця, папороть. В останньому випадку нори надзвичайно важко знайти, і про наявність полівок снігових свідчать лише незначні рештки їжі, що залишаються в місцях живлення звірків, а також їх екскременти. У випадках, коли нора знаходилась серед незадерненого каміння, часто можна було спостерігати затягнуті в неї свіжі рештки рослин, які свідчили про те, що нора заселена.

Ми здобували полівок снігових біля нір, що мали такі розміри вхідних отворів: $4,5 \times 3$ см, 8×6 см, 11×8 см, 8×8 см, 17×5 см, 13×10 см, $18 \times 7,5$ см, $10,5 \times 8,5$ см і т. д.

Л. Саган (1935) знаходив нори цих гризунів в кам'янистих відслоненнях, вкритих дерном. Розміри отворів з підземних сховищ полівки залежно від положення каміння коливались в межах 10—15 см. У Татрах Л. Саган (1937) неодноразово зустрічав нори полівок снігових, подібні до нір цих гризунів у Чорногорах.

Кілька полівок здобуто серед заглиблень у камінні, де не було ніяких нір. Розміри заглиблень: 84×45 см, 56×29 см, 70×38 см. Наші намагання розібрати каміння і знайти гніздо полівки снігової не мали бажаних наслідків, бо хід звичайно йшов глибоко і зникав під великими кам'яними брилами.

Щодо розмноження цього виду, то відомостей у нас поки що дуже мало. Можна вважати, що полівка снігова має не менше двох виплодів протягом року.

Л. Саган (1937) у 1934—1935 рр. здобув кілька вагітних самок полівки снігової. Так, здобута 28 червня 1934 р. самка мала п'ять ембріонів довжиною 4 мм; 14 липня 1934 р. самка, що жила в лабораторії, народила чотирьох малят розміром 50 мм; у здобутої 29 липня 1934 р. самки було два ембріони довжиною 7 мм. Вагітні самки були здобуті 19 липня 1935 р. (чотири ембріони), 22 липня 1935 р. і 15 серпня 1955 р. (чотири ембріони довжиною 52 мм).

І. Т. Секур (1949) 26 травня 1948 р. здобув вагітну самку з 4 ембріонами довжиною 19 мм кожний. 28 серпня ми здобули молодий екземпляр з довжиною тіла 100 мм і характерним ювенільним забарвленням. Ймовірно, що ця полівка належала до другого виплоду (кінець липня — початок серпня), а напівдорослі екземпляри (довжина тіла 116—118 мм), що ловилися в ці дні, — до першого виплоду (кінець травня — початок червня). У двох самок, здобутих 9 жовтня 1955 р., пахові і грудні соски були відтягнуті, що вказує на те, що вони зовсім недавно перестали годувати нащадків.

У шлунку однієї з полівок, здобутих у жовтні 1955 р., виявлено дві аскариди (*Ascaris* sp.).

У місцях перебування полівки снігової ми спостерігали також буро-зубок звичайних і малих, кротів, сонь лісових, мишей жовтогорлих, полівок лісових, полівок темних і полівок підземних та ін. В осінній період 1951 р. у ландшафті карпатського криволісся найбільш численними видами ссавців були: полівки лісові (домінуючий вид), підземна і снігова полівки, бурозубки звичайні (субдомінанти). Зазначені звірки складали групу пануючих ссавців даного біоценозу.

СЛІПАКОВІ — SPALACIDAE

77. Сліпак подільський — *Spalax podolicus* Реннат

Російське — слепыш подольский; польський слепыш. Синоніміка: *Podolian marmot* Реннат (1771); *Glis zemni* Егхлебен (1777); *M.(us) Typhlus* Двігубський (1804); *Spalax typhlus* (Кесслер, 1850; Плятер, 1852); *Spalax diluvii* (Нордман, 1858); *Spalax typhlus* Pallas (Новицький, 1866); *Spalax polonicus* Méhely (Мегелі, 1913); *Spalax typhlus* (Шарлемань, 1915); *Spalax microphthalmus* (Храневич, 1925—1926); *Spalax polonicus* Méhely (Підоплічко, 1930; Незабитовський, 1933; Кунце і Шинель, 1933); *Spalax podolicus* Реннат et Trouess. (Мигулін, 1938); *Spalax (Spalax) microphthalmus* Güld., *S. m. podolicus* Ренн. (Кузнецов, 1944); *Spalax zemni* Егхлебен (Огньов, 1947).

Розглянутий матеріал — 6 екземплярів (чучела) і 3 черепи¹.

А. В. Ксенжопольський знайшов цього сліпака поблизу м. Ровно, а Р. Кунце і Е. Незабитовський (1933), говорячи про поширення цього гризуна, посилаються на матеріали, що зберігаються у фондах Науково-природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР. В останньому є чучела і черепи цих гризунів, здобутих 19 жовтня 1897 р. поблизу с. Водника Бобрського району і 22 липня 1871 р. в с. Шкло Яворівського району Львівської області. 3 червня 1937 р. сліпак подільський був здобутий в околицях Янова Івано-Франківського району Львівської області.

Ми зареєстрували сліпака в західних областях УРСР лише в м. Львові. У червні 1949 р. цей дуже рідкий підземний гризун спостерігався в саду однієї з садиб по вул. Маяковського. Значна кількість цих сліпаків є в межах Чернівецької області, де їх здобував у 1953—1954 рр. І. Д. Шнаревич (усне повідомлення). Спосіб життя сліпака подільського майже не вивчений.

НУТРІЄВІ — CAPROMYIDAE

78. Нутрія — *Myopotamus coypus* Molina

Російське — нутрия, болотный бобр, коипу. Синоніміка: *Myopotamus coypus* Molina (1782); *Myopotamus coypus* Mol. (Брем, 1903; Кузнецов, 1944; Корнієв, 1952).

Розглянутий матеріал — 29 екземплярів (шкурки), 7 черепів.

В СРСР цей гризун акліматизований в Грузії, де живе у водоймах Колхидської низовини. Крім того, нутрії випустили в водоймах Абхазії, в Азербайджанській РСР на річці Вірменці, озері Ах-Гель, Мегманських озерах, озері Шильян, в Таджикиській РСР на водоймах Тигрової балки по річці Вахш і у Вірменії.

Крім вільного розведення нутрії, в північніших районах Союзу розпочали організацію великих нутрієвих звіроводних радгоспів і державних господарств, де нутрія утримується у напіввільному стані. Перша така ферма була організована в 1949 р. на водоймах нижньодніпровського ондатрового господарства (Херсонська область).

Напіввільне розведення нутрії полягає в тому, що в клітках протягом цілого року тримають лише маточний матеріал і племінних самців, а молодняк протягом безльодового періоду знаходиться на волі. Шляхом

¹ Розміри відсутні в зв'язку з тим, що матеріал зберігається у вигляді чучел. Забарвлення типові.

регулярної підкормки молодняк привчається до певного місця годівлі, що полегшує відловлення звірів перед льодоставом.

Досвід роботи нижньодніпровської нутрієвої ферми показав ефективність напіввільного розведення нутрії, у зв'язку з чим організацію подібних ферм розпочали і в деяких областях УРСР, в тому числі в західних районах України.

Перша партія нутрії (48 екземплярів) Львівською конторою Заготживсиловини була завезена восени 1950 р. на ферму в с. Дроздовичі Городокського району Львівської області. Нутрії добре переносять зиму, і протягом 1951, 1952 і 1954 рр. поголів'я цих звірків набагато збільшилось.

За високі показники в справі вирощування нутрій ця ферма у 1954 р. була учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Крім Городокської нутрієвої ферми, в 1950 р. подібні ферми організовані в Олицькому і деяких інших районах Волинської області. У Ровенській області поголів'я нутрії на Дубенській фермі з 40 голів восени 1950 р. протягом літа 1951 р. збільшилось до 98.

В Олицький район було завезено 29 нутрій, які добре перезимували і на осінь 1951 р. дали приплід 58 голів. Добрі наслідки одержує в справі розведення нутрії Е. Фрудзинський з с. Рожище Рожищанського району Волинської області. Він щорічно здає державі хутровини на кілька тисяч карбованців.

У листопаді 1953 р. нутрієва ферма створена на Західному Бузі близько с. Великої Поториці Сокальського району Львівської області. Ця ферма знаходиться в системі Облспоживспілки, і первісне поголів'я нутрії в березні 1954 р. складалось з 114 нутрій. Таким чином, в західних областях УРСР є вже кілька нутрієвих ферм з поголів'ям близько тисячі нутрій.

Напіввільне розведення нутрій в західних областях УРСР дає позитивні наслідки, що свідчить про широкі можливості розвитку нутрієвого господарства в цих областях республіки.

Як ондатра і єнотовидний собака, нутрія є новим цінним хутропромисловим видом, що вже входить до складу теріофауни західних областей Української РСР.

ВЕРТИКАЛЬНЕ ПОШИРЕННЯ ССАВЦІВ ПО ЛАНДШАФТАХ СХІДНИХ КАРПАТ

Вертикальне поширення ссавців у Східних Карпатах обумовлене рядом факторів, в тому числі поширенням рослинності, гідрологічними, кліматичними і едафічними умовами.

В горах в міру підйому спостерігаються такі основні ландшафтно-географічні пояси рослинності (П. Д. Ярошенко, 1947; М. Г. Попов, 1949; М. І. Косець, 1949):

- а) передгір'я,
- б) нижній лісовий,
- в) верхній лісовий,

г) субальпійський. Останній може переходити в альпійський пояс, в якому провідне місце займають трав'янисті фітоценози.

Для кожного з цих поясів характерними є ті чи інші рослинні угруповання. Так, для рослинності передгір'я південних схилів Карпат найбільш характерними є такі деревні породи, як дуб *Quercus petraea* і *Quercus robur*, а для північних схилів — бук *Fagus sylvatica* і граб *Carpinus betulus*.

Нижній лісовий пояс, як на південних, так і на північних карпатських схилах, утворений буком. Кліматичні умови цього пояса сприяють високій життєздатності цієї деревної породи. Лише явір *Acer pseudoplatanus* є постійним супутником бука у гірських лісах.

Верхній лісовий пояс найбільш чітко виявлений в Горганах і Чорногорах. Він утворений темнохвойними лісами. Найбільш типовою породою тут є ялина (смерека) *Picea excelsa* і ялиця *Abies alba*. Проте подекуди в другому ярусі хвойного лісу зустрічається бук. Місцями кількість бука збільшується настільки, що утворюються мішані буково-смерекові, буково-ялицеві та ялицево-буково-смерекові ліси.

Досить рідко в хвойних лісах зустрічаються явір, в'яз *Ulmus skabra* та горобина *Sorbus aucuparia*. В Чорногорах у верхньому лісовому поясі подекуди ростуть тис *Taxus baccata* та європейський кедр *Pinus cembra*.

Субальпійський пояс складається з криволісся і позбавлених деревної рослинності високогірних пасовищ — полонин. Характерними деревними породами криволісся є сосна гірська *Pinus mughus*, вільха зелена *Alnus viridis*, ялівець *Juniperus sibirica*, деякі види верб — *Salix hestata*, *S. selesiaca*. Вище криволісся місцями поширені густі зарості низькорослих чагарників, зокрема рододендрон східнокарпатський *Rhododendron Kotschyi*, чорниця *Vaccinium myrtillus*, буяхи *Vaccinium uliginosum*, брусниця *Vaccinium vitis idaea*, водянка чорна *Empetrum nigrum*. Найбільш типовими трав'янистими рослинами субальпійського пояса є

костриця червона *Festuca rubra*, біловус стиснутий *Nardus stricta*, щучник дернистий *Deschampsia caespitosa*, тонконіг Ше *Poa chaixi*, куничник очеретяний *Calamagrostis arundinaceae*, метлиця звичайна *Agrostis vulgaris*.

Слід відмітити, що майже вся територія субальпійського пояса в Східних Карпатах зараз являє собою пасовищні луки вторинного походження. Це так звані пустощі, вкриті біловусом, а в місцях, де вологість підвищена, — щучником.

Рослинність альпійського пояса утворюється трав'янистими асоціаціями, серед яких домінують низькотравні альпійські і пустошні луки. Біля нижньої межі альпійського пояса найбільш типовими рослинами є ялівець сибірський, буях, чорниця і рододендрон. У верхніх межах зазначеного пояса до пануючих видів рослин належать осока вічнозелена *Carex sempervirens*, ожика судетська *Luzula sudetica*, костриця красива *Festuca picta*, костриця приземкувата *Festuca supina*, ситник трироздільний *Juncus trifidus*, а також біловус і тонконіг.

Таким чином, в Східних Карпатах можна розрізнити три основні рослинні пояси: широколистяні ліси, темнохвойні ліси (або карпатська тайга), субальпійські (альпійські) луки.

При вивченні поширення ссавців у Східних Карпатах ми звернули увагу на своєрідність їх вертикального поширення, що обумовлюється природно-ландшафтними особливостями цього гірського краю. Аналіз розміщення теріофауни в Східних Карпатах, а також вивчення рослинних угруповань, рельєфу, кліматичних, погодних та інших природних факторів дали нам можливість приєднатися до думки Ф. І. Страутмана (1953, 1954) і поділити Східні Карпати на такі основні ландшафти:

Ландшафти європейського широколистяного лісу

ландшафт дубово-грабового і грабово-букового лісу передгір'я;
ландшафт гірського букового лісу;
окультурений ландшафт річкових долин.

Ландшафти темнохвойного карпатського лісу

ландшафт мішаного гірського лісу;
ландшафт смереко-ялицевого гірського лісу;
окультурений ландшафт річкових долин.

Ландшафти субальпійської рослинності

ландшафт криволісся або стланців;
ландшафт субальпійських (альпійських) лук — полонин.

У табл. 12 зазначено знаходження того чи іншого виду ссавців в певному ландшафті, а також умовно позначено щільність заселення ландшафтів різними видами звірів¹.

Як видно з таблиці, з усіх природноландшафтних угруповань Східних Карпат найбільш щільно і найбільшою кількістю видів заселені ландшафти європейського широколистяного лісу, верхня межа якого досягає 800—900 м над рівнем моря. Тут встановлено знаходження 61 виду ссавців, що становить 78% загального складу теріофауни західних областей УРСР. Деякі види досягають тут високої чисельності. Найбільш характерними ссавцями цього лісу є миша жовтогорла, полівка лісова, соня-вовчок, полівка підземна, кріт, буро-зубка звичайна, вечірниця руда, вухань, кожан пізній, тхір чорний, ласка, лисиця, свиня дика, козуля. Видами-індикаторами цього ландшафту є їжак, соня горішкова, нічниця водяна, кіт лісовий.

¹ Чисельність виду визначалась по відношенню до другого виду певного ряду ссавців.

Таблиця 12

Вертикальне поширення ссавців по ландшафтах Східних Карпат¹

Ряд і назва виду	Ландшафти європейського широколистяного лісу			Ландшафти карпатської тайги			Ландшафти субальпійської рослинності	
	Дубово-грабового, букового лісу передгір'я	Гірсько-букового лісу	Окультурений ландшафт річкових долин	Мішаного гірського лісу	Смереково-ялицевого гірського лісу	Окультурений ландшафт річкових долин	Криволісся або стланців	Субальпійських (альпійських) лук-полонин
Комахоїдні								
Іжак південний	О	Р	О	Р	Р	Р	Р?	Н
Кріт	М	О	М	О	Р	О	Р	О
Бурозубка звичайна	М	М	О	М	О	О	М	Р
Бурозубка мала	Р	Р	Р	Р	Р	Р	О	Р
Бурозубка альпійська	Н	Н	Н	Н	Р?	Н	Р	Р
Кутора звичайна	Р	Р	О	Р	Р	О	Р	Н
Кутора мала	Р	Р	Н	Р	Р	Н	Н	Н
Білозубка мала	Н	Н	Р	Н	Н	Н	Н	Н
Білозубка велика	Р	Р	О	Н	Н	Н	Н	Н
Рукокрилі								
Підковоніс малий	Р	Р	О	Р	Н	Н	Н	Н
Підковоніс великий	О	Р	М	Н	Н	Н	Н	Н
Нічниця довговуха	Р	Р	Р	Р	Н	Н	Н	Н
Нічниця велика	М	О	М	О	Н	Н	Н	Н
Нічниця гостровуха	Р	О	О	О	Р	О	Р?	Н
Нічниця ставкова	Н	Н	Р	Н	Н	Н	Н	Н
Нічниця водяна	О	Р	О	Р	Н	Р	Н	Н
Нічниця війчаста	Р	Н	Р	Н	Н	Н	Н	Н
Нічниця трикольорова	Р	Н	Р	Н	Н	Н	Н	Н
Нічниця Іконникова	Р	Н	Р	Н	Н	Н	Н	Н
Нічниця вусата	О	Р	О	Р	Н	Р	Н	Н
Довгокрил звичайний	Н	Р	М	Н	Н	Н	Н	Н
Вухань	М	О	О	Р	Р	Р	Р	Н
Широковух європейський	О	Р	О	О	Р	Р	Н	Н
Вечірниця мала	Р	Р	Р	Н	Н	Н	Н	Н
Вечірниця руда	М	О	М	О	Р	Р	Н	Н
Вечірниця гігантська	Р	Р	Р	Н	Н	Н	Н	Н
Нетопир малий	О	О	О	О	Р	Р	Р	Н
Нетопир Натусіуса	Р	Н	Р	Н	Н	Н	Н	Н
Кожанок північний	Н	Н	Н	Н	Р	Р	Р	Н
Лилик двокольоровий	Р	Н	Р	Р	Н	Н	Н	Н
Кожан пізній	М	О	М	О	О	О	Р	Н
Хижаки								
Куниця лісова	О	О	Р	О	О	Р	Р	Н
Куниця білодушка	Р	Р	О	Р	Р	О	Р	Р
Тхір чорний	М	Р	М	Р	Р	О	Р?	Н
Норка	Р?	Р?	Р?	Н	Н	Р	Н	Н
Горностай	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р?
Ласка	М	О	М	О	Р	Р	Р	О
Борсук звичайний	О	О	Р	О	Р	Р	Р	Н
Видра річкова	Р	Н	О	Н	Н	Р	Н	Н
Ведмідь бурий	Н	Р	Н	Р	Р	Н	Р	Р?
Вовк	Р	О	О	О	О	О	О	О

¹ Всього на території західних областей УРСР ми встановлюємо 78 видів ссавців, але види, які в Карпатах не зустрічаються, не внесено до таблиці.

Ряд і назва виду	Ландшафти європейського широколистяного лісу			Ландшафти карпатської тайги			Ландшафти субальпій- ської рос- линності	
	Дубово-грабового, бу- кового лісу передгір'я	Гірсько-букового лісу	Окультурений ланд- шафт річкових долин	Мішаного гірського лісу	Смереково-ялицевого гірського лісу	Окультурений ланд- шафт річкових долин	Криволісся або стланців	Субальпійських (альпійських) лук- половин
Лисиця	М	М	М	М	О	М	О	О
Кіт лісовий	О	Р	Н	Р	Р?	Н	Р?	Н
Рись	Р?	Р	Н	Р	Р	Н	Р	Н
Парнокопитні								
Свиня дика	О	О	Р	О	О	Р	О	Р
Козуля європейська	О	О	Р	О	Р	Р	Р	Р
Олень звичайний	Р	Р	Н	О	Р	Р	Р	Р
Гризун								
Заєць сірий	О	О	М	О	Р	М	Р	О
Білка карпатська	Р	О	Р	М	М	Р	Р	Н
Соня-вовчок	О	О	Р	М	Р	Р	Р	Н
Соня садова	Р?	Р?	Н	Р?	Н	Н	Н	Н
Соня лісова	Р	Р	Р?	Р	Р	Р	Р	Н
Ліскулька	Р	О	Р?	О	Р	Р	Р	Н
Мишівка лісова	Н	Н	Н	Р?	Р	Р?	Р	Н
Пацюк сірий	О	Р	М	Н	Н	О	Н	Р?
Миша хатня	Р	Н	М	Н	Н	О	Н	Р
Миша польова	О	Р	М	Р	Н	Р	Н	Р?
Миша лісова	О	О	Р	О	Р	Р	Р	Н?
Миша жовтогорла	М	М	М	М	О	О	О	Р
Полівка лісова	М	М	Р	М	М	О	М	Н?
Щур водяний малий	Н	Н	О	Н	Н	О	Н	Н
Полівка темна	Н	Р?	Р?	Р	Р	Р	О	Р
Полівка звичайна	Р?	Н	М	Н	Н	Р	Н	О
Полівка підземна	Р	Р	Р	О	Р	Р	О	Р
Полівка снігова	Н	Н	Н	Н	Н	Н	О	Р

Умовні позначення:

- М — численний в даному ландшафті.
 О — звичайний в даному ландшафті.
 Р — рідкий в даному ландшафті.
 Н — не відмічено в даному ландшафті.

З ландшафтів широколистяного лісу найбільша кількість видів ссавців спостерігається в окультуреному ландшафті річкових долин. Тут зареєстровано 55 видів — 70,5% загальної кількості західноукраїнської теріофауни. Різноманітність видів в значній мірі обумовлена екологічно-сприятливими умовами цього ландшафту: багатою кормовою базою, незначними коливаннями температури, невеликим сніговим покривом та ін.

Дубово-грабові і грабово-букові ліси, які характеризуються різноманітними екологічними умовами, також щільно заселені. Досить різноманіт-

ний тут і видовий склад ссавців. Ми встановили, що тут постійно живуть 55 видів ссавців, що становить 70,5% загального складу теріофауни західних областей УРСР.

Гірські букові ліси в основному позбавлені трав'яного покриву, мають менш різноманітні умови життя, в зв'язку з чим кількість видів ссавців тут менша — лише 50, що становить 64,1% загального видового складу теріофауни досліджуваної території.

Темнохвойні карпатські ліси в свою чергу складаються з трьох чітко виявлених ландшафтів. Верхня межа карпатського темнохвойного лісу доходить в Чорногорах до 1450—1500 м над рівнем моря, а в Горганах і Бескидах спускається трохи нижче — до 1200—1300 м над рівнем моря. Характерною рисою темнохвойного лісу є значна збідненість фауни в цілому, в тому числі і фауни ссавців. Тут нами встановлено 52 види звірів, або 66,8% усього видового складу теріофауни західних областей УРСР. Найбільш характерними видами ссавців цього лісу є полівка лісова, миша жовтогорла, білка карпатська, куниця лісова, лисиця, вовк, олень. Видами-індикаторами цього ландшафту є ведмідь бурий, рись, полівка темна.

З ландшафтів темнохвойного лісу найбільш заселені ссавцями мішані гірські буково-ялицево-смерекові або смереково-ялицево-букові ліси, які розміщуються залежно від умов на висоті від 800—900 до 1100—1300 м над рівнем моря. В цих лісах встановлено 45 видів ссавців, що становить 57,0% загального складу теріофауни. Різноманітність кількісного і якісного складу фауни звірів пояснюється проміжним положенням цього природного комплексу, його розміщенням на межі двох основних рослинних формацій — широколистяного і хвойного лісів. Видовий склад ссавців відзначається тут змішаністю типової фауни європейського широколистяного лісу (соня-вовчок, соня горішкова, кріт, вечірниця руда, козуля) з типовими звірами тайги (білка карпатська, полівка темна, рись, ведмідь бурий і ін.).

Ландшафт темнохвойного ялицево-смерекового або смереково-ялицевого лісу найбільш чітко виявлений на північних схилах до вододілу Східних Карпат в Чорногорах і Горганах. Він заселений лише 39 видами ссавців (50% від виявленого видового складу теріофауни), з яких звичайними тут є бурозубка звичайна, кожан пізній, куниця лісова, лисиця, свиня дика, миша жовтогорла, а домінуючими видами (але не щороку) — полівка лісова і балка карпатська.

Річковими долинами карпатської тайги в гори проникають «рівнинні» ссавці — нічниця гостровуха, куниця білодушка, тхір чорний, норка, заєць сірий, миша польова, полівка звичайна, щур малий водяний, а також такі супутники людини, як пацюк сірий і миша хатня.

Таким чином, річкові долини є шляхами, по яких в гори проникають мешканці рівнинних окультурених ландшафтів. Це в першу чергу стосується мишовидних гризунів, рукокрилих і деяких комахоїдних. У зв'язку з особливим значенням річкових долин¹, які відіграють провідну роль в поширенні ареалів ряду «рівнинних» видів, що проникають в гірську країну, до складу теріофауни цього ландшафту входить 43 види, або 55,1% встановленої в західних областях УРСР кількості ссавців.

Заслуговує на увагу та обставина, що «нові» рівнинні види, маючи високу екологічну валентність², — за короткий проміжок часу збільшують свою чисельність і стають домінуючими видами, витісняючи аборигенні види.

¹ Думка про те, що річкові долини відіграють вирішальну роль у проникненні в гірську країну рівнинних видів, вперше висловлена А. С. Лазаренком.

² Остання властива більшості типових мешканців сучасного окультуреного ландшафту, зокрема таким гризунам-шкідникам, як миша польова, полівка звичайна, пацюк сірий, миша хатня.

На подібне явище ми вже звертали увагу в своїх попередніх працях (К. А. Татаринів, 1949, 1953, 1954), відмічаючи проникнення в гірсько-карпатську країну пацюка сірого, миші польової і полівки звичайної.

Ландшафти субальпійської рослинності поділяються на дві рослинні формації: а) криволісся і б) низькотравні субальпійські або альпійські¹ луки. Верхня межа ландшафтів субальпійської рослинності досягає в Карпатах найвищих вершин (2058 м над рівнем моря). Карпатське високогір'я заселене невеликою кількістю видів звірів. Тут встановлено 41 вид ссавців (52,5% видового складу теріофауни), з яких в криволісся зустрічається 38, а на полонинах лише 22.

Збідненість теріофауни високогір'я Карпат насамперед пояснюється суворістю погодних умов і відсутністю відповідних сховищ на субальпійських луках.

Характерними видами для криволісся є: полівка снігова, підземна і темна, миша жовтогорла, бурозубка мала, вовк, а для полонин — полівка звичайна. Домінуючим видом ссавців карпатського криволісся є полівка лісова, а снігова і підземна полівки — видами-індикаторами.

Суворі умови існування у ландшафті криволісся обумовлюють видову збідненість теріофауни. По суті, майже всі 38 видів ссавців, відмічених нами в криволісся, є тут тимчасово мігруючими, вони виходять з верхніх ділянок карпатської тайги. Лише такі види, як бурозубка альпійська, полівка снігова, до деякої міри полівка темна, сося лісова, мишівка лісова і деякі інші, можуть вважатися типовими мешканцями цього своєрідного гірського ландшафту. Проте і вони можуть проникати як в темнохвойний ліс, так і на субальпійські луки.

Незважаючи на незначний видовий склад, теріофауна цього ландшафту має окремі види, які досягають значної чисельності. Так, саме тут найбільш численною є полівка снігова — своєрідний звір високогір'я Східних Карпат. Відносно численними видами є також лісові, підземні й темні полівки, а з крупних ссавців — вовк і лисиця.

Гірські субальпійські мезофільні луки заселені дуже невеликою кількістю видів звірів, які становлять лише 28,2% загального видового складу теріофауни західних районів республіки. Типовим звіром цього ландшафту є кріт, полівка звичайна, а влітку, крім зазначених, — миша жовтогорла, вовк і деякі інші. Звичайними видами цього ландшафту є також ласка і заєць сірий.

Значної уваги заслуговує проникнення на гірські луки полівки звичайної (Бескиди, Чорногори) і миші польової (Боржавські полонини, урочища Криниці, Студенчик), які до останнього часу тут не відмічалися. За нашими спостереженнями, полівка звичайна є тепер типовим мешканцем карпатських полонин (К. А. Татаринів, 1953, 1954; Ф. І. Страутман і Г. О. Бенедюк, 1954).

Підсумовуючи наші відомості про деякі особливості вертикального поширення фауни ссавців в Східних Карпатах, можна відмітити таке:

1. Більшість ссавців в своєму вертикальному поширенні доходять до нижньої межі субальпійського пояса (1500—1600 м над рівнем моря), а на тих висотах, де чітко виявлений ландшафт криволісся, — до верхньої межі останнього (1800—1850 м над рівнем моря). Таким чином, більшість звірів, які населяють Східні Карпати, мають широкий діапазон вертикального поширення — від 200 до 1600 і навіть 1850 м над рівнем моря. До них в першу чергу повинні бути віднесені: їжак, кутори, вухань, кожанок північний, кожан пізній, нетопир малий, нічниця гостровуха, куниця лісова, тхір чорний, горностай, рись, кіт лісовий, ведмідь бурий,

¹ Альпійські луки зустрічаються лише на найвищих хребтах в Чорногорах і деякими ботаніками (М. Г. Попов, 1949) не виділяються в окремий фітоценоз.

свиня дика, козуля, олень, білка карпатська, всі види сонь (родина *Myoxidae*), мишівка лісова, більшість мишей і полівок.

2. Такі види, як землерийки білозубки (рід *Crocidura*), більшість рукокрилих (за винятком видів, перелічених вище), тхір степовий, видра, норка, ховрахи¹, хом'як, сліпак подільський, ондатра, щур водяний звичайний і деякі інші, не підіймаються високо в гори, маючи обмежене вертикальне поширення.

Системами річкових долин деякі з них проникають далеко в гірську країну (наприклад норка, видра), а інші заселяють лише відкриті передгірні ділянки річкових долин, зустрічаючись в гірських улоговинах або улоговиноподібних розширеннях річкових долин.

3. До типових високогірних видів відносяться лише два — бурозубка альпійська і полівка снігова, поширення яких обмежене смугою від 1650 до 2000 м над рівнем моря.

4. До ссавців, що мають широке вертикальне поширення, тобто які від рівнин доходять до найвищих шпилів Східних Карпат, належать кріт, бурозубки звичайна і мала (*Sorex araneus* L., *S. minutus* L.), ласка, лисиця, вовк, заєць сірий і деякі види мишей і полівок.

¹ *Citellus suslica* Güld., *C. citellus* L.

НАРОДНОГОСПОДАРСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ ССАВЦІВ І ПЕРСПЕКТИВИ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРОМИСЛОВОЇ ТЕРІОФАУНИ

Ссавці в сільському і лісовому господарстві відіграють подвійну роль: з одного боку, вони можуть приносити користь, винищуючи шкідливі види, а з другого — самі можуть шкодити цим галузям народного господарства.

До корисних видів ссавців належать всі комахоїдні, рукокрилі й більшість хижих звірів. До ссавців-шкідників—гризуни (крім кількох видів) і деякі хижаки.

Більшість видів фауни звірів західних областей УРСР приносить користь сільському і лісовому господарству. До таких тварин належать насамперед всі дев'ять видів комахоїдних, такі численні види колоніальних рукокрилих, як підковоніс великий, нічниця велика і гостровуха, довгокрил звичайний, вечірниця руда; з неколоніальних видів: вухань, широкоух, кожан пізній, почасти нічниця водяна і нетопир малий, а з хижаків темний і степовий тхори, ласка, лисиця, горностай, куниця лісова і кам'яна¹.

До ссавців-шкідників передусім належать такі 14 видів гризунів: ховрах рябий, пацюк сірий, миші хатня, польова, лісова, жовтогорла, мала, хом'як, полівка лісова, темна, звичайна, полівка-економка, частково полівка підземна, щур водяний.

З хижаків великої шкоди сільському господарству, насамперед тваринництву, завдають вовк, рись, почасти ведмідь бурий. Ставковому рибному господарству до деякої міри шкодять видри, особливо в роки збільшення їх чисельності. Молодим деревним насадженням, а восени городнім культурам деяку шкоду завдають свині дикі.

Корисна діяльність перелічених вище ссавців полягає переважно у знищенні, отже, в обмеженні чисельності гризунів-шкідників, а також різноманітних безхребетних, зокрема шкідливих комах. Головну роль у цьому відіграють кріт, їжак, бурозубка звичайна, білозубка білочерева, крупні види рукокрилих — підковоніс великий, велика й гостровуха нічниця, довгокрил звичайний, вечірниця руда, кожан пізній. Такий хижак, як борсук, живиться головним чином різноманітними жуками, серед яких багато шкідників лісового господарства. Значне місце в раціоні лисиці, куниці та інших хижих ссавців посідають жуки.

Всі без винятку хижаки винищують мишовидних гризунів — основних шкідників зернового господарства. Один із способів боротьби з гри-

¹ Всі хижі ссавці мають якісне, красиве й дуже тепле хутро, ось чому вони є цінними хутровими звірами. Хутро зайців сірих іде на виготовлення фетру. Широко використовують і шкурки інших гризунів, про що сказано вище, а тому тут ми на цьому питанні не зупиняємося.

зунами—шкідниками сільського і лісового господарства — так званий біологічний метод — полягає у створенні сприятливих умов в окультуреному ландшафті для поширення дрібних хижаків — ласок, горностаїв, тхорів — щоб вони, живлячись мишами і політками, обмежували зростання чисельності цих шкідників (М. І. Калабухов, 1935).

В літературі є відомості про те, що один степовий тхір за рік може знищити понад 950 ховрахів. Протягом доби цей хижак з'їдає 10—12 дрібних гризунів¹. Щоб прогодувати своїх нащадків, пара тхорів протягом року повинна здобути 6—8 тис. мишей або полівок (П. О. Свириденко, 1950).

Лисиця за осінній період в роки рясного плодоношення бука в Східних Карпатах за добу здобуває більше десяти дрібних гризунів.

Ласка — хижак невеликого розміру, проте за день вона знищує близько 7—8 мишей або полівок, хоч з'їдає 2—3 звірків. Досить двом ласкам жити в скирті соломи або копі сіна, щоб вони за короткий проміжок часу знищили там всіх дрібних гризунів. Ми особисто пересвідчилися, як ефективно полює ласка. Взимку 1953 р. в одному з колгоспів Вінниківського району Львівської області в копах пшениці спостерігалась значна кількість мишей малих, полівок сірих і мишей польових. Розбираючи снопи, ми помітили ласку. Під снопами, де була ласка, ми знайшли шість загризених мишей малих.

Багато гризунів знищує горностаї. Спостереження, проведені нами восени 1952 р. в басейні верхів'я Дністра, показали, що близько водойм, де постійно перебували горностаї, чисельність водяних щурів і мишей польових помітно зменшилась.

Найбільш поширений в західних областях УРСР хижак — тхір темний за один рік винищує близько тисячі пацюків звичайних, хом'яків, різних мишей і полівок, з'їдає багато крупних шкідливих комах — хрущів, ведмедиків. Тільки внаслідок знищення гризунів один тхір зберігає народному господарству від 1 до 2 т збіжжя за рік.

Добова потреба куниці в м'ясі — 125—150 г (Н. Д. Григор'єв, В. П. Теплов, 1939; П. Б. Юргенсон, 1951). Отже, протягом доби куниця може з'їсти 4—6 полівок чи мишей, або 1—2 сонь-вовчків, або одного пацюка. Таким чином, одна куниця протягом року з'їдає близько 2 тис. гризунів, з яких більшість — типові шкідники народного господарства, зокрема лісового чи сільського.

За дослідженнями Н. А. Полушиної (1955)², в лісгоспах Ровенської та Станіславської областей зустрічається одна куниця лісова на 600—900 га лісу. Оскільки на одному гектарі налічується 600—700 мишовидних гризунів, одна куниця з'їдає за рік всіх гризунів на площі 2—3 га лісових угідь.

Значну кількість полівок і мишей влітку знищують їжаки. В жилих і господарських будівлях їжаки ловлять мишей хатніх, молодих щурів.

Крім перелічених видів, корисна діяльність яких безперечна, є багато видів, які за традицією звуться «байдужими», тобто корисна діяльність яких до цього часу практично не визначена. Це насамперед землерийки (*Sorticidae*) і кажани (*Chiroptera*). Їх досі вважають байдужими, тому що вони начебто не мають великого практичного значення в народному господарстві.

Оцінюючи роль зазначених груп тварин, треба враховувати ряд обставин. Дослідження різних авторів (В. Г. Гептнер та інші, 1950; В. О. Меж-

¹ Прикладом ефективного винищення хижаків мишовидних гризунів може бути таке наше спостереження: у червні 1955 р. на Алтаї (долина Куралбас) випадково було здобуто соболя, у шлунку якого виявлено п'ять ще не перетравлених молодих червоних лісових полівок (*Clethrionomys rutilus*).

² Н. А. Полушина, Екологія, распространение и народнохозяйственное значение семейства куньих западных областей Украинской ССР, автореферат, Львов, 1955.

жерін, 1954), проведені останніми роками, показують, що при певних умовах чисельність землерійок в деревних і чагарникових насадженнях може бути дуже велика. Наші спостереження, проведені в околицях Львова, у Миколаївському районі Дрогобицької області; Шацькому районі Волинської області, в гірсько-карпатських лісах, свідчать про значну щільність бурозубки звичайної. Одночасно ми відзначили коливання чисельності цього виду. Так, в 1949—1950 рр. бурозубка звичайна у букових лісах під Львовом посідала перше місце, досягаючи у відловах 75% загальної кількості здобутих дрібних ссавців. Велика кількість бурозубок звичайних відзначалась у вільшанникових заростях урочища Білогорща восени 1954 р. і влітку 1955 р. Приблизно таке саме співвідношення спостерігалось у Шацькому районі Волинської області в травні 1952 р. В погадках хижих птахів, зібраних в північних районах Волині (І. Т. Сокур, 1950), бурозубка звичайна становила 28—44% загальної кількості виявлених ссавців.

Всі землерійки дуже ненажерливі. Їх добова потреба в кормі перебільшує вагу їх тіла, тобто може перевищувати 12—15 г. Середня вага бурозубки звичайної становить 10 г, отже, за день вона з'їдає не менш 10 г поживи (комах). При щільності білочеревих бурозубок звичайних 100 особин на 1 гектар відповідних угідь це дає 1 кг комах, знищених землерійками протягом доби, або понад 300 кг комах з гектара за рік (В. Г. Гептнер, Л. Г. Морозова-Турова, В. І. Цалкін, 1950).

Приблизно така сама добова потреба в поживі і землерійки білозубки білочереві, яка живе в рівнинних районах західних областей. Уявлення щодо чисельності землерійок білозубок можна скласти на підставі даних про вміст їх решток у погадках хижих птахів, зокрема сови-сипухи. Так, в Мукачівському і Ужгородському районах Закарпатської області в 1947 р. нами було встановлено, що землерійки білозубки (*Crocicidura leucodon*, *C. suaveolens*) переважають в погадках, займаючи перше місце в раціоні сови-сипухи. І. Т. Сокур (1950) встановив, що в південних районах Ровенської й Волинської областей рештки землерійки білозубки білочереві становлять 6,5% від загальної кількості решток ссавців, виявлених в погадках цього птаха, а в північних районах Волинської області — 7,39%. В Закарпатській області рештки землерійки білозубки, за нашими даними, становили близько 20%. Приймаючи до уваги, що ці землерійки щільно заселяють оброблювані землі (посіви зернових і технічних культур, виноградники), їх роль у сільському господарстві як винищувача шкідливих комах безперечна.

Скласти вичерпну уяву про корисну діяльність землерійок важко. Проте, виходячи з деяких опублікованих матеріалів, можна вважати, що близько 40% комах, яких поїдають землерійки, належить до видів, в тій чи іншій мірі шкідливих для сільськогосподарських і лісових культур. Слід відзначити, що землерійки (родина Soricidae), заселяючи лісову підстилку і верхні горизонти ґрунту, знищують комах і інших безхребетних, що живуть не на поверхні, а в верхніх шарах лісової підстилки, тобто там, де комахоїдні птахи не можуть розшукати і знищити цих шкідників.

Таким чином, роль землерійок, насамперед таких численних в західних областях республіки видів, як бурозубка звичайна і білозубка білочерева, досить важлива. Це треба брати до уваги, оцінюючи корисну діяльність ссавців в окультуреному ландшафті.

Велику позитивну роль відіграють всі види рукокрилих, виявлені в західних областях УРСР. Кажани є активними винищувачами переносників малярії — комарів роду *Anopheles*. Наші спостереження свідчать, що в місцях, густо заселених кажанами, кровососних двокрилих значно менше, ніж там, де кажани відсутні зовсім. Наприклад, обслідуючи Борщівський і Чортківський райони Тернопільської області, на території яких

є багато карстових печер (с. Більче Золоте, с. Кривчі та ін.), що є сховищами підковonosів малих, вуханів, нічних великих і водяних, ми переконались, що комарів тут менше, ніж в суміжних районах. Обслідування підземних ходів в околицях с. Більче Золоте взимку 1949/50 р., 1950/51 р. показало, що в місцях масового скупчення підковonosів малих і вуханів майже не спостерігається комах. Ентомолог Я. В. Брицький встановив, що в печерах зимує лише два види комах: *Scolipteryx libatrix*, *Scotosia dubitata*. В каолінових печерах Берегівського району Закарпатської області поблизу с. Мужієве в січні 1951 р. в місцях зимівлі підковonosа великого, довгокрила звичайного і нічниці великої ми майже не спостерігали зимуючих комах.

В районах Волинської області, де щільність рукокрилих незначна, кровососних комах дуже багато.

За даними О. П. Кузякіна (1950), ненажерливі кажани знищують дуже велику кількість комах. Вага поживи, що її з'їдає кажан за одну добу, перебільшує одну третину ваги звірка. В Бахарденській печері (північно-західний схил Копет-Дага), за спостереженнями цього автора, живе близько 40 тис. довгокрилів звичайних; вага кожного з них коливається в середньому від 10 до 12 г. Отже, особини цієї колонії лише за одну ніч з'їдають близько 150 кг поживи або до 0,5 мільйона комах розміром середнього борошняного черв'яка.

Крупні колоніальні види рукокрилих в західних областях УРСР, особливо в Закарпатській і Тернопільській, досягають високої чисельності і, за нашими спостереженнями та матеріалами В. І. Абеленцева (1949), знищують таких комах: травневого хруща (*Melolontha melolontha*), жовтого або черевного хруща (*Amphimallon solstitialis*), мармурового або липневого хруща (*Polyphylla fullo*), кукурудзяного жука (*Pentodon idiota*), жука-кузьку (*Anisoplia segetum*), вусача (*Aromia moschata*), шашеля (*Ernobius* sp.), дубову листовертку (*Totrix viridana*), золотогузку (*Euprocis chrysorrhoea*), червицю (*Cossus cossus*), соснового шовкопряда (*Dendrolimus pini*), шовкопряда конюшини (*Lasiocampa trifolii*), кільчатого шовкопряда (*Malacosoma neustria*), совок (*Euxoa tritici*, *Phytometra gamma*, *Agrostis exclamationis*, *Agrostis schiff*), вовчка (*Gryllotalpa gryllotalpa*), міль (*Tineidae*), п'ядениць (*Geometridae*), комарів (*Culicidae*), мух (*Muscidae*), гедзів (*Tabanidae*), оводів (*Oestridae*). Крім знищення великої кількості різних видів комах, шкідливих для сільського і лісового господарства, а також комах, що мають епідеміологічне значення, кажани приносять ще й іншу користь. В місцях постійного скупчення і зимівлі рукокрилих нагромаджується цінний послід цих звірків — гуано. Місцями кількість гуано досягає багатьох десятків тонн. Так, на баштах старо-давньої Волоської церкви у Львові ми виявили понад 2 т гуано кажанів. В цьому місці вже багато років живе одна з найбільших львівських колоній нічних великих. В с. Синевирській Полянці Межигірського району Закарпатської області на церковній башті виявлено велику кількість гуано рукокрилих. В. І. Абеленцев (1950) відмічає, що в Закарпатській області, переважно на горищах і дзвіницях церков зберігається близько 100 т гуано кажанів; в ряді пунктів запаси гуано досягають 3—4 т і можуть бути використані як надзвичайно цінне добриво під сільсько-господарські культури. За цитованим автором в с. Великий Бичків з 1936 по 1949 р. було знято з горища і дзвіниці церкви 40 возів гуано. За останні роки на дзвіниці сільської церкви нагромадилось понад 3 т гуано, яке використовується колгоспом «30 років Жовтня» як добриво під овочеві культури.

Важливо пам'ятати, що всі види рукокрилих — нічні тварини, які живляться літаючими нічними видами комах. Це треба брати до уваги, оскільки з птахів нічних літаючих комах знищує лише дрімлюга (*Caprimulgus europaeus* L.).

Великої шкоди народному господарству, зокрема тваринництву, завдають вовки. Ця шкода особливо відчувається в гірсько-карпатських районах, а також на західноукраїнському Поліссі. Досить вказати, що лише у Воловецькому районі Закарпатської області протягом літа 1951 р. вовки на Боржавських полонинах знищили понад 50 овець і кіз та 24 коні. Приблизно така сама кількість худоби була знищена вовками на цих полонинах і протягом 1952 р. В кінці серпня 1952 р. в околицях м. Сколе Скольського району Дрогобицької області кілька вовків вдень напали на стадо кіз, знищивши чотирьох тварин. Протягом 1950—1952 рр. вовків, які переслідували овець, неодноразово спостерігали співробітники високогірного стаціонару на Боржавських полонинах Закарпатської області.

Численні випадки нападів вовків на отари овець відомі за останні роки в Станіславській і Дрогобицькій областях.

Крім величезних збитків, які роблять вовки в тваринництві західних областей УРСР, ці хижаки завдають спустошень серед дикої промислової фауни. Більшу частину року вовки живляться переважно дикими тваринами. В. М. Лазаревський (1876) зазначає, що вовки знищують корисних диких тварин на суму, яка в три рази перевищує вартість знищених ними свійських тварин. В мисливських господарствах вовки особливо різко скорочують чисельність козуль, оленів і зайців.

В західних областях УРСР є значна кількість цінних у господарському розумінні промислових звірів. В рівнинних районах живе багато зайців сірих, а в передгірних букових лісах чимало козуль. В гірсько-карпатських районах ще і зараз є значна кількість оленів. Таким чином, вовки мають добру кормову базу, і в зв'язку з тим, що організованого винищення їх в західних областях до цього часу по-справжньому не ведуть, кількість вовків в цих районах України за останні роки помітно зросла, і вони є лихом для мисливської промислової фауни і громадського тваринництва.

Наприклад, лише в Кам'яно-Бузькому районі Львівської області в 1949 р. було знайдено більше 10 розірваних вовками козуль. В Закарпатській області лише в Тячівському і Свалявському районах в жовтні 1949 р. вовки знищили трьох оленів.

В травні 1948 р. у Ворохтинському лісництві Яремчанського району Станіславської області лише в урочищі на горі Кукул ми виявили рештки двох розірваних вовками оленів. Восени 1950 р. в Любомльському районі Волинської області, за даними обласного управління в справах мисливства, вовки загризли сім козуль. В с. Карасі Рівненської області протягом осені 1949 р. вовки і рисі знищили більше 15 козуль. Велику рись вбили в той момент, коли вона сиділа над ще теплою козулею. В січні 1950 р. ми спостерігали, як два вовки полювали за шістьма козулями на лісовому болоті Усинець Кам'яно-Бузького району Львівської області.

У Рахівському районі Закарпатської області взимку 1954 р. вовки загризли двох свиней диких, а рисі знищили двох самок і одного самця козуль. Поблизу с. Кобилецька Поляна вовки знищили двох оленів: самку і молодого самця.

Можна було б навести значно більшу кількість прикладів шкоди, якої завдають вовки тваринництву і мисливському господарству західних областей УРСР, проте і перелічені свідчать про величезні збитки, що їх завдають ці хижаки в обслідуваних районах України. Ось чому винищення вовків повинно бути завданням не тільки кожного мисливця, але й кожної сільськогосподарської артілі.

Винищення вовків слід провадити одночасно в усіх районах. Пра-

вильне застосування різноманітних способів винищення вовків є найбільш ефективним заходом, спрямованим на зменшення чисельності цих хижаків.

Способи винищення вовків досить різноманітні і докладно описані в існуючій мисливській літературі. В умовах західних областей УРСР не всі з них можна застосовувати однаково ефективно. За нашими спостереженнями, найбільш рентабельним способом винищення вовків повинен бути промисел капканами, але, на превеликий жаль, він до цього часу в більшості районів УРСР не застосовується, а обласні УДТМР не ведуть відповідної роз'яснювальної роботи серед членів спілки і не популяризують цього методу винищення вовків.

Ми рекомендуємо винищення вовків шляхом виявлення вовчих лігв і знищення новонароджених вовчат в ранньовесняний період.

Доцільно проводити масові облави на вовків з прапорцями за методом відомого мисливця-вовчатника В. М. Хартуларі. Найкращий час проведення таких облав — грудень. Саме в цей період року в західних областях УРСР є сталий сніговий покрив, а тому досить легко встановити перебування вовчих виводків в тому чи іншому урочищі. Детально на способах проведення полювання на вовків і здобування їх ми не зупиняємося у зв'язку з тим, що вони викладені в праці О. П. Корнеева «Вовк та його знищення» (1950).

* * *

Відомий вітчизняний зоолог Б. М. Житков писав: «Для Радянського Союзу ...акліматизація і реакліматизація тварин становить завдання не спортивне, а промислове і важливе економічно...»

За останні два десятиліття в СРСР здійснені грандіозні за своїми масштабами заходи перетворення промислової фауни, значно поліпшено роботу по інтродукції нових цінних видів. Внаслідок цього значно збільшилась і збагатилась фауна хутрових звірів, зросла сировинна база мисливського промислу.

За М. П. Лавровим (1950), за останні 22 роки в межах Союзу РСР розселено 110 тис. екземплярів звірів, які належать до 26 видів. Заходи свідомого і спрямованого впливу людини на природу з метою її перетворення дали значний економічний ефект.

Радянська Україна поряд з розвинутою промисловістю і машинізованим сільським господарством має всі умови для широкого розведення нових хутропромислових видів звірів і збереження необхідної кількості аборигенних видів. З метою збагачення промислової фауни України в 1945—1946 р. сюди були завезені ондатра, нутрія, білка-телеутка, лань, олень плямистий, а також було вжито заходів до розселення в республіці бобра, зайця сірого, байбака, козулі та інших звірів.

Завезені вперше і розселені знову по території України дикі звірі за останні роки освоїли відповідні в'їддя, пристосувались до місцевих умов, почали розмножуватись і збільшувати свою чисельність. Особливо сприятливі умови для розвитку хутропромислової мисливської фауни є в західних областях УРСР. До мисливськопромислових звірів західних областей ми відносимо 26 видів, включаючи до цього списку також другорядні об'єкти промислу, які в досліджуваних районах республіки мають значну питому вагу в загальних заготівлях хутрової сировини.

Хутрові промислові звірі в систематичному порядку поділяються так: кріт, куниця лісова, куниця кам'яна, тхір чорний, тхір степовий, норка європейська, ласка, горностай, борсук, видра, ведмідь бурий, вовк, лисиця, кіт лісовий, рись, свиня дика, козуля європейська, олень звичайний, заєць сірий, білка карпатська, ховрах рябий, соня-вовчок, пацюк сірий, хом'як звичайний, ондатра, щур водяний.

Проте з цих 26 видів ссавців в заготівлях хутра значне місце займають лише такі види: кріт, тхір чорний, лисиця, свиня дика, заєць сірий, ховрах рябий, а в деякі роки пацюк сірий і хом'як. Решта видів в західних областях здобувається в незначній кількості, а на такі види, як норка, видра, ведмідь бурий, козуля європейська, олень звичайний, полювання взагалі заборонено через їх нечисленність.

Аналіз заготівель хутра у всіх західних областях УРСР за 1948—1951 рр. дає нам можливість зробити висновок щодо питомої ваги в заготівлях того чи іншого виду хутропромислових звірів.

Перше місце в заготівлях хутровини займає кріт. Цього звірка найбільше здобувають у Львівській, Тернопільській, Волинській, Ровенській і Дрогобицькій областях. Останні місця поділяють між собою Станіславська і Закарпатська області. Здобич крота в західних областях УРСР збільшується з року в рік. Так, у 1947 р. по всіх західних областях було заготовлено 13 тис. шкурок крота, а в 1951 р. близько 125 тис. Наші спостереження доводять, що в західних областях є всі дані для посилення промислу крота. В обслідуваних районах республіки кроти щільно заселяють як рівнинні, так і передгірні букові ліси, рівнинні луки і пасовища, високогірні луки-полонини. Зараз заготівельні організації використовують природні запаси цього звірка максимум до 25—30 %.

Друге місце в заготівлях хутровини займає заєць сірий. В середньому щороку у Львівській, Тернопільській, Волинській і Ровенській областях протягом мисливського сезону здобувають 10—27 тис. зайців. Аналіз заготівель цього зайця говорить про скорочення його чисельності протягом останніх років. Так, наприклад, якщо в 1949 р. у Львівській області було здобуто 27 060 зайців, то в 1951 р. 16 782; у Станіславській області в 1949 р. 15 555, а в 1951 р. 7730. Зменшення чисельності зайця сірого обумовлене надзвичайно інтенсивним промислом цього гризуна в 1946—1950 рр., недостатньою боротьбою з браконьерством, збільшенням кількості бродячих собак, лисиць і вовків у західних областях Української РСР.

Третє місце в заготівлях хутровини займає лисиця. В середньому кожна область щороку заготовляє від 1 до 2 тис. лисиць. Тимчасом як кількість зайців за останні роки в західних областях УРСР зменшилась, кількість лисиць помітно зросла, що видно, наприклад, хоч би з надходження шкурок на заготівельні бази Волинської області. В 1947 р. у Волинській області було заготовлено 779 лисиць, в 1949 р. — 1313, а на 1 листопада 1951 р. — 1992. Помітно збільшилась заготівля шкурок лисиць в Тернопільській області, де на 1 листопада 1951 р. на базу надійшло 2202 лисиці.

В степових і лісостепових районах Тернопільської, Львівської, Станіславської областей здобувають значну кількість ховрахів. Проте промисел цього звірка може бути значно збільшений. Протягом 1950—1951 рр. заготівельні організації Ровенської й Волинської областей дещо збільшили промисел ховрахів, внаслідок чого на бази Волинської області надійшло понад 34 тис. ховрахів рябих, Тернопільської області понад 35,5 тис., Ровенської області 14,5 тис. Проте Львівська і Станіславська області майже не заготовлюють ховраха рябого, і цей гризун в ряді районів досягає великої щільності.

Провідне місце в заготівлях хутра займають тхори чорні, які становлять в середньому близько 15 % хутрової сировини, що заготовляється в західних областях УРСР.

Лісові вгіддя Карпат і прилеглих територій досить щільно заселені свинею дикою, козулею європейською, а лісові райони Східних Карпат — оленем звичайним. З перелічених трьох видів парнокопитних промислове значення має лише свиня дика, яку здобували до 1950 р. у великій кількості і цим самим зменшили щільність популяції. Тепер полювання на

свинню дику скорочено до 2 місяців на рік, і цей захід безперечно сприятиме поновленню поголів'я цих тварин в західних областях УРСР.

Переходимо до питання про безпосереднє збагачення фауни обслідуваної території України шляхом інтродукції нових цінних для народного господарства видів звірів.

Різноманітні ландшафти західних областей УРСР дозволяють в широких масштабах проводити заходи перетворення фауни, збагачуючи її різними видами звірів. В умовах західних областей УРСР можна вести роботу по інтродукції та збільшенню поголів'я таких видів: ондатра, нутрія, вихухіль, бобер, собака єнотовидний, тхір степовий, норка американська і деякі інші.

В межах Львівської і Дрогобицької областей 10—12 років тому з'явилась ондатра, яка продовжує природним шляхом розширювати свій ареал на крайньому заході нашої республіки. Тепер ондатра поширена не тільки у Львівській і Дрогобицькій областях, а і в Ровенській, Волинській і Станіславській. Невеличкі скупчення цього гризуна спостерігаються по річках Уж і Латориця у Закарпатській області.

В західних областях УРСР є всі сприятливі умови для існування ондатр — цінного хутрового гризуна: велика кількість мілководних озер, боліт, стариць, надзвичайно розвинута сітка річок і інших водойм, вкритих багатою макрогідрофільною рослинністю. Кліматичні і погодні умови західних областей УРСР — коротка малосніжна зима, вологе і тепле літо — також сприяють розведенню ондатри. Ондатра не має серйозних шкідників, а також конкурентів. Усі ці обставини необхідно врахувати при створенні комплексних державних звіроводних господарств, які останніми роками з'явилися у Львівській, Волинській, Ровенській та інших західних областях УРСР.

Зібраний нами матеріал (Татаринів, 1952, 1954) свідчить про наявність всіх необхідних умов для розведення ондатр в басейні верхньої течії Дністра, Західного Бугу і системі Волинських (Шацьких) озер. За матеріалами обласних управлінь сільського господарства, у Львівській області площа різних водойм досягає 9 тис. гектарів, в той час як площа, зайнята болотом, забалтаними ділянками, торфовищами і іншими переволоженими землями, які зараз не використовуються в сільському господарстві, дорівнює 16 тис. гектарів. У Дрогобицькій області площа, зайнята водоймами і болотами, досягає 21 тис. гектарів; в Станіславській області — більше 18 тис. гектарів; у Волинській області — більше 47 тис. гектарів. Таким чином, є всі дані ставити питання про розширення ондатрівництва в межах західних областей республіки.

Враховуючи наявність широкої сітки водойм в західних областях УРСР, доцільно розпочати акліматизацію в цих районах іншого амфібіотичного звірка — вихухоля.

Вихухіль — хижа комахоїдна тварина. Він має легке і надзвичайно красиве хутро. В межах СРСР вихухіль зберігся в границях свого природного ареалу вздовж річок Північного Дінця, Міусу, Дону, Волги, а також в деяких районах, де він акліматизований. Цілком можливо акліматизувати вихухоля по таких річках Волинської, Львівської й Станіславської областей, як Стохід, Горинь, Західний Буг, Верещиця, Золота Липа та ін.

Особливої уваги заслуговують заходи по реакліматизації в західних областях УРСР бобра.

Бобер має одне з найкращих за своїми товарними якостями і красою хутро. Високі промислові якості шкурки річкових бобрів зумовлювали їх хижацьке винищення. Не дивно, що чисельність цього цінного звіра скоротилась у порівнянні з іншими промисловими ссавцями найбільше. Інтенсивне полювання і промисел на бобрів в царській Росії призвели до того, що на початок XX століття в нашій країні чисельність цього звіра

була доведена до мінімуму (не більше 1000 екз. бобрів). Виникла загроза цілковитого зникнення бобрів. Після Жовтневої революції полювання на бобрів було рішуче заборонено, і тепер їх кількість зросла в десятки разів (М. П. Лавров, 1950).

Особливо великі боброві господарства є на річках Усманці, Іваниці, Воронежі, Сосьві, Сожі та ін.

Незважаючи на те, що на Україні, зокрема в західній її частині, є значні площі, придатні для реакліматизації бобра, республіканські і обласні управління в справах мисливства, Українське товариство охорони природи і сприяння розвитку природних багатств, а також заготівельні організації не приділили належної уваги цьому важливому питанню. Бобри майже зникли з території УРСР. Лише останніми роками було обслідувано угіддя з метою виявлення колоній бобрів. Всі знайдені колонії взято на облік і поставлено під постійний контроль (С. М. Марін, 1954).

Цілком сприятливі умови для відновлення поголів'я бобра є в західних областях УРСР, а саме: на території Волинської, Дрогобицької і Львівської областей. В перелічених областях є густа сітка річок, каналів, ставів та інших водойм. В цих областях ніколи не буває засухи, рівень води у водоймах не зазнає різких коливань, ріки ніколи не висихають. Більшість водойм, особливо стави і річки Львівської, Волинської та інших західних областей, зокрема Верещиця, Щирка, Гнила Липа, Західний Буг, Стир, Стохід, Тур'я, мають досить високі береги, зручні для влаштування нир. Вони заросли різними видами верб, вільшаником, осиками — рослинами, які необхідні бобрам як кормова база. При деяких невеликих гідротехнічних заходах у Івано-Франківському, Кам'яно-Бузькому, Забузькому, Сокальському, Лопатинському, Шацькому, Ратнівському, Заболотцівському, Любешівському і інших районах західних областей можна створити лісові озера, зручні для існування бобрів.

Вважаємо, що в західних областях УРСР цілком реальним є реакліматизація надзвичайно цінного хутряного звірка норки європейської і акліматизація норки американської. Ще на початку цього століття норка зустрічалась по озерах і лісових річках у Бродівському, Сокальському, Підкаменському, Лопатинському районах Львівської області; була поширена в ряді районів Волині, а також в Станіславській і Дрогобицькій областях. В цих місцях тепер норки майже немає, проте природні умови за останні 30—40 років змінилися дуже мало, і тут можна провести її розселення. Доцільно замість вільного випуску норки організувати напіввільне утримання цих хижаків, влаштовуючи ферми норки, зокрема американської (*Lutreola vison* Schreber), в комплексних ондатрових і нутрієвих господарствах.

Важливим заходом збагачення лісової теріофауни може бути акліматизація в районах, де є масиви листяних лісів (букових і дубових), єнотовидного собаки.

Єнотовидний собака, або уссурійський єнот, природний ареал якого знаходиться на Далекому Сході, добре освоїв територію європейської частини СРСР, зокрема Ворошиловградської, Харківської, Запорізької, Новгородської, Калінінської, Ленінградської та інших областей (В. Ф. Морозов, 1951; О. П. Корнєєв, 1954). Єнотовидний собака — екологічно пластичний, життєстійкий вид, який добре розмножується і дає високоякісне хутро. Спостереженнями О. П. Корнєєва (1954) встановлено, що єнотовидний собака в лісовій і лісостеповій зонах УРСР є менш шкідливим видом, ніж лисниця. У Львівській області в Радехівському, Сокальському, Бродівському і деяких інших районах тепер єнотовидний собака зустрічається в значній кількості. Збільшенню поголів'я цього хижака сприяло те, що восени 1953 р. партія цих тварин була випущена в лісах Бродівського району Львівською обласною конторою Заготживсировини.

Випуски єнотовидних собак протягом 1953—1954 рр. проведено і в Закарпатській області. Таким чином, акліматизація єнотовидного собаки в західних областях УРСР уже розпочата. Цей захід спрямований на збагачення місцевої аборигенної фауни хутропромислових звірів новим цінним в господарському відношенні видом хижаків.

В лісостепових районах доцільно розпочати штучне розширення ареалу тхора степового, який зараз зустрічається лише в невеликій кількості в межах Тернопільської області, в центральних і західних районах Львівської області, південно-східних районах Волинської і південних районах Ровенської області. Місцезнаходження тхора степового встановлено також в північно-східних районах Чернівецької області. При розширенні ареалу тхора степового, з одного боку, заселяватимуться вгіддя, непридатні для існування інших видів родини куніцевих, а з другого — до складу фауни буде включено хижака — винищувача шкідників сільського господарства, насамперед ховрахів і мишоподібних гризунів.

Позитивні наслідки дало напіввільне розведення нутрії у Львівській, Ровенській і Волинській областях. Враховуючи досвід таких нутрієвих господарств, як нутрієва ферма Заготживсиловини у с. Дроздовичі, комплексне звіроводне господарство Облспоживспілки в Сокалі (Львівська область), а також досвід окремих приватних господарств Рожищенського району Волинської області, доцільно розширити створення нутрієвих ферм в західних областях УРСР, а насамперед в Закарпатській і Тернопільській областях. Нутрієві ферми можуть бути створені на більшості існуючих проточних водойм, а також у районах із значною кількістю атмосферних опадів. В останньому випадку можна з успіхом використовувати резервуари, виповнені дощовою водою. В цьому відношенні повчальним є досвід звіровода Е. Фрудзинського з с. Рожище Волинської області.

Розведення нутрій — цінний захід, який може піднести валову заготовлю хутра і дати дохід державі і організаціям, які мають нутрієві ферми.

Проведення зазначених вище заходів направлено змінення промислової теріофауни, її перетворення, здійснення невідкладних завдань відновлення чисельності цінних промислових звірів, які є в західних областях УРСР, спрямоване на підвищення промислового потенціалу, на збільшення заготівель хутра, шкіри, м'яса і іншої сировини, яку дають дикі звірі, та поліпшення її якості.

Перелічені заходи мають бути здійснені обласними управліннями в справах мисливства, обласними і окружними радами УДТМР, республіканськими управліннями в справах мисливства УРСР, а також центральними конторами Заготживсиловини, Облспоживспілками і Промкооперацією.

Теоретична основа зазначених заходів забезпечена науково-дослідними установами республіки, насамперед Інститутом зоології Академії наук УРСР, Науково-природознавчим музеєм Львівського філіалу Академії наук УРСР, а також відповідними кафедрами Київського, Львівського, Чернівецького і Ужгородського державних університетів.

ЛИТЕРАТУРА

- 1950 Абеленцев В. И., О летучих мышах Закарпатской и других западных областей УССР, Труды Зоомузея Киев. гос. ун-та, т. II, 1950.
- 1953 Андреев И. Ф., Материалы к изучению фауны птиц и млекопитающих Прикарпатья, Уч. записки Кишинев. ун-та, т. VIII, 1953.
- 1950 Аргиропуло А. И., Фауна СССР, Млекопитающие, т. III, вып. 5, Изд-во АН СССР, 1950.
- 1930 Бадалин Н. В., К познанию гельминтофауны дикого кабана Прибалхашского района, Мед. мысль Узбекистана и Туркменистана № 9, 1930.
- 1955 Барбарич А. И., Про уточнення вживання ботанічної назви «смерека», Бот. журнал АН УРСР, т. XII, № 2, 1955.
- 1947 Берг Л. С., Географические зоны Советского Союза, Географгиз, М., 1947.
- 1917 Бианки В. Л., Предварительные заметки о летучих мышах России, Ежегодник Зоомузея Рос. АН, т. XXI, 1917.
- 1946 Благосклонов К. Н., Особенности распространения мышевидных грызунов в западных областях Украины и в Южной Польше, Зоол. журн., т. XXV, вып. I, 1946.
- 1937 Бобринский Н. А., Кузякин А. П., Новые данные по географическому распространению рукокрылых СССР, Бюлл. Моск. о-ва испыт. природы, т. XI, VI (5), М., 1937.
- 1944 Бобринский Н. А., Кузнецов Б. А., Кузякин А. П., Определитель млекопитающих СССР, М., 1944.
- 1910 Браунер А. А., О летучих мышах Бессарабии и Подольи, Труды Бессарабск. о-ва испыт. природы, т. II, вып. I, 1910.
- 1923 Браунер А. А., Сельскохозяйственная зоология, 1923.
- 1947 Васильев В. В., Ондатра (результаты акклиматизации в Кондо-Сосвинском заповеднике), М., 1947.
- 1914 Виноградов Б. С., Биологические наблюдения над крапчатым сусликом, Энтомол. бюро, Харьков. губерн. земства, 1914.
- 1922 Виноградов Б. С., Нахождение в Южной России рода *Pitymys*, Изв. Петроград. обл. ст. защиты растений, т. III, 1922.
- 1932 Виноградов Б. С., Оболенский С. П., Вредные и полезные в сельском хозяйстве млекопитающие, Сельхозиздат, Л., 1932.
- 1952 Виноградов Б. С., Громов И. М., Грызуны фауны СССР, Изд-во АН СССР, 1952.
- 1937 Власов Я. П., Фауна Бахарденской (Дырунской) подземной пещеры, Труды Совета по изучению производ. сил, Серия Туркменская, 1937.
- 1884 Воейков А. И., Климаты земного шара, 1884.
- 1952 Гассовский Г. И., Млекопитающие северных районов Молдавии, Уч. записки Кишинев. гос. ун-та, т. IV, 1952.
- 1941 Геитнер В. Г., Формозов А. Н., Млекопитающие Дагестана, Сборн. трудов Зоомузея Моск. ун-та, вып. VI, 1941.
- 1948 Геитнер В. Г., Цалкин В. И., Олени СССР, изд. Московск. о-ва испыт. природы, 1948.
- 1948 Геитнер В. Г., К номенклатуре лесных мышей, ДАН СССР, т. I, X, № 1, 1948.
- 1950 Геитнер В. Г., Морозова-Турова Л. Г., Цалкин В. И., Вредные и полезные звери районов полесезащитных насаждений, изд. Моск. ун-та, 1950.
- 1951 Геитнер В. Г., К систематике и номенклатуре полевки-экономки, Бюлл. Моск. о-ва испыт. природы, т. LVI, вып. 3, 1951.
- 1950 Герасимов Ю. А., Лисица, Библиотека промыслового охотника, Заготиздат, М., 1950.
- 1952 Гіренко Л. Л., До екології чагарникової полівки, Зб. пр. Зоомузею АН УРСР, № 25, 1952.

- 1925 Головянко З. С., Крот, как истребитель майского жука, «Захист рослин» № 3—4, 1925.
- 1931 Григорьев Н. Д., Теплов В. П., Тихвинский В. И., Материалы по питанию некоторых промысловых зверей Татарской Республики, Работы Волж.-Камск. пром. биостанции, вып. I, 1931.
- 1940 Даль С. К., Насекомоядные и рукокрылые Армянской ССР и Нахичеванской АССР, Зоол. сб. Армянск. филиала АН СССР, II, 1940.
- 1947 Даль С. К., Новый подвид ночницы Наттерера с Даралагезского хребта, ДАН АССР, т. VII, 4, 1947.
- 1949 Данилович А. П., О некоторых редких и интересных зверях Украинского Полесья, в сборн. «Охрана природы», М., 1949.
- 1950 Данилович А. П., Экология лесной соны на Украине, ж. «Природа» № 8, 1950.
- 1951 Депарма Н. К., Крот, Библиотека промыслового охотника, Заготиздат, М., 1951.
- 1910 Динник Н. Я., Звери Кавказа, Тифлис, 1910.
- 1938 Доноуров С. С., Попов В. К., Хонякина З. П., Соня-полчок в районе Кавказского государственного заповедника, Труды кавк. гос. заповедника, вып. I, 1938.
- 1937 Добровольский А. В., Ондатра в Восточной Сибири, ОГИЗ, Иркутск, 1937.
- 1948 Добровольский А. В., Растительные корма ондатры, Иркутск, 1948.
- 1899 Докучаев В. В., К учению о зонах природы, Горизонтальные и вертикальные почвенные зоны, СПб, 1899.
- 1931 Жарков И. В., Теплов В. П., Данные по биологии промысла водяной крысы в Татарской республике, Казань, 1931.
- 1914 Зверезомб-Зубовский Е. В., Исследование содержимого желудка кротов, Отчет о деятельн. Киев. станции по борьбе с вредит. растений, 1914.
- 1930 Зубко Я. П., Матеріали до вивчення фауни звірів Полтавської округи, Труды Харьковского о-ва испыт. природы, т. 51, 1930.
- 1935 Зубаровський М. І., Водяний щур і промисел його на Україні, Збірн. праць Зоомузею АН УРСР № 5, 1935.
- 1936 Калабухов Н. И., Спячка животных, Биомедгиз, М.—Л., 1936.
- 1950 Калабухов Н. И., Эколого-физиологические особенности животных и условия среды, Изд. Харьк. гос. ун-та, ч. I, 1950.
- 1905 Кащенко Н. Ф., Обзор млекопитающих Западной Сибири и Туркестана, Изв. Томск. ун-та, XXVII, вып. I, 1905.
- 1941 Кирис И. Д., Методика прогноза изменений численности обыкновенной белки, Труды центр. лабор. биол. и охотн. промысла, 5, 1941.
- 1850 Кесслер К. Ф., Животные губернии Киевского учебного округа, Часть систематическая, Животные млекопитающие, К., 1850.
- 1953 Колюшев И. И., Краткий очерк фауны грызунов Закарпатской области, Научные записки Ужгор. ун-та, т. VIII, 1953.
- 1939 Корнеев О. П., Миші і норичі Київщини, Труды Зоомузею Київ. держ. ун-ту, т. I, 1939.
- 1949 Корнеев О. П., Рідкісні звірі України, Вид-во «Радянська школа», К., 1949.
- 1950 Корнеев О. П., Спостереження за шкідливими гризунами і боротьба з ними, Вид-во «Радянська школа», К., 1950.
- 1950 Корнеев О. П., Вовк та його знищення, Держсільгоспвидав, К., 1950.
- 1952 Корнеев О. П., Визначник звірів УРСР, Вид-во «Радянська школа», К., 1952.
- 1954 Корнеев А. П., Енотовидная собака на Украине, Труды зоомузея Киев. гос. университета, № 4, 1954.
- 1949 Косець М. І., Нарис рослинності гірської частини Закарпатської області УРСР, Ботаніч. журн. АН УРСР, т. VI, № 1, 1949.
- 1949 Кондрашкин Г. А., О серых крысах дельты Волги, Бюлл. Моск. о-ва испыт. природы, т. XIV (I), 1949.
- 1913 Ксенжопольский А. В., Результаты научной поездки по Волыни в 1912 г., Труды о-ва исслед. Волыни, т. XI, 1913.
- 1953 Конюхович А. А., Фауна охотничье-промысловых животных Закарпатской области, Труды Моск. пушномехового ин-та, т. IV, 1953.
- 1952 Кузнецов Б. А., Фауна млекопитающих Молдавии, Изв. Молдавского фил. АН СССР, № 4—5 (7—8), 1952.
- 1935 Кузякин А. П., Материалы по биологии крота тульского широколиственного леса, Бюлл. Моск. о-ва испыт. природы, Отд. биолог., т. IV, вып. 5, 1935.
- 1935 Кузякин А. П., Новые данные по систематике и географическому распространению летучих мышей в СССР, Бюлл. Моск. о-ва испыт. природы, Отд. биологии, т. IV, 7—8, 1935.
- 1938 Кузякин А. П., Прудовая ночница, Сб. работ научных студ. кружков Моск. ун-та, 2, 1938.
- 1950 Кузякин А. П., Летучие мыши, Изд-во «Советская наука», М., 1950.
- 1951 Кузякин А. П., История расселения, современное распространение и места обитания пасюка в СССР, Материалы по грызунам, IV, М., 1951.
- 1932 Лавров Н. П., Водная крыса, М., 1932.
- 1939 Лавров Н. П., Некоторые данные по питанию ондатры, Зоол. журн. № 2, 1939.
- 1947 Лавров Н. П., Ондатра, Заготиздат, М., 1947.

- 1950 Лавров Н. П., Половой цикл и плодовитость ондатры в бассейне среднего течения Сыр-Дарьи, Труды Всесоюз. н.-и. ин-та охоты, промысла, вып. 9, 1950.
- 1876 Лазаревский В. М., Об истреблении волками домашнего скота и дичи и об истреблении волка, 1876.
- 1950 Ларин Б. А., Зайцы, Библиот. промысл. охотника, Заготиздат, М., 1950.
- 1949 Левицька В. С., Матеріали про гризунів — шкідників культурних посівів гірської частини Іршавської округи, Закарпатської області, Наукові записки Львів. держ. ун-ту, т. XVI, вид. 5, 1949.
- 1955 Малиновський К. А., Мельничук В. М., Рослинність Боржавських полонин, їх кормова характеристика та шляхи поліпшення, Наук. записки Львів. науково-природозн. музею АН УРСР, т. IV, 1955.
- 1947 Мантейфель П. А., Жизнь пушных зверей, Госкультпросветиздат, М., 1947.
- 1954 Макушенко М. О., Шнарович І. Д., До питання вивчення деяких видів мисливсько-промислових звірів Чернівецької області, Наукові записки Львів. наук. природознавч. музею АН УРСР, т. III, 1954.
- 1954 Марин С. Н., Экологические условия существования речного бобра на Украине и его разведение, Автореферат кандидатской диссертации, К., 1954.
- 1929 Мигулін О. О., Визначник звірів України, Харків, 1929.
- 1938 Мигулін О. О., Звірі УРСР, Вид-во АН УРСР, К., 1938.
- 1946 Мигулин А. А., Горизонтальное и вертикальное перемещение почвенных и подпочвенных горизонтов млекопитающими Украины, Записки Харьк. с.-х. ин-та, т. 5 (X), 1946.
- 1954 Межжерін В. О., Біологія і господарське значення бурозубки звичайної *Sorex araneus* L. на території УРСР, Студ. наук. праці, Київ. держуніверситет, т. XIV, 1954.
- 1930 Милютин М. Г., Материалы к фауне Днепропетровского округа, Труды Харьк. о-ва испыт. природы, т. 51, 1930.
- 1937 Михеев А. В., К биологии водяной крысы (*Arvicola terrestris*), Сб. трудов Зоо-музея при МГУ, IV, М., 1937.
- 1951 Морозов В. Ф., Уссурийский енот, Библиот. промысл. охотника, Заготиздат, М., 1951.
- 1946 Наумов Н. П., О биологических основах планирования борьбы с мышевидными грызунами, Зоол. журн., т. XXV, вып. 1, 1946.
- 1948 Наумов Н. П., Очерк сравнительной экологии мышевидных грызунов, М., 1948.
- 1935 Насимович А. А., К биологии снежной полевки на западном Кавказе, Бюлл. Моск. о-ва испыт. природы, т. V, вып. 7—8, 1935.
- 1949 Насимович А. А., Биология ласки на Кольском полуострове в связи с конкурентными отношениями с горностаем, Зоол. журн., т. XXVIII, вып. 2, 1949.
- 1928 Огнев С. И., Звери Восточной Европы и Северной Азии, т. I, М., 1928.
- 1931 Огнев С. И., Звери Восточной Европы и Северной Азии, т. II, М., 1931.
- 1935 Огнев С. И., Звери СССР и прилежащих стран, т. III, Биомедгиз, М.—Л., 1935.
- 1937 Огнев С. И., Звери СССР и прилежащих стран, т. IV, 1937.
- 1947 Огнев С. И., Звери СССР и прилежащих стран, т. V, 1947.
- 1948 Огнев С. И., Звери СССР и прилежащих стран, т. VI, 1948.
- 1950 Огнев С. И., Звери СССР и прилежащих стран, т. VII, 1950.
- 1951 Околович А. К., Корсаков Г. К., Ондатра, Библиот. промысл. охотника, Заготиздат, М., 1951.
- 1945 Оболенский С. И., К методике изучения динамики населения мелких млекопитающих, Зоол. журн., т. XXIV, вып. I, 1945.
- 1949 Папава А. Ф., К распространению и образу жизни летучих мышей в Грузии, Бюлл. Моск. о-ва испыт. природы, т. LIV (3), 1949.
- 1951 Павлов М. П., Нутрия, Библиот. промысл. охотника, Заготиздат, М., 1951.
- 1951 Павлова Е. А., Суслик, Библиот. промысл. охотника, Заготиздат, М., 1951.
- 1926 Підоплічко І. Г., Нові відомості про розповсюдження на Україні деяких звірів, Збірн. праць Зоомузею АН УРСР № 2, 1926.
- 1927 Підоплічко І. Г., До поширення деяких західно-європейських ссавців на Україні, Мамалогічні замітки, Збірн. праць Зоомузею АН УРСР № 3, 1927.
- 1927 Підоплічко І. Г., Новий для України кажан-широковух (*Barbastella barbastella*), Збірн. праць Зоомузею АН УРСР № 3, 1927.
- 1929 Підоплічко І. Г., Огляд поширення роду *Neomys* на Україні, Мамалогічні замітки, Збірн. праць Зоомузею АН УРСР № 7, 1929.
- 1930 Підоплічко І. Г., Шкідливі гризуни Правобережного лісостепу, Київ. с.-г. крайова дослідна станція, 1930.
- 1931 Підоплічко І. Г., Про заміщування темною норицею нориці сибірської, Труды природ. техн. відділу АН УРСР, № 14, вип. 3, 1931.
- 1932 Підоплічко І. Г., Аналіз погадок за 1925—1929 рр., Матеріали до порайонованого вивчення дрібних звірів та птахів, що ними живляться, вип. I, К., 1932.
- 1937 Підоплічко І. Г., Підсумки дослідження погадок за 1934—1935 рр., Збірн. праць Зоомузею АН УРСР № 19, 1937.
- 1950 Підоплічко І. Г., Основные черты четвертичной фауны Европейской части СССР, автореф. докт. дисс., К., 1950.

- 1951 Пидопличко И. Г., О ледниковом периоде, вып. 2, Изд-во АН УССР, К., 1951.
- 1954 Пидопличко И. Г., О ледниковом периоде, вып. 3, Изд-во АН УССР, К., 1954.
- 1949 Попов М. Г., Очерк растительности и флоры Карпат, Изд. Моск. о-ва испыт. природы, 1949.
- 1953 Саенко Я. М., О распространении европейского суслика (*Citellus citellus* L.) в центральных районах Молдавии, Уч. записки Кишинев. ун-та, т. VIII, 1953.
- 1905 Сатунин К. А., Млекопитающие Европейской России и Кавказа, приложение к ж. «Природа и охота», 1905.
- 1907 Сатунин К. А., Материалы к познанию млекопитающих Кавказского края и Закаспийской области, изд. Кавказского музея, т. III, Тифлис, 1907.
- 1920 Сатунин К. А., Млекопитающие Кавказского края, т. II, Тифлис, 1920.
- 1938 Свириденко П. А., Мыши, полевки и меры защиты урожая от них, Сельхозиздат, М., 1938.
- 1950 Свириденко П. А., Вредная деятельность мышевидных грызунов и способы их уничтожения, Изд-во АН УССР, К., 1950.
- 1873 Северцов Н. А., Вертикальное и горизонтальное распределение туркестанских животных, Известия о-ва любителей ест. антр. этн., VIII, 1873.
- 1851 Симашко Ю., Русская фауна, ч. II, Млекопитающие, СПб., 1851.
- 1941 Смолин П. П., Паравщиков В. Я., К познанию экологии ондатры, акклиматизация в Архангельской области, ж. «Природа и социалистическое хозяйство», сб. 8, ч. 2, 1941.
- 1951 Соколов А. А., Волк, Библиот. промысл. охотника, Заготиздат, М., 1951.
- 1949 Сокур І. Т., Нові матеріали до фауни ссавців Закарпатської області, ДАН УРСР, вип. 5, 1949.
- 1950 Сокур І. Т., Нові дані про фауну дрібних ссавців Західного Полісся УРСР, ДАН УРСР № 4, 1950.
- 1951 Сокур І. Т., До питання про зоогеографічну характеристику Радянських Карпат, ДАН УРСР № 8, 1951.
- 1952 Сокур І. Т., Господарське значення ссавців Закарпатської області і шляхи їх використання, Збірн. праць Зоомузею АН УРСР № 25, 1952.
- 1952 Сокур І. Т., Звірі Радянських Карпат та їх господарське значення, Вид-во АН УРСР, 1952.
- 1954 Сокур І. Т., Мисливсько-промислові звірі західних областей УРСР, зб. «Питання розвитку продуктивних сил західних областей УРСР», вид-во АН УРСР, 1954.
- 1925 Спангенберг Е. П., К биологии лесной сони, Бюлл. Моск. о-ва испыт. природы, вып. 3—4, 1925.
- 1948 Страутман Ф. І., Янушевич М. Г., Про коливання кількості деяких тварин на південних схилах Східних Карпат, Наук. зап. Львів. держ. ун-ту, т. VIII, вип. 4, 1948.
- 1949 Страутман Ф. І., Татаринів К. А., Матеріали до вивчення хребетних тварин криволісся Східних Карпат, Наукові зап. Львів. держ. ун-ту, т. XVI, вип. 5, 1949.
- 1950 Страутман Ф. І., О колебании численности некоторых животных буковых лесов южных склонов восточных Карпат, Тезисы докл. второй эколог. конференции, КГУ, ч. 2, 1950.
- 1954 Страутман Ф. І., Бенедюк Г. О., Про поширення мишовидних гризунів в рослинних асоціаціях Боржавських полонин, Праці Ін-ту агробіології АН УРСР, т. V, 1954.
- 1954 Страутман Ф. І., Птицы Советских Карпат, изд. АН УССР, К., 1954.
- 1951 Татаринів К. А., Про нові місця знаходження темної полівки і полівки-економки на Україні, Наук. записки Львів. науков. природозн. музею АН УРСР, т. I, 1951.
- 1951 Татаринів К. А., Знахідка довгоухої нічниця на Львівщині, Наук. записки Львів. наук. природозн. музею АН УРСР, т. I, 1951.
- 1952 Татаринів К. А., Нарис фауни звірів деревних насаджень району міста Львова, Наук. записки природозн. музею Ін-ту агробіології АН УРСР, т. II, 1952.
- 1952 Татаринів К. А., Ондатра у верхів'ях Дністра і перспективи її використання, Наук. записки природозн. музею Ін-ту агробіології АН УРСР, т. II, 1952.
- 1952 Татаринів К. А., Біоценологічні фактори поширення степового тхора на заході УРСР, Збірн. праць Зоомузею АН УРСР, № 25, 1952.
- 1953 Татаринів К. А., Гризуни — шкідники сільськогосподарських культур західних і Закарпатської областей УРСР та методи боротьби з ними, Праці Ін-ту агробіології АН УРСР, т. I, 1953.
- 1953 Татаринів К. А., Новые находки в СССР длинноухой ночницы (*Myotis bechsteinii* Kuhl, *Mammalia, Chiroptera*), Зоол. журн., т. XXXII, вып. 6, 1953.
- 1954 Татаринів К. А., Ондатра в західних областях УРСР і перспективи її використання, зб. «Питання розвитку продуктивних сил західних областей УРСР», Вид-во АН УРСР, 1954.
- 1954 Татаринів К. А., К распространению и биологии снежной полевки в Восточных Карпатах, Бюлл. Моск. о-ва испыт. природы, Отдел биологии, т. LIX (1), 1954.

- 1954 Татаринів К. А., До питання про біологію і поширення сірої полівки у Східних Карпатах, Праці Ін-ту агробіології АН УРСР, т. V, 1954.
- 1954 Татаринів К. А., Щур звичайний у верхів'ях Дністра, Наук. записки Львів. наук. природозн. музею АН УРСР, т. III, 1954.
- 1954 Татаринів К. А., Опалатенко Л. К., Екологія та господарське значення водяного шура у верхів'ях басейну Дністра, Наук. записки Львів. науково-природозн. музею АН УРСР, т. III, 1954.
- 1954 Татаринів К. А., Карпати як охотничий район, сб. «Охота на Україні», Укрсельхозиздат, 1954.
- 1954 Татаринів К. А., Териогеографическое районирование западных областей УССР, Тезисы докладов, Третья экологическая конференция, часть III, К., 1954.
- 1928 Туров С. С., Материалы к познанию фауны Кавказского государственного заповедника, т. I, Млекопитающие, Труды Сев.-Кавк. ассоц. НИИ, 2, № 44, Ростов на Дону, 1928.
- 1928 Туров С. С., Турова-Морозова Л. Г., Материалы по изучению млекопитающих Сев. Кавказа и Закавказья, изд. Пединститута, т. V, Владикавказ, 1928.
- 1938 Фалькенштейн Б. Ю., Обзор вредных грызунов и мероприятий по борьбе с ними, изд. Укр. служебн. учета, Л., 1938.
- 1932 Фолитарек С. С., Распространение, биология и промысел крота на Украине, Бюлл. Моск. о-ва испыт. природы, Отдел биологии, вып. 3—4, 1932.
- 1951 Фолитарек С. С., Максимов А. А., Квитницкая Г. В. и др., Водяная крыса и способы ее истребления, Новосибирск, 1951.
- 1925 Формозов А. Н., Об орешниковой соне, Труды Гос. музея Центр. пром. обл., в. 2, 1925.
- 1947 Формозов А. Н., Очерки экологии мышевидных грызунов — носителей туляремии. Материалы по грызунам, в. I, 1947.
- 1926 Храевич В., Нарис фауни Поділля, ч. I, Ссавці та птахи, Вінниця, 1925—26.
- 1915 Шарлемань Н. В., Млекопитающие окрестностей Киева, Материалы к познанию фауны юго-западной России, т. I, Киев, 1915.
- 1950 Шнаревич И. Д., Об ареалах карпатских белок. Тезисы докл. II эколог. конференции, ч. 2, К., 1950.
- 1954 Шнаревич И. Д., Горизонтальні і вертикальні міграції карпатської білки, Наукові записки Чернівецького держуніверситету, том XV, вип. 4, 1954.
- 1955 Шнаревич И. Д., Янголенко К. I., Стационарный розподіл крота і посилення його промислу на Буковині, Праці експедиції по комплексному вивченню Карпат і Прикарпаття, Чернівецький держуніверситет, том I, 1955.
- 1939 Юргенсон П. Б., Типология стаций лесной куницы, Вопросы биологии и биоценологии, вып. 4, 1939.
- 1951 Юргенсон П. Б., Эколого-географические аспекты в питании лесной куницы и географическая изменчивость эколого-морфологических адаптаций ее жевательного аппарата, Зоол. журн., т. XXX, вып. 2, 1951.
- 1947 Янушевич М. Г., Деякі дані про ссавців Закарпатської області, Доп. та повідомл. Львів. держ. ун-ту, вип. I, 1947.
- 1947 Ярошенко П. Д., Нарис рослинності Східних Карпат, Наукові записки Ужгород. держуніверситету, вид. I, 1947.
- 1850 Эверсман Э., Естественная история Оренбургского края, 1850.
- 1823 Andrzejowski A., Rys botaniczny kraju pomiędzy Bugiem a Dniestrem, 1823.
- 1900 Barrett-Hamilton, Note of the comune hedgehly and its subspecies. Ann. May Nat. Rist. Ser. 7 v. 1900, p. 365.
- 1858 Belke G., Krótki rys historii naturalnej K.—Podolski. Bull. de la S-té de Moscou, t. III, 1858.
- 1905 Berezowski K., Przyczynek do poznania żubra w puszczy Białowieskiej, Spr. Kom. Fizj., t. 38, 1905.
- 1844 Blasius J. H., Reise durch das europäische Russland in den Jahren 1840—41, Braunschweig, 1844.
- 1931 Calinescu R. I., Materiale Romaniei repartitas problemei ler biografico-ekonomice. Bucuresti, ch. 12, 1931.
- 1926 Chrzanowski A., Masowe występowanie myszy polnych i sposoby walki z niemi, «Choroby i szkodniki roślin», № 1, II, 1926.
- 1804 Dwigubski I., Prodrumus Faunae Rossicae i Mammalia — Göttingen, 1804.
- 1903 Dubowski B., Klucz do oznaczania zwierząt ssących, Owadożerne Insectivora, Lwów, 1903.
- 1931 Domaniowski J., Spis ptaków i ssaków ziem Polski, Fragmenta faunistica Musei zoologici Polonici, T. I, № 10, 1931.
- 1931 Domaniowski J., Ober Tyzenhaus's Katalog der in Polen vorkommenden Vögel und Säugethiere, Fragm. Faun. Musei Zool. Polonici, I, 1931.
- 1895 Dzieduszycki W., Przewodnik po Muzeum im. Dzieduszyckich, Lwów, 1895.
- 1830 Eichwald Ed., Naturhistorische Skizze von Lithauen. Volhynien u. Podolien, Wilno, 1830.
- 1831 Eichwald Ed., Zoologia specialis, Vilnae, 1831.

- 1942 Ehik G., Eine neue Alpenwühlmaus *Microtus (Chionomys) radnensis* aus Siebenbürgen, *Annals Hist. Musei Nationalis Hungarici pars zoologica*, XXXV, 1942.
- 1942 Ehik G., Neue Angaben zur Kenntnis der Art *Microtus mirnandreini* Schaefer, *Sbornik Narodního Musea v Praze, Zoologia* № 2, 1942.
- 1937 Eisentraut M., Die deutschen Fledermäuse, eine biologische Studie, *Verh. p. Schops.*, XIII, Leipzig, 1937.
- 1845 Eversmann E., *Vespertilliones in promontoriis Uralensibus tractibusque confinibus observati.* — *Bull. Soc. Imp. Nat. Mosc.* XVIII, 1845.
- 1787 Guedenstedt, Reise durch Russland und Caucasisches Gebirge, 1787.
- 1928 Fedorowicz Z., *Krajowe zwierzęta ssące*, Wilno, 1928.
- 1920 Grochmalicki J., *Zapiski do zoogeografii Polski*, Kosmos, t. LXV, 1920.
- 1931 Grochmalicki J., *Historia faunistyki i systematyki zoologicznej w latach 1875—1925*, Kraków, 1931.
- 1898 Gutwinski R., *Staw tarnopolski, topografia, fauna, flora*, *Roczn. Tow. Nauk. Tarnopol.*, № 1, 1898.
- 1903 Goldammerówna R., *Klucz do oznaczania zwierząt krajowych, Nietoperze, Chiroptera*, Lwów, 1903.
- 1949 Hanzak J., Nove poznatky o nektých zastupoch radi Insectivora a Rodentia na Slovensku. *Sbornik Narodního Musea v Praze, Zoologia* № 2, 1949.
- 1840 Keyserling A., Blasius I., *Wirbelthiere Europas*, 1840.
- 1839 Keyserling, Blasius I., *Wiegmanns Archiv für Naturgeschichte*, I, 1839.
- 1862 Jeitels L., *Prodromus faune vertebratorum Hungariae superioris* *Verbände der zoolog. botan. Gesellsch.* XII, Wien, 1862.
- 1934 Korsak W., *Los*, Warszawa, 1934.
- 1867 Kocyń A., *Zapiski o ssakach tatrzańskich*, *Spr. Kom. Fiz. Tow. Nauk. Kraków*, 1867.
- 1853 Kromer M., *Polska czyli o położeniu, obyczajach, urządach Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego*, Wilno, 1853.
- 1933 Kuntze R., Szynal, *Beiträge zur Kenntnis der Säugetiere Polens*, Kosmos, LVIII, 1933.
- 1937 Kuntze R., *Krytyczny przegląd wiadomości o szkodnikach gryzoniach, zebranych przez stacje ochrony roślin Polski, r. 1919—1933*, *Rocznik ochrony roślin*, t. IV, 1937.
- 1938 Kuntze R., Noskiewicz J., *Narys zoogeografii Polskiego Podola*, Lwów, 1938.
- 1819 Kuhl H., Die deutschen Fledermäuse — *Ann. der Wetteranisch. Gesellsch. für die gesammte Naturkunde*, I, 1818 (1819).
- 1758 Linnaeus C., *Systema Naturae*, 1758.
- 1879 Losiński J., *Zwierzęta łowne*, Borsuk, Łowicz, № 9—10, 1879.
- 1879 Losiński J., *Zwierzęta łowne*, Kuna, Łowicz, № 11—12, 1879.
- 1900 Mehely L., *Monographia Chiropteorum Hungariae (cum appendice in lingua Germanica conscripta) Magyarorszag deneverenek monographia*, Budapest, 1900.
- 1896 Miller C. S., *The Genera and subgenera of voles and Lemmings North American Fauna*, № 12, 1896.
- 1908 Miller G. S., *The Voles the Microtus nivalis Group*, *Ann. Mag. Natur. Histor.* Ser. 8, 1908.
- 1912 Miller G. S., *Catalogue of the Mammals of Western Europae*, London, 1912.
- 1934 Niezabitowski E., *Bericht über die Säugetiere Polens und ihre geographische Verbreitung*, *Zeitschrift für Säugetierkunde*, Band IX, 1934.
- 1933 Niezabitowski E., *Klucz do oznaczania zwierząt ssących Polski*, Kraków, 1933.
- 1866 Nowicki M., *Przegląd prac dotychczasowych o kręgowcach Galicyjskich*, *Rocznik. Tow. nauk. Krak. T.* XXXIII, 1866.
- 1840 Nordmann A., *Observation sur la Faune Pontique*, 1840.
- 1811 Pallas P., *Zoographia Rosso-Asiatica Petropoli*, 1811.
- 1932 Pohle H., *Die Schneemaus in den Karpaten nachgewiesen*, Berlin, 1932.
- 1853 Pietruski S., *Historia naturalna zwierząt ssących dzikich Galicyjskich*, Lwów, 1853.
- 1852 Plater A., *Spis zwierząt ssących, ptaków i ryb krajowych*, Wilno, 1852.
- 1837 Pusch G., *Polens Palachtologie*, Stuttgart, 1837.
- 1820 Rafinesque C. G., *Annals of Nature*, 1820.
- 1918 Rorig G., *Die Säugetiere*, Berlin, 1918.
- 1721 Rzaczyński G., *Historia naturalis curiosa Regni Poloniae, Magn. Dib. Lithuaniae amixarum. provinciarum, Sandomiriae*, 1721.
- 1742 Rzaczyński G., *Anstuarium historiae naturalis Regni Poloniae*, Gdańsk, 1742.
- 1934 Sagan L., *Na etapy nowego opracowania fauny ssaków Polski*, Kosmos, Lwów, 1934.
- 1930 Sagan L., *Przyczynek do znajomości gryzoni Czarnohory (Mammalia). Drugi przyczynek do znajomości fauny Czarnohory*, Warszawa, 1939.
- 1939 Sagan L., *Zwierzęta ssące Mammalia. Przyczynek do znajomości fauny Czarnohory*, Warszawa, 1935.
- 1933 Sitowski L., *Podkowiec mały (Rhinolophus h. hipposideros Reckstein) w Pieninach*, *Ochrona Przyrody*, *Rocznik* 13, 1933.
- 1939 Skuratowicz W., *Materiały do fauny nietoperzy ordynacji Zamojskich*, *Fragmenta faunistica Musei Zoologici Polonici*, T. IV, № 13, Warszawa, 1939.
- 1774 Schreber J., *Die Säugethiere*, T. I, 1774.
- 1859 Schrenk L., *Reisen und Forschungen im Amurlande*, I, 1859.

- 1861 Schrenk L., Bemerkungen über die Säugethierfauna Süd—Sachalin's und der Südlichen Kurilen auf Veranlassungbrieflicher Mitteilungen des Verk. Fl. Schmidt. — Bull. Ak. Imp. des Sciences de St. Petersb., IV, 1861.
 - 1855 Taczanowski Wl., Spis zwierząt ssących gubernji lubelskiej, Warszawa, 1855.
 - 1877 Taczanowski Wl., Liste des Vertebres de Blonge, Bull. Soc. Zool. France, 1877.
 - 1910 Troussart E. L., Faune des Mammiferes d'Europe, Berlin, 1910.
 - 1870 Turczynski E., Zapiski faunistyczne, Wycieczka do Urycza na nietoperze. Spraw. Kom. Fizjograficznej, T. IV, 1870.
 - 1942 Vászárhelyi S., *Mustela hungarica nov. sp.*, eine neue Wieselart der Säugetierfauna, Zool. Anzeiger, Bd. 137, 1942.
 - 1884 Walecki A., Przyczynek do fauny teryologicznej Kraju, Pamiętnik Fiziograf. T. IV, 1884.
 - 1885 Walecki O., Materiały do zoografii krajowej, Pam. Fiz. Warszawa, 5, 1885.
 - 1851 Wodzicki K., Wycieczka ornitologiczna w Tatry i Karpaty Galicyjskie w czerwcu 1850, Leszno, 1851.
 - 1840 Zawadzki A., Fauna der galizisch-bukowinischen Wirbelthiere, Stuttgart, 1840.
-

ЗМІСТ

Від редактора	3
Від автора	5
Історія теріологічних досліджень	7
Еколого-систематичний огляд ссавців	12
Комахоїдні — Insectivora	12
Іжакові — Erinacidae	12
Кротові — Talpidae	14
Землерийкові — Soricidae	18
Рукокрилі — Chiroptera	29
Підковоносові — Rhinolophidae	29
Лиликові — Vespertilionidae	34
Хижакі — Carnivora (Fissipedia)	62
Куницеві — Mustelidae	62
Ведмежаві — Ursidae	84
Собачі — Canidae	87
Котячі — Felidae	94
Парнокопитні — Artiodactyla	97
Свинні — Suidae	98
Оленеві — Cervidae	100
Гризуні — Rodentia (Glires)	107
Зайцеві — Leporidae	107
Білячі — Sciuridae	110
Боброві — Castoridae	118
Соневі — Myoxidae	119
Тушканчикові — Jaculidae	124
Мишині — Muridae	125
Сліпаки — Spalacidae	162
Нутрієві — Capromyidae	162
Вертикальне поширення ссавців по ландшафтах Східних Карпат	164
Народногосподарське значення ссавців і перспективи перетворення промислової	
теріофауни	171
Література	181